

Վազգեն Դազարյան

ՀԱՄԱԿՈՎԿԱՍՅԱՆ

ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ

ՆԱԽԱԳԻԾ

Вазген Казарян

ПРОЕКТ

ОБЩЕКАВКАЗСКОГО

АЛФАВИТА

Деловое 45 25 7000 Сводный

Сводный Сводный:

14.02.2013 г.

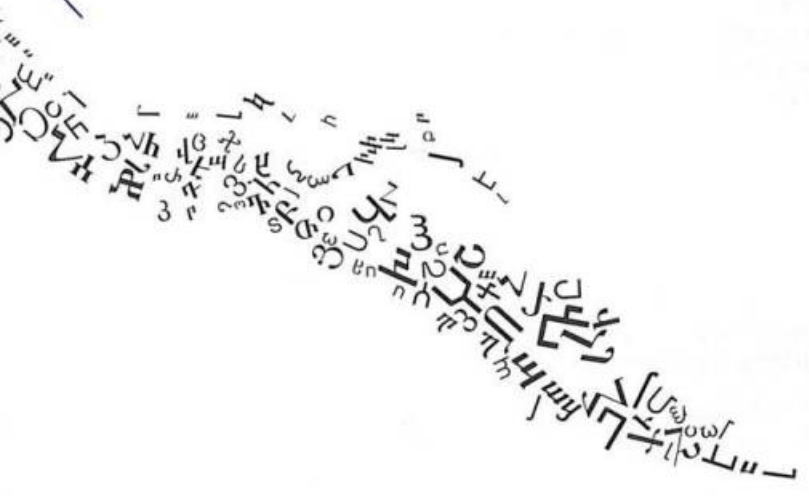
Клиент Клиент

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

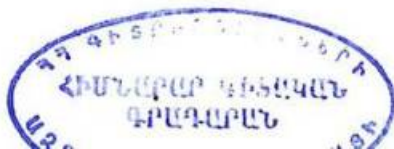
Վազգեն Ռաֆայելի Ղազարյան

ՀԱՄԱԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՆԱԽԱԳԻԾ

198476

ԵՐԵՎԱՆ
Հեղինակային հրատարակություն
2012

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝

*բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Մարգարիտ Խաչիկյան*

ՀՏԴ 801.4
ԳՄԴ 81-1
Ղ 158

Ղագարյան Վազգեն Ռաֆայելի

Ղ 158 Համակովկասյան այբուբենի նախագիծ / Վ.Ռ. Ղա-
զարյան. – Երևան: Հեղինակային հրատարակություն,
2012. – 336 էջ:

Հեղինակը, քննելով հյուսիսկովկասյան լեզուների հնցու-
նաբանությունը, վեր է հանում դրանց բացառիկ հարուստ
բաղաձայնական համակարգերի և այդ լեզուների ներկայիս
ռուսատառ այբուբենների միջև կառուցվածքային անհամա-
պատասխանությունը և շեշտում մեծամասամբ վտանգված
այս լեզուների համար սեփական և անկախ գրային համա-
կարգերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Նա արևմտա- և արևելակովկասյան 37 լեզուների համար
առաջարկում է տառ-հնցուն փոխմիարժեքությամբ օժտված
միանգամայն նոր և ընդհանրական այբբենակարգ՝ հիմնված
Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի երեք
պատմական այբուբենների նշանակետման սկզբունքների և
գրաֆիկական տարրերի ձևաբանական կիրառության վրա:

Գիրքը բաղկացած է հայերեն և ռուսերեն համարժեք մասե-
րից և ավարտվում է անգլերեն ընդարձակ ամփոփմամբ:

ISBN 978-9939-0-0603-1

ՀՏԴ 801.4
ԳՄԴ 81-1

Տպագրված է «Փրինթինֆո» տպագրատանը

© Ղագարյան Վազգեն, 2012 թ.

Հայրիկս՝

ԶԶ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Ռաֆայել Ավետիսի Ղազարյանի (1924-2007)

հիշատակին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	9
Մաս Ա. Կովկասյան լեզուների հնչյունաբանությունը	14
§1. Ներածություն այբուբենի	14
§2. Ներածություն հնչյունաբանության. Միջազգային հնչյունական այբուբեն	18
<i>Բաղաձայներ</i>	20
<i>Չայնավորներ</i>	25
§3. Կովկասյան հնչյունաբանության համառոտ ակնարկ	27
§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ	32
§5. Արևելակովկասյան լեզուներ	37
§6. Հնչյունները գրաբանության համատեքստում	42
Մաս Բ. Հարավկովկասյան այբուբենների գրաֆիկական վերլուծությունը	51
§1. Գրի ավանդույթը Կովկասում	51
§2. Հարավկովկասյան ընդհանրացված նշանակարգ	60
<i>Ծնորդներ</i>	61
<i>Ածանցյալ ձևեր</i>	64
<i>Եզրակացություն</i>	71
Մաս Գ. Կովկասյան այբուբեն	73
§1. Հյուսիսկովկասյան լեզուները և հարավկովկասյան («մաշտոցյան») ընդհանրացված նշանակարգը	73
§2. Նոր այբուբեններ	80
§3. Արևմտակովկասյան այբուբեն	82
<i>Տառերի այբբենական հերթակարգը</i>	90
<i>Արխագերեն և արագերեն</i>	93
<i>Աղըղերեն</i>	98
<i>Կաբարդերեն</i>	101
<i>Ուրըխերեն</i>	104

§4. Արևելակովկասյան այբուբեն	106
<i>Արևելակովկասյան այբբենական հերթակարգը</i>	109
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. ավարերեն</i>	111
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. անդերեն</i>	114
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. ախվախերեն</i>	117
<i>Ավար-անդյան ճյուղ. կարատերեն</i>	119
<i>Ցեզյան ճյուղ. ցեզերեն</i>	120
<i>Ցեզյան ճյուղ. խարշերեն</i>	124
<i>Ցեզյան ճյուղ. հինուխերեն, հունզերեն, բեժտերեն</i>	125
<i>Լեզգյան ճյուղ. լեզգերեն</i>	127
<i>Լեզգյան ճյուղ. թաբասարաներեն</i>	129
<i>Լեզգյան ճյուղ. ռութուլերեն և ծախուրերեն</i>	131
<i>Լեզգյան ճյուղ. աղուլերեն</i>	133
<i>Լեզգյան ճյուղ. բըռըծերեն և բուդուլիսերեն</i>	135
<i>Լեզգյան ճյուղ. արշերեն</i>	137
<i>Լակերեն առանձնակ</i>	139
<i>Դարգյան բարբառախումբ. դարգերեն</i>	141
<i>Նախյան ճյուղ. չեչեներեն</i>	144
<i>Նախյան ճյուղ. ինզուլերեն</i>	146
<i>Խինալըզ առանձնակ</i>	147
§5. Ալանաց (օսական) այբուբեն	149
§6. Ուդիերենի «աղվանից» այբուբեն	152
§7. Հաշվարացման սկզբունքները	158

Ամփոփում 161

Проект общекавказского алфавита 163-324

A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis) 325-336

Երախտիքս եմ հայտնում ընկերոջս՝
Յրանտ Տեր-Աբրահամյանին, որի հետ
միասին ենք մտահղացել ներկա նա-
խագիծը, ինչպես նաև բոլոր նրանց,
ովքեր մասնակցություն են ունեցել
գրքի մշակման, խմբագրման և հրա-
տարակման գործում:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Կովկասյան տարածաշրջանը լեզուների խտությամբ և բազմազանությամբ աշխարհում գրավում է առաջնային դիրքերից մեկը: Այս բազմազանությունը դեռ վաղ միջնադարից իր արտացոլումն է գտել հունա-հռոմեական աղբյուրներում, հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, արաբ ճանապարհորդների և աշխարհագիրների տարեգրություններում: Պլինիոսի տեղեկությունների համաձայն՝ օրինակ Դիոսկուրիաս քաղաքում (հուն. Διοσκουριάς, ժամանակակից Սուխումը) հռոմեացիները գործավարությունն իրականացնում էին 130 թարգմանների օգնությամբ, իսկ XIV դ. արաբ մատենագիր Աբու-լ-Ֆիդան Կովկասն անվանում է *Ջարալ ալ-Ալսուն*՝ Լեզուների Լեռ: Ներկայումս այստեղ կողք-կողքի կենտրոնացած են հիսուսից ավելի մեծ ու փոքր ազգեր և էթնիկ խմբեր, ներկայացված են հինգ խոշոր լեզվաընտանիքներ, որոնցից չորսը՝ առկա հնագույն ժամանակներից, երեքը՝ պատմականորեն պարփակված միայն Կովկասում, երկուսը՝ վտանգված, մեկը՝ անհետացման եզրին:

Գտնվելով հնդեվրոպական, սեմական և ալթայյան խոշոր լեզվաընտանիքների տարածման, շփման և վերածածկման ծիրում՝ Կովկասը, ենթադրաբար պայմանավորված ռելիեֆի առանձնահատկություններով և լեռնային շրջանների հարաբերական մեկուսացվածությամբ, կարողացել է պահպանել սեփական երեք բնիկ լեզվաընտանիքների որոշակի ներկայացուցչականություն և բավարար բազմազանություն՝ խուսափելով անհետացումից կամ վերածումից լեզվական առանձնակի (language isolate):

Ծանոթագրություն. Լեզվական առանձնակներ են այն լեզուները, որոնց գենետիկ կապերն այլ՝ հայտնի ծագում ունեցող լեզուների հետ բավարար հիմնավորվածությամբ չեն ուրվագծվում:

Նմանատիպ լեզուներ կամ մեկ լեզվից բաղկացած «լեզվաընտանիքներ» են բասկերենը, այներենը, կորեերենը, Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ասիայի մի շարք ցեղային լեզուներ:

Կան նաև հարաբերական առանձնակ համարվող լեզուներ, որոնք, պատկանելով հանդերձ որևէ լեզվաընտանիքի, ընդգրկված չեն վերջինիս ճյուղերում: Զնդեվրոպական լեզվաընտանիքում նման կարգավիճակ ունեն հայերենը, հունարենը և ալբաներենը, որոնց երբեմն անվանում են «հնդեվրոպական առանձնակներ»:

Ներկայումս հաշվվում են կովկասյան 41 լեզուներ¹, որոնք տվյալ տարածաշրջանում ենթադրվում են որպես բնիկ վերջին առնվազն 4000 տարիների կտրվածքով և, համաձայն առավել տարածված եզրութաբանության, խմբավորվում են ըստ հետևյալ լեզվաընտանիքների².

1. *Հյուսիսարևմտյան կովկասյան (աբխազ-ադղդեական, չերքեզական, արևմտակովկասյան) լեզվաընտանիք*: Այս ընտանիքին են պատկանում աբխազերենը, աբազերենը, չերքեզերենը (արևմտյան՝ ադղդերեն և արևելյան՝ կաբարդերեն տարբերակներով) և այժմ մեռած ուբըխերենը, որի վերջին կրողը՝ Թևֆիկ Էսենչը, վախճանվել է 1992թ. Թուրքիայում: Այս լեզուների կրողների մեծագույն հատվածը 19-րդ դարի կեսերից ի վեր բնակվում է Կովկասի սահմաններից դուրս՝ ռուսական նվաճումների հետևանքով վտարվելով կամ զանգվածաբար գաղթելով Օսմանյան կայսրության տարածք, ինչի արդյունքում բազմալեզու և համասեռ սփռմամբ այս լեզվաընտանիքն այժմ բաժանվել է փոքրաբանակ բնակչությամբ մի քանի մեկուսի անկլավների: Այս իրողությունը մեծապես վտանգում և հարցականի տակ է դնում ինդոդր առարկա լեզուների զարգացման հնարավորությունները և անգամ՝ դրանց ապագան:

2. *Հյուսիսարևելյան կովկասյան (դաղստանյան, նախ-դաղըստանյան, արևելակովկասյան) լեզվաընտանիք*: Ունի ներքին մեծ բազմազանություն: Ազգակից լեզուները բաժանված են նախյան, ավար-անդյան, լեզգյան, ցեզյան (դիդոյան), դարգյան ճյուղերի (որոնք իրենց հերթին բաժանվում են առանձին լեզուների կամ բարբառային խմբերի) և երկու առանձնակների՝ լակերենի և խի-

¹ Կրողների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները մոտավոր են՝ հիմնված ընդհանուր գնահատականների վրա:

² Ս. Ստարոստինը և Ս. Նիկոլանն առաջ են քաշել միասնական հյուսիս-կովկասյան նախալեզվի գաղափարը, ինչը, սակայն, լայն արձագանք չի գտել մասնագետների շրջանում: Старостин С. А., Николаев С. Л. *Севернокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии*. Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; Sergei Starostin & Sergei Nikolayev. *A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages*, 1994, Preface (<http://starling.rinet.ru/Texts/caucpref.pdf>).

նալրագրերնի: Այս ընտանիքի առանձին լեզուներ այժմ ունեն ընդամենը մի բանի հազար կրող և, պարփակվելով մեկ գյուղի կամ գյուղախմբի սահմաններում (www.unesco.org/culture/languages-atlas/), նվազելով հանգել են *հույժ վտանգված* կամ *մեռնող* լեզվի կարգավիճակի:

3. *Հարավկովկասյան (բարթվելական) լեզվաընտանիք*: Տարածված է կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ և ներառում է վրացերեն, մեգրելերեն, սվաներեն և լազերեն լեզուները:

Հյուսիսային և Հարավային Կովկասում պատմականորեն լայն տարածում ունեն նաև հնդեվրոպական և ալթայյան լեզվաընտանիքները. առաջինը՝ ներկայացված հայերեն, պարսկերեն, հունարեն, օսերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, քրդերեն, թաթերեն և թալիշերեն, իսկ երկրորդը՝ ադրբեջաներեն, թուրքերեն, կալմիկերեն, կոմիկերեն, բալկարերեն, կարաչայերեն և նոդայերեն լեզուներով: Սեմական լեզվաընտանիքը ներկայացնում է ասորերենը (նոր արամեական ասորերեն):

Հյուսիսկովկասյան լեզուների ներկայիս վտանգված վիճակը և դրանց ապագայի անորոշությունը պայմանավորված են ոչ միայն Կովկասի պատմաբաղաբական և կրոնամշակութային իրողություններով, այլև էթնոլեզվային հանրությունների ինքնության ձևավորման կարևորագույն բաղադրիչներից մեկի՝ դարավոր գրային ավանդույթի և ժառանգության բացակայությամբ, ինչը խոցելի է դարձնում տվյալ փոքրաբանակ հանրությունը քաղաքական, կրոնական և մշակութային էթնաանսիայի առջև:

Կովկասյան բնիկ երեք լեզվաընտանիքների լեզուներից միայն վրացերենն է, որ ունի բազմադարյա շարունակական գրավոր մշակույթ՝ սկզբնավորված, ըստ տիրապետող կարծիքի, մ.թ. 5-րդ դարում սեփական այբուբենի ստեղծմամբ: Կովկասյան մնացյալ լեզուներից սեփական գիր և գրականություն (առնվազն՝ թարգմանական) ունեցել է նաև միջնադարյան Աղվանքի պետական լեզուն՝ աղվաներենը (լեզգյան լեզվաճյուղի անդամ), որի ուղղակի ժառանգորդն է համարվում ժամանակակից ուղիերենը: Արևելակովկասյան որոշ լեզուներում իսլամական մշակույթի ազդեցությամբ միջնադարում երբեմն կիրառվել է արաբական

այբուբենի ձևափոխված և հարմարեցված տարբերակը՝ *աջամը*, որը, սակայն, պատմական զանազան գործոնների հետևանքով տիրապետող չի դարձել տվյալ լեզվային միջավայրում:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների համար կանոնակարգված գրային համակարգեր ներմուծվել են միայն 20-րդ դարում՝ սկզբնապես՝ լատինագիր, ապա՝ 30-ականների վերջից՝ սլավոնագիր հարմարեցված այբուբենների տեսքով, որոնք, համակարգային իմաստով լինելով բացառիկ թերի, չնայած այս լեզուներից մի քանիսի գրական զարգացումը խթանելու գործում ունեցած դրական դերին՝ մինչ օրս լրջագույն խոչընդոտ են հյուսիսկովկասյան լեզուների գրառության ոչ միայն գեղագրական, ներդաշնակ, այլև պարզագույն կիրառական և գործառական տեսանկյուններից, քանզի ներկայիս ռուսահեն այբուբեններում այն աստիճան են տարածված բազմատառ զուգորդումները, որ հանգեցնում են այբբենականության սկզբունքների համատարած խաթարման:

Բացի գրային համակարգերի անկատարությունից, կովկասյան բնիկ լեզուների գավառայնացման, աստիճանական արտամղման և մոռացության գործում իր դերն ունի նաև ռուսաց լեզվի պետական կարգավիճակն ու գերիշխող էթնումշակութային ազդեցությունը: Մի շարք լեզուներ, որոնցից շատերը համաշխարհային մասշտաբով բացառիկ էին իրենց հնչաբերական կառուցվածքներում, կամ արդեն անհետացել են, ինչպես ուբը - խերենը, կամ հասել մոռացության եզրին և նվազելով հանգել մի քանի հարյուր կամ հազար կրողի, ինչպես օրինակ արշերենը, ուդիերենը, քըռըծերենը, ախվախերենը, հինուխերենը, բուդուխերենը, դոդոբերենը, խւարշերենը³, բեժտերենը, հունգերենը, ցեգերենը, աբազերենը և այլն:

Ստեղծված կացությունից հնարավոր էլքն այս լեզուներին զարգացման նոր ազդակների և հնարավորությունների ընձեռումն է, որի միջոց որպես մեզ պատկերանում է տվյալ լեզուներին հարմարեցված նոր և կատարյալ այբուբենների մշակումը՝

³ Գրքի շարադրանքում «և» մասնիկը կիրառվում է w ձայնեղ շրթնայնացած վեղարային նայի համար:

զերծ քաղաքական և լեզվամշակութային որևէ ենթատեքստից կամ պարտադրող ու ստորադասող ազդեցությունից և օժտված հնչյունային լիարժեք ներկայացուցչականությամբ: Դրա լավագույն օրինակն են ներկայիս Հարավային Կովկասի երկու մեծ ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների (իսկ միջնադարում նաև՝ աղվանների) երկհազարամյա քննություն անցած անխաթար և կատարյալ այբբենական համակարգերն իրենց տառ-հնչյուն փոխմիարժեքության բարձրագույն աստիճանով:

Վերջիններս կովկասյան տարածաշրջանի մշակութային ժառանգության բացառիկ նմուշներից են և իրենց եռաբազմությամբ միավորել են Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի երեք պետությունները միասնական, սակայն միևնույն ժամանակ փոխադարձաբար անկախ և յուրօրինակ գրավոր մշակույթի ուլորտում: Աղվանից գրի անհետացումից և մոռացումից հետո այդ եռամիասնությունը վերկանգնելու մի փորձ է գրային այս հնագույն արեալից դուրս մնացած հյուսիսկովկասյան լեզվուլորտի անդամ մյուս լեզուների համար հարավկովկասյան⁴ այբուբենների տառաստեղծ հիմքով, ուստիև՝ գրաֆիկորեն նման, բայց և՛ ինքնատիպ, ճանաչելի և ամենակարևորը՝ լիարժեք հնչյունային գրային համակարգերի ներմուծման գաղափարը՝ խարսխված արդի հնչյունաբանության և գրաբանության նվաճումների վրա:

⁴ «Հարավկովկասյան» եզրն ունի երկակի կիրառություն՝ լեզվաբանական (քարթվելական լեզուներ) և աշխարհագրական (Հարավային Կովկաս), որոնք ծագումնային իմաստով կապված չեն միմյանց: Ներկա շարադրանքում այն գործածվում է գերազանցապես աշխարհագրական իմաստով:

ՄԱՍ Ա. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵՉՈՒՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§1. Ներածություն այբուբենի

Քաղաքակրթության պատմության ընթացքում լեզուների պրակտիկ գրառման նպատակով կիրառվել են բազմաթիվ և տրամաբանորեն միանգամայն բազմազան գրային համակարգեր՝ գաղափարագիր, վանկա-գաղափարագիր, վանկագիր, աբուգիդա, աբջադ (բաղաձայնագիր), այբուբեն, սղագիր և այլն, որոնք ըստ ձևաբանության կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ իմաստային և հնչյունային տիպի համակարգերի⁵: Հարկ է նշել, որ գրի նշված երկու խմբերում էլ առավել կամ պակաս չափով օգտագործվում են մյուս խմբին պատկանող նշաններ. օրինակ՝ ճապոնական գիրն օգտագործում է ինչպես չինարենից փոխառված ու ձևափոխված բառային և իմաստային նշաններ՝ գաղափարագրեր (*կանջի*), այնպես էլ սեփական մոդիֆիկացիայի երկու վանկագիր (*հիրագանա* և *կատականա*): Հին եգիպտական «հիերոգլիֆ» (սրբազնագիր) գաղափարագրությունը և միջագետքյան սեպագիրը ևս պարունակում են ինչպես զուտ հնչյունային, այնպես էլ իմաստային նշաններ (բառեր, քերական ածանցներ, որոշիչներ): Տեղի ունի և հակառակը. զուտ հնչյունային համակարգերը (այբուբեն, վանկագիր) կարող են գործածել իմաստային գրի տարրեր՝ թվանշաններ, կապգրություններ, տարբեր նշանակության գաղափարագրեր (օրինակ՝ &, %, \$, §):

Գրի այս բոլոր ձևերում իր առավելագույն պարզությամբ առանձնանում է *այբուբենը*՝ սահմանվող այն սկզբունքով, ըստ որի՝ լեզվի առանձին հնչյուններն արտահայտվում են տառերով կամ դրանց համակցություններով, որոնք *միարժեք* և *կանխատեսելի* հարաբերություն են հաստատում գրված տառերի և արտասանվող բառերի միջև: Լիարժեք կամ զուտ հնչյունային են այն այբուբենները, որոնցում տառ-հնչյուն համապատասխանությունը *փոխմիարժեք* է:

Ընդհանրապես, այբուբեն ասելով նկատի ունեն երկու հիմ-

⁵ I. J. Gelb. *A Study of Writing*. University of Chicago Press, 2nd ed., 1963.

Նական գրային համակարգեր: Առաջինը զուտ բաղաձայնայինն է կամ *աբջաղը* (եզրը՝ արաբական գրի առաջին չորս տառերի անվանումների համադրումից), որը ստեղծվել է մինչ այժմ էլ լայն տարածում ունի սեմական լեզվային միջավայրում: Այս գրատեսակներն ի սկզբանե ձայնավորների համար առանձին տառեր չեն ունեցել և միայն հետագա դարերում են զարգացրել որոշակի կանոններ ու վերնատառ (դիակրիտիկ) նշանների օժանդակ համակարգ, որոնք առավել կամ պակաս ճշգրտությամբ արտացոլում են լեզվի ձայնավորները: Երկրորդը *լիարժեք այբուբենն* է, որն ունի տառանշանների համեմատաբար լրիվ համակարգ բաղաձայների և ձայնավորների գրառման համար⁶: Այս գրի հնագույն տարբերակները մշակվել են Հին Հունաստանում և Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներին և ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված կերպով (լատինական և սլավոնական վերածնունդներով) հիմք են հանդիսացել եվրոպական բոլոր հին և ժամանակակից այբուբենների համար:

Բաղաձայնային գիրը երևան է եկել և տարածում գտել դեռևս բրոնզեդարում (մ.թ.ա. II հազարամյակ) Սիրիայի և Պաղեստինի տարածքում բնակվող արևմտասեմական ժողովուրդների միջավայրում: Այբուբենի ի հայտ գալու պատճառները լիովին պարզված չեն, և դրա վերաբերյալ կարծիքները տարամիտում են: Ըստ առավել տարածված տեսության՝ արևմտասեմական այբուբենը ձևավորվել է եգիպտական գաղափարագրության և նրանում դեռ մ.թ.ա. 27-րդ դարում առաջացած զուտ հնչյունային բաղաձայնական համակարգի ազդեցության ներքո⁷: Ուշ բրոնզեդարում կիրառություն է գտել այբբենական գրի երկու տարատեսակ՝ գծային (բոլոր հետագա այբուբենների նախատիպը) և սեպածև (որով գրի է առնվել Ուզարիթ քաղաքի արևմտասեմական լեզուն՝ ուզարիթերենը): Վերջինիս ուրվագիծը սեպածև տեսք է ձեռք բերել միջագետքյան գրամիջոցների գործածման, մասնավորապես՝ տառանշանները հում աղյուսին եղեգնյա գրչածայրով

⁶ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁷ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, *Archaeology* 53, 1, 2000.

փորագրելու հետևանքով⁸ և ծագումնային կապ չունի բուն միջագետքյան սեպագրի հետ: Գծային գիրը հետագայում բաժանվել է երկու տարբերակի՝ հյուսիսային (փյունիկյան) և հարավային (հին հարավարաբական): Վերջինս իր գոյության ողջ ընթացքում (մինչև մ.թ. 7-րդ դար) մնացել է մաքուր բաղաձայնային արջադի սահմաններում⁹, իսկ առաջինը ժամանակի ընթացքում զարգացրել է ձայնավորների գրառման տարբեր հնարներ (բաղաձայների ձայնավորեցում, վերնատառերի մշակում)՝ նախապատրաստելով հետագայում հույների կողմից փյունիկյան գրի փոխառման և մշակման ընթացքում լեզվի ձայնավոր հնչյունների լիարժեք մուտքը գրային համակարգեր:

Եթե սեմական գրի փյունիկյան տեսակի տարածումը դեպի արևմուտք՝ Հին Հունաստան (որտեղից էլ հետագայում Իտալիա, Եստրուրիա, կենտրոնական Եվրոպա և անդր), գերազանցապես պայմանավորված է եղել Միջերկրականի ողջ ավազանում փյունիկեցիների ծովային բանուկ առևտրով, ապա արևելքում այն գերիշխող է դարձել մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին արամեերենի՝ իբրև տարածաշրջանային հաղորդակցության լեզվի սփռմամբ: Արամեերենը ևս, ձևափոխելով և կիրառելով փյունիկյան գիրը, սկիզբ է դրել մերձավորարևելյան մի շարք գրային համակարգերի՝ ասորական, արաբական և եբրայական այբուբեններին, պահլավական գրին, ապա մուտք է գործել հնդկական ենթամայրցամաք որպես *Բրահմի* գիր՝ իր հերթին ծնունդ տալով Հարավարևելյան Ասիայի մի շարք այբուբենների և վանկագրերի (աբուգիդաների):

Եվրոպայում այբուբենը տարածվել է երկու հիմնական ճյուղերով՝ հունական և լատինական, որոնցից վերջինը, սկզբնապես պայմանավորվելով լատիներենի, իսկ ապա ժառանգաբար՝ իսպաներենի, ֆրանսերենի, անգլերենի՝ իբրև միջագային հաղոր-

⁸ J. Friedrich. *Geschichte der Schrift (The History of Writing)*, Heidelberg, 1966.

⁹ Այս գրի հետագա ճյուղավորումն է եթովպական *աբուգիդան* (վանկագրի տեսակ, որում միևնույն բաղաձայնային հիմքով վանկերն արտահայտվում են ծնորդ նշանին մասնիկների հավելմամբ), որը մինչև այժմ էլ կիրառվում է Եթովպիայի և Երիտրեայի լեզուների գրառման համար:

դակցության լեզուների կարգավիճակով, աստիճանաբար ձեռք է բերել համաշխարհային տարածում ու կարևորություն և հիմք ծառայել արդի բազմաթիվ այբուբենների:

Հունական գիրը, առաջնապես հիմք հանդիսանալով լատինական գրի համար, ավելի ուշ՝ բյուզանդական ժամանակաշրջանում քրիստոնեության տարածմանը զուգահեռ, ծնունդ է տվել նաև արևելյան եվրոպայի որոշ լեզուների այբուբեններին՝ ուղղակիորեն փոխառվելով և հարմարեցվելով սեփական հնչյունային համակարգերին ղայտիների, գոթերի, բալկանյան սլավոնների կողմից, կամ մեթոդական հիմք կամ գրաֆիկական մոդել ծառայելով նոր այբուբենների ստեղծման համար, որպիսիք են հայոց, վրաց և ադվանից այբուբենները:

Փոխառյալ այբուբենները, սակայն, ստեղծված և մշակված լինելով աղբյուր լեզվի *հնչյունակարգը* (հնչյունային համակարգը) արտահայտելու համար, ոչ միշտ են լիաձուլվում փոխառող լեզվի հնչակազմին և բազմաթիվ՝ հատկապես միջնադարում հարմարեցված լինելու դեպքերում որոշ մոտավորությամբ են միայն արտահայտում փոխառող լեզուների հնչյունակարգերը: Արդյունքը դրական է՝ ուր փոխառող լեզուն ունի պակաս կամ լավագույն դեպքում հավասար բանակությամբ հնչույթներ: Այս կերպ ստացված այբուբենը լինում է լիարժեք հնչյունային, ինչպիսին են ֆիններենի, էստոներենի, իսպաներենի, իտալերենի լատինատառ այբուբենները, որոնցից առաջին երկու լեզուները պարունակում են լատիներենից պակաս թվով հնչյուններ, իսկ վերջիններն ուղղակիորեն լատիներենի շարունակությունն են՝ համադրելի հնչակազմերով: Սակայն, մեծավ մասամբ, լատինատառ այբուբեններն առավել կամ պակաս անլիարժեքություն, այնուամենայնիվ, կրում են: Ցայտուն օրինակ են ֆրանսերենը, անգլերենը, իռլանդերենը, իսլանդերենը և այլն, որոնց լատինատառ ուղղագրության տրամաբանությունն այն աստիճան է տարբերվում լիարժեք հնչյունային այբուբենի փոխմիարժեքությունից, որ զգալի բարդություններ է հարուցում գրված տառանշանների առանձին հնչյունային արժեքների և իրականում արտաբերվող բառերի հնչողության տրամաբանության տեսանկյունից:

1984

Նմանատիպ իրավիճակի ծայրահեղ օրինակ կարելի է համարել ռուսական գրի հենքով կովկասյան լեզուների համար այբուբենների մշակումը: Եթե լատինական գիրը, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, դարերի ընթացքում հարմարեցվելով մեծ քանակությամբ լեզուների կողմից, ձեռք է բերել հավելյալ տառաձևերի և օժանդակ նշանների քիչ թե շատ փոխհամաձայնեցված (կոնվենցիոնալ) համակարգ, ապա ռուսական այբուբենը կովկասյան յուրաքանչյուր լեզվի պարագայում կիրառել է նշանների տարբեր հավաքածուներ՝ հաճախ անտրամաբանական միակցություններով: Լեզուների ուղղագրությունն էլ ավելի է խճճվում բազմատառ անբնական կոմբինացիաներով (xxъlv, klvъ, vlvъ, xxъl, лtvъ, гъlv, kvъ, xvъ, къъ, гъy, xъy, kly, жъy) այն պարզ պատճառով, որ կովկասյան լեզուները, ինչպես կտեսնենք ստորև, իրենց մեծամասնությունում պարունակում են սլավոնական գրի ընձեռած գրաֆիկական հնարավորություններից բազմապատիկ ավելի բաղաձայներ:

Եշտե՞ք սակայն, որ լատինական գիրը ևս, հիմքում լինելով սահմանափակ, 20-րդ դարի սկզբներին կովկասյան տարբեր լեզուների համար լատինատառ գրի ստեղծման փորձերում, միևնույն է, լիովին չի բավարարել դրանց հնչյունային հարստության լիակատար արտահայտման և համաժամանակյա պրակտիկ գրառության պահանջները՝ հետագայում իր դիրքերն արագ զիջելով ռուսայնացման քաղաքականության արդյունքում ներմուծված ոչ պակաս թերի ռուսատառ համակարգերին:

§2. Ներածություն հնչյունաբանության. Միջազգային հնչյունական այբուբեն

Որևէ լեզվի համար այբբենական համակարգի ստեղծման հաջողությունը մեծապես կախված է քննության առարկա լեզվի հնչյունական կառուցվածքի և առանձնահատկությունների հնարավորինս խորը և ճշգրիտ ուսումնասիրությունից¹⁰: Այն իր վերջ-

¹⁰ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994.

Նական արտահայտությունն է ստանում լեզուների հնչակազմերի հստակեցման և բազային նշանային որևէ համակարգի միջոցով ճշգրիտ արտապատկերման արդյունքում:

Լեզուների հնչունաբանության¹¹ գրառման առավել ժամանակակից բազային համակարգը Միջազգային Հնչունական Ալբուբենն է¹² (International Phonetic Alphabet), կրճատ՝ ՄՅԱ կամ IPA¹³: Այն հիմնվում է Միջազգային Հնչունաբանական Անցիացիայի կողմից մշակված հասկացության և եզրութաբանական ժամանակակից հոլովույթի վրա և թույլ է տալիս մեծ ճշգրտությամբ և համեմատական պարզությամբ ներկայացնել աշխարհի լեզուների հնչունային կառուցվածքները: Հիմնված լինելով լատինական գրի նշանային հիմքի վրա՝ այն ունի սիմվոլների հարուստ համակարգ և հնչույթների երանգավորումներն արտահայտելու նպատակով օգտագործում է դիակրիտիկ (օժանդակ) նշաններ:

Ի շրջանցումն կովկասյան լեզուների համար ռուսալեզու գրականության մեջ ներկայացվող հնացած, խառնաշփոթ և իրարամերժ համակարգերի հարուցած բարդությունների՝ ստորև բերվող ողջ շարադրանքը կներկայացվի ՄՅԱ հիմքով: Գիտական գրականության մեջ և համացանցում ՄՅԱ համակարգը և արդի հնչունաբանությունը ներկայացված են ողջ խորությամբ, մանրամասնությամբ և բոլոր հնարավոր մեկնաբանություններով, ուստի տեղի խնայողության նկատառմամբ համակարգի լիակատար նկարագրությունը կթողնենք ընթերցողին, իսկ ստորև միայն համառոտաբար կուրվագծենք կարևորագույն դրույթներն ու եզրերը՝ հետագա շարադրանքում կովկասյան լեզուների հնչունակարգերը դյուրորեն ընկալելի դարձնելու համար:

¹¹ Շարադրանքում տարբերակվում են հնչունաբանություն (phonetics) և հնչաբանություն (phonology) եզրերը: Առաջինն ուսումնասիրում է խոսքի հնչունների ֆիզիկական առաջացման, արտաբերման և ընկալման խնդիրները, իսկ երկրորդը նկարագրում է լեզուներում դրանց դերն ու գործառույթը: Roger Lass. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

¹² International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

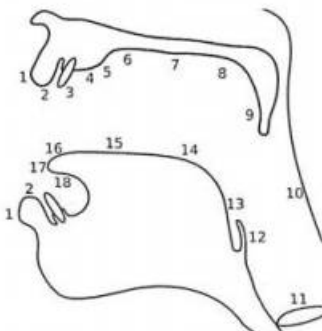
Բաղաձայներ

Բաղաձայները խոսքի այն հնչյուններն են, որոնք առաջանում են բերանի խոռոչի որևէ հատվածում ձայնարտաբերման ուղիների մասնակի կամ լրիվ փակման (վերին և ստորին ծնոտի որոշակի հպման) արդյունքում օդի խտտորվող հոսքում առաջացած ճնշման աճի հետևանքով: Դասակարգվում են ըստ *արտաբերման տեղի, արտասանության միջոցի և ձայնավորման եղանակի*:

Արտաբերման տեղը ցույց է տալիս, թե ձայնարտաբերման ուղիների ո՞ր հատվածում է տեղի ունենում օդի հոսքի խտտորումը: Ստորև բերվող նկարում ուրվագծված է մարդու բերանի խոռոչը, որում թվանշաններով ցույց են տրված արտաբերման տեղերը հայերեն և միջազգային անվանումներով: Բաղաձայներն իրենց անվանումը ստանում են արտաբերման պասիվ և ակտիվ միջոցների՝ *արտաբերիչների* (articulator) անվանումների բաղադիր համակցությամբ. օրինակ, ակտիվ ստորին շրթունքն արտաբերման ընթացքում կարող է հպվել վերին ատամնաշարին՝ առաջացնելով **վ** հնչյունը (որը կսահմանվի որպես *շրթնատամնային*՝ labiodental), կամ վերին շրթունքին՝ առաջացնելով **բ** հնչյունը (որն էլ կսահմանվի որպես *երկշրթնային*՝ bilabial):

Ընդհանուր առմամբ տարբերում են հինգ հիմնական արտաբերիչներ և դրանցով արտահայտվող բաղաձայնային խմբեր.

Բաղաձայների արտաբերման վայրերը

1. Արտաշրթնային (Exo-labial), 2. (Ներ-)շրթնային (Endo-labial), 3. Ատամային (Dental), 4. Կապճային (Alveolar), 5. Ետկապճային (Post-alveolar), 6. Նախաքմային (Pre-palatal), 7. Քմային (Palatal), 8. Վեղարային (Velar), 9. Լեզվակային (Uvular), 10. Ըմպանային (Pharyngeal), 11. Կոկորդային (Glottal), 12. Մակկոկորդային (Epiglottal), 13. Արմատային (Radical), 14. Ետնալեզվային (Postero-dorsal), 15. Միջնալեզվային (Antero-dorsal), 16. Շերքային (Laminal), 17. Կատարային (Apical), 18. Ենթակատարային (Sub-apical):

շրթունքներ՝ *շրթնայիններ* (labial), լեզվի առաջնային հատված՝ *պսակայիններ* (coronal), լեզվի միջին/ետին հատված՝ *ետնալեզվայիններ* (dorsal), լեզվարմատ և մակկոկորդ՝ *արմատայիններ* (radical), հագագ (կոկորդափող)՝ *հագագայիններ* (laryngeal): Պսակայինների դեպքում հնարավոր է երեք տիպի արտաբերում. *կատարային* (apical), երբ լեզվի ծայրն է հպվում պասիվ արտաբերչին (շ, ժ); *շեղբային* (laminal), երբ պասիվ արտաբերչին է հպվում լեզվի շեղբը (ճ, չ, ջ), և *ենթակատարային* (sub-apical) կամ *ետնածալ* (retroflex), երբ պասիվ արտաբերչին հպվելիս լեզուն ծալվում է դեպի ետ (անգլերենի r հնչյունը):

Կան դեպքեր, երբ բաղաձայները կազմվում են երկու կամ մի քանի ակտիվ արտաբերիչների միաժամանակյա գործադրմամբ. այդօրինակ բաղաձայներն անվանվում են *երկրորդային արտաբերման* կամ այլ կերպ՝ *համարտաբերվող* (coarticulated) բաղաձայներ: Դրանց առավել տարածված տեսակներն են. *շրթնայնացում* (labialization), երբ ձայնարտաբերման ժամանակ կլորացվում են շրթունքները (ինչպես անգլերեն quick բառում ի տարբերություն kick բառի); *քնայնացում* (palatalization), երբ լեզվի միջնամասը մոտեցվում է քիմքին (հմմտ. ռուսերեն тьма); *վեղարայնացում* (velarization), երբ լեզվի ետնամասը մոտեցվում է քմուկի վեղարին (ենթադրաբար այդպիսին էր գրաբարյան վեղարային լ հնչյունը՝ դ-ն, որը հետագայում վերածվեց ձայնեղ լեզվակային շփականի¹⁴); *ըմպանայնացում* (pharyngealization), երբ ձայնարտաբերման ընթացքում սեղմվում է կոկորդափողի ըմպանային հատվածը, ինչպես դասական արաբերենի ص (s^h), ض (d^h), ط (t^h), ظ (ð^h) հնչյուններում:

Արտասանության միջոցը կամ **ձևը** ցույց է տալիս, թե խոսքի օրգաններն ինչպես են մասնակցում ձայնարտաբերմանը: Արտաբերման միևնույն տեղում հնարավոր են բազմաթիվ միջոցներով արտասանվող բաղաձայներ: Առաջին հատկանիշը *նեղվածքն* է,

¹⁴ Bert Vaux. *The phonology of Armenian*. Oxford: Clarendon Press, 1998; Benjamin W. Fortson IV. *Indo-European Language and Culture: An Introduction* (Blackwell Textbooks in Linguistics), 2004.

որը ցույց է տալիս, թե որչափ են իրար մոտենում ձայնարտաբերման օրգանները: Դասակարգվում են որպես.

պայթականներ կամ փակվածքի բաղաձայներ (plosive), երբ օդի հոսքը լիովին ընդհատվում է արտաբերիչների կողմից (գրոյական բացվածք), ինչպիսին են օրինակ **պ, տ, կ** բաղաձայները;

շփականներ կամ նեղվածքի բաղաձայներ (fricative)՝ շատ նեղ բացվածքի դեպքում, երբ արտաբերիչները գտնվում են միմյանց հետ ինտենսիվ շփման մեջ, ինչպես **ս, գ, շ, ժ** հնչյուններն են;

կիսաշփականներ (affricate), որոնք գոյանում են սկզբնական փակվածքի ակնթարթային վերածմամբ նեղվածքի: Այդպիսիք են, օրինակ, հայերենի **ծ, ց, ձ** և **ճ, չ, ջ** շարքերը, որոնք հնչյունաբանորեն կարելի է ներկայացնել որպես ակնթարթային **տ>ս, թ>ս, դ>զ** և **տ>շ, թ>շ, դ>ժ** անցումներ;

ձայնորդներ (sonorant)՝ նեղ, բայց արտաբերիչների շփում չառաջացնող բացվածքի դեպքում (**ր, յ**):

և իհարկե սովորական *ձայնավորներ* (vowel), երբ օդի հոսքը չի արգելափակվում (**ա, ե, ի, ո, ու, ը**):

Ձայնորդներն իրենց հերթին բաժանվում են հետևյալ տեսակների. *նկզային* (nasal), երբ օդի հոսքը բերանի փոխարեն արտամղվում է ուղեներից (**մ, ն**); *հպման* (tap), երբ օդուղիների փակվածքը տեղի է ունենում թեթև և ակնթարթային կերպով, ինչպիսին է, օրինակ, իսպաներենի **r** հնչյունը; *թրթռուն* (trill), երբ օդի հոսքն առաջացնում է ակտիվ արտաբերչի թրթռո (**ռ**); *նայ* (approximant), երբ պասիվ և ակտիվ արտաբերիչները մոտ են իրար, բայց ոչ անմիջական շփման աստիճանի. այդպիսին են **լ, ը, յ** հնչյունները:

Արտաբերման ընթացքում օդի հոսքը կարող է շրջիոսել լեզվի կողային մասերով: Այդ կերպ առաջացած բաղաձայները կոչվում են *կողային* (lateral): Կողային է հայերենի **լ** ձայնորդը (ատամնային կամ կապճային կողային նայ):

Ձայնավորումը բնորոշում է արտաբերմանը ձայնալարերի մասնակցության եղանակը: Լինում են բազմաթիվ տարբերակներ, որոնցից ներկա շարադրանքի համար կարևոր են հետև-

յալները. *խուլեր* (voiceless), երբ օդի հոսանքը չի շարժում ձայնալարերը (օրինակ՝ **պ, փ**), և *ձայնեղներ*, երբ ձայնալարերը մասնակցում են՝ առաջացնելով տոնային (մաքուր) ձայն (օրինակ՝ **բ**): Խուլերը լինում են երկու տեսակի՝ *շնչեղ* (aspirated), ինչպիսին են, օրինակ, հայերենի **փ, թ, ք, ց, չ** և անգլերենի *p, t, k* հնչյունները (ՄՀԱ նշանակումներով՝ *p^h, t^h, k^h*), և *շնչազուրկ* (tenuis), ինչպիսին են հայերենի **պ, տ, կ, ծ, ճ** իսպաներենի *p, t, k* և ռուսերենի *п, т, к* հնչյունները (ՄՀԱ՝ *p^o, t^o, k^o*):

ՄՀԱ նշանակումներով՝ բաղաձայների հիմնական համակարգը (առանց երկրորդային տարատեսակ արտաբերումների ողջ բազմազանության ընդգրկման) բերված է հաջորդ էջում. դրանում բաղաձայները գուգորդվում են ըստ ձայնավորման եղանակի (խուլ-ձայնեղ): Եթե հատուկ չի նշվում, ենթադրվում է խուլերի շնչեղ արտասանություն, ինչպիսին անգլերենում է:

Բաղաձայների որոշ առավել տարածված երկրորդային արտաբերումներ և ձայնավորման աստիճաններ գրառվում են հետևյալ օժանդակ նշանների օգնությամբ.

◌ ^w	շրթնայնացում	◌ ^h	շնչեղացում
◌ ^j	բմայնացում	◌ [*]	շնչազրկում
◌ ^v	վեղարայնացում	◌ ^o	խլացում
◌ ^f	ըմպանայնացում	◌ ^o	ռնգայնացում

Արտաբերումների վերոնշյալ բոլոր դեպքերում օդի հոսքն առաջանում է թոքերում և օդուղիներով մղվում է դուրս, ինչի հետևանքով *արտաշնչման* այս բաղաձայները կրում են *թոքային* (pulmonic) անվանումը:

Սակայն հնարավոր են նաև օդամղման այլ մեխանիզմներով պայմանավորվող հնչյուններ, ինչպիսիք են *արտամղման* (ejective), *ներմղման* (implosive) բաղաձայները և *կտտոցները* (click):

Տվյալ շարադրանքի համար կարևոր են արտամղման բաղաձայները, որոնք առաջանում են, երբ օդի հոսքը սկզբնավորվում է ոչ թե թոքերում, այլ կոկորդափողում՝ դրա դեպի վեր ուղղված կտրուկ շարժմամբ: Արտամղման բաղաձայները լինում են միայն

խուլ, քանի որ օդահոսքի՝ թոքերում չձևավորվելու պատճառով ձայնալարերը չեն մասնակցում պրոցեսին:

Արտամղման բաղաձայները պատկերվում են « ' » նշանի կցմամբ՝ p', t', k', q', s', ts', tʃ', kx', kɫ' և այլն:

Վերոբերյալ համակարգից բացի՝ հատուկ նշաններ գոյություն ունեն հաճախ հանդիպող որոշ համարտաբերվող բաղաձայների համար. ɕ (խուլ քմայնացած շեղբային ետկապճային շփական՝ ռուսերենի ալ հնչյունի պես), ʒ (ձայնեղ քմայնացած շեղբային ետկապճային շփական), ʋ (ձայնեղ շրթնայնացած վեղարային նայ՝ ալ^Վ, ինչպես անգլերենի weep բառում), ʏ (շրթնայնացած քմային նայ՝ j^Վ) հնչյունները:

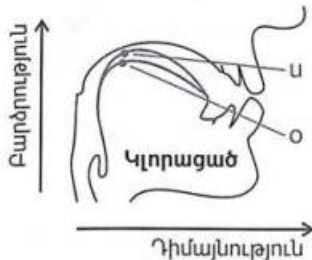
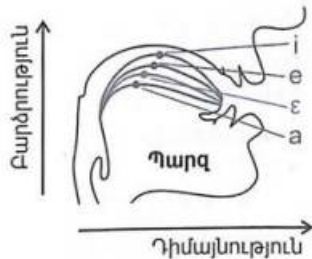
Ձայնավորներ

Ձայնավորները լեզվի հնչյուններ են, որոնք արտասանվում են բաց ձայնափողով այնպես, որ կոկորդից վեր ոչ մի տեղ օդի ճնշման աճ տեղի չի ունենում: Սա ձայնավորների հիմնական տարբերակիչ հատկանիշն է բաղաձայներից, որոնց դեպքում, ինչպես ասացինք, ձայնային ուղիների որևէ կետում անապամանորեն տեղի է ունենում օդի հոսքի ճնշման աճ ձայնարտաբերման ուղիների նեղացման կամ փակման հետևանքով:

Ձայնավորների հիմնական հատկանիշներն են բարձրությունը, դիմայնությունը և կլորությունը:

Դասակարգումն ըստ այս հատկանիշների պատկերված է աջում:

Բարձրությունը բնութագրում է լեզվի ուղղահայաց դիրքը քիմքի համեմատությամբ: Լինում է վերին, միջին կամ ստորին: Ժամանակակից եզրութաբանությամբ նախընտրելի են փակ, փակ-միջին, միջին, բաց-

Դիմնական ձայնավորները

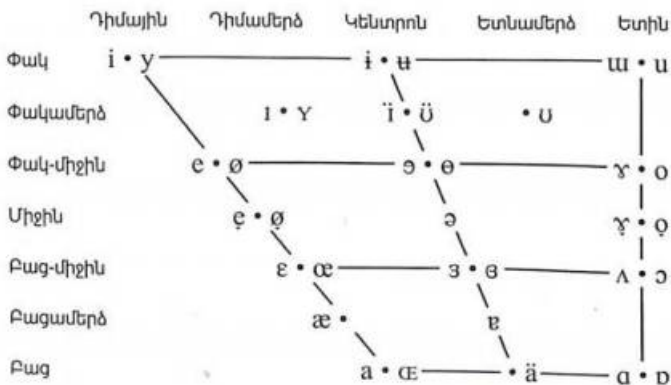
միջին և *բաց* եզրերը (ավելի նուրբ բաժանումը տե՛ս ստորև բերվող աղյուսակում): Փակ է, օրինակ, **ի** ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն մոտ է քիմֆին, և օդի հոսքի ճեղքը նեղ է: Բաց է **ա** ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն մոտ է ստորին ծնոտին, իսկ օդաճեղքն առավելագույն բացվածքի է:

Դիմայնությունը ցույց է տալիս լեզվի հորիզոնական դիրքը: Լինում են՝ *դիմային*, *կենտրոնական* և *ետին*: Միևնույն բարձրության պարագայում դիմային է **ի** ձայնավորը, որի դեպքում լեզուն ուղղված է դեպի բերանի առաջնամաս, և **ու** ձայնավորը, երբ լեզուն դիրքավորվում է բերանի խոռոչի ետնամասում:

Կլորությունը մատնանշում է ձայնավորի արտաբերման ընթացքում շուրթերի կլորանալը (**օ**, **ու**): Միևնույն բարձրության և դիմայնության դեպքում լինում են *հասարակ* (չկլորացած) և *կլորացած* տեսակի: Օրինակ, փակ դիմային ձայնավորն ունի երկու հիմնական արտասանություն՝ պարզ **ի** (ՄՅԱ՝ *i*) և կլորացած **ի** (ՄՅԱ՝ *y*):

Ձայնավորները կարող են համարտաբերվել *ռնգայնացած*, *ըմպանայնացած*, *մակկոկորդայնացած* և այլն:

Ձայնավորների նկարագրման ՄՅԱ համակարգը (առանց երկրորդային արտաբերումների) բերված է ստորև: Չույզ տարբերակների ձախ կողմում պարզ, իսկ աջում՝ կլորացած ձայնավորներն են:

Ժամանակակից հնչյունաբանության հիմնական հասկացու-
թյունների ներկայացումն այսքանով կհամարենք բավարար կով-
կասյան լեզուների վերլուծությունն արդի և գիտականորեն
ճշգրիտ եզրութաբանությամբ նկարագրելու համար:

§3. Կովկասյան հնչյունաբանության համառոտ ակնարկ

Լեզվաբանների շրջանում ընդհանուր տարածում ունի այն
տեսակետը, ըստ որի՝ կովկասյան լեզուները բնութագրվում են
բաղաձայնային համակարգի բացառիկ հարստությամբ և հակա-
ռակը՝ ձայնավորների սակավությամբ¹⁵:

Այս պնդումը, սակայն, բացարձակ առումով ճշմարտացի է
միայն հյուսիսարևմտյան լեզվաընտանիքի համար, որի լեզու-
ներից մեկը՝ ուբըխերենը, օրինակ, պարունակում է 86 բաղաձայն
2 ձայնավորի առկայությամբ: Աբխազերենի բզըպ բարբառն ունի
68 բաղաձայն և կրկին՝ 2 ձայնավոր, մինչդեռ գրական աբխազե-
րենի համար հիմք է ընդունվել 58 բաղաձայն ունեցող աբժա
բարբառը, որում, որոշ լեզվակայիններին զուգահեռ, բացակայում
է ետկապճային շարքերից մեկը: Գրական աղըղերենում (զար-
գացված ճեմգույ կամ թեմիրգոյան բարբառի հիմքի վրա) առկա
է 56 բաղաձայն, բժեղուղյան բարբառում՝ մոտ 70, գրական կա-
բարդերենում՝ 48 և այլն:

Հյուսիսարևելյան կովկասյան լեզուները, ինչևէ, միջինում բա-
ղաձայների համեմատաբար համեստ քանակություն են պարու-
նակում, սակայն ձայնավորների առումով առավել բազմազան
են: Այս լեզվաընտանիքում ծայրահեղ բացառություն է *արշի*
լեզուն՝ արշերենը (7 գյուղակ, մոտ 1200 կրող), որն ունի 81
բաղաձայն և 26 ձայնավոր: Վերջիններիս բազմազանությամբ
կովկասյան բոլոր լեզուների շարքում առաջնային դիրքում է չե-
չեներենը, որը, համեմատաբար պարզ բաղաձայնային համա-

¹⁵ J. C. Catford. *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, Ann.
Rev. of Anthropol., 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt,
North West Caucasian, *Lingua* 115 (2005).

կարգին զուգահեռ (40 հիմնական բաղաձայն), պարունակում է 44 ձայնավոր և 5 երկբարբառ: Այսպիսով, հյուսիսարևմտյան լեզուներից ուրբխերենը, իսկ հյուսիսարևելյաններից՝ արշերենը, իրենց հնչյունակարգերի բազմազանությամբ հարստագույն են աշխարհի բոլոր լեզուների շարքում¹⁶:

Բաղաձայների նման հարստությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կովկասյան լեզուներում հնչյունները տարբերակվում են ոչ միայն ըստ կազմավորման տեղի և միջոցի, այլև՝ երկրորդային արտաբերման (շրթնայնացում, քմայնացում, ըմպանայնացում, ընդ որում վերջինս կարող է հանդես գալ նաև առաջինի հետ զուգորդված՝ շրթնըմպանայնացած):

Բոլոր կովկասյան լեզուներում պայթականներն ու կիսաշփականները հանդես են գալիս ձայնավորման երեք աստիճանով՝ ձայնեղ, խուլ (շնչեղ) և արտամղման (ռուսալեզու գրականության մեջ՝ абрyптивнoй): Առանձին դեպքերում հանդիպում են նաև արտամղման շփականներ շրթնային, կապճային կամ ետկապճային դիրքերում:

Կովկասյան բոլոր լեզուներում թույլ և ուժգին (ռուսալեզու գրականության մեջ՝ нрерyптивнoй), պարզ և բաղադիր (երկրորդային արտաբերմամբ), շնչեղ, ձայնեղ և արտամղման բաղաձայներն *խմաստազատ* են (ֆոնեմիկ)¹⁷: Միևնույն դիրքի բաղաձայները կարող են հանդես գալ նաև կատարային և շեղբային տարբերակներով: Այդպիսին են ուրբխերենի, արբխազերենի բզըպ և ադըղերենի բժեդուոյան բարբառների կիսաշփականների և շփականների շարքերը, որոնցում ետկապճային («շ»-ի գոյացման) տիրույթում առկա է արտաբերման 3 տարբերակ՝ կատարային (թեթև վեղարայնացմամբ), շեղբային (թեթև քմայնացմամբ) և *փակ շեղբային* (թեթև ըմպանայնացմամբ): Վերջինս արևմտակովկասյան լեզուների բացառիկ առանձնա-

¹⁶ Խոսքը վերաբերում է այն լեզուներին, որոնք չեն պարունակում *կտտոցներ* (click):

¹⁷ Օրինակ՝ հայերենի *ծախ* և *ցախ* բառերը, որոնցում, արտաբերման միևնույն դիրքի բաղաձայնի (կապճային կիսաշփական) ձայնավորման եղանակից կախված (ձայնեղ՝ *ձ* և շնչեղ՝ *ց*), փոխվում է բառի իմաստը:

հատկություններից է: Գրականության մեջ¹⁸ այն բնութագրվում է որպես շրշող-սուլող (hissing-hushing) բաղաձայն և արտաբերվում է հետևյալ կերպ. [եզվի ծայրը դիրքավորվում է ստորին ատամնաշարի կապճային հատվածում, իսկ շեղքը, կորանալով, շփվում է վերին ծնոտի ետկապճային հատվածին («շ»-ի տիրույթ)՝ առաջացնելով շփական կամ կիսաշփական հնչյուններ՝ կախված արտաբերման ընթացքում նեղվածքի տրամաչափից և գործողության տեսակից:

Կովկասյան լեզուների այլ տարբերիչ առանձնահատկություններից է կողային շփականների և կիսաշփականների մեծ հոլովույթի առկայությունը: Այսպես, ավար-անդյան լեզուներից ախվախերենը պահպանել է կողային կապճայինների ողջ բազմազանությունը՝ պարունակելով շնչեղ և արտամղման կիսաշփականներ թույլ և ուժգին տարբերակներով՝ ʃ, ʃʰ, ʃh, ʃʰ:, շնչեղ շփականներ թույլ և ուժգին տարբերակներով՝ ʃ, ʃ:, ինչպես նաև սովորական l (լ) ձայնորդը. ընդհանուր առմամբ 7 կողային կապճային: Բազմազանության առումով հետաքրքրազույն օրինակ է արշերենը, որում հանդիպում են աշխարհի լեզուներում բացառիկ հազվագյուտ նախավեղարային կողային շփականներ և կիսաշփականներ՝ ձայնեղ, շնչեղ և արտամղման ձայնավորման աստիճաններով, թույլ և ուժգին, պարզ և շրթնայնացած տարբերակներով (ʃ, ʃʰ, ʃh, ʃʰ:, kʃ, kʃʰ, kʃh, kʃʰ:):

Գրավոր մշակույթի չգոյության հետևանքով հյուսիսկովկասյան լեզուները միայն վերջին հարյուրամյակի ընթացքում են ենթարկվել հնչյունա- և լեզվաբանական քիչ թե շատ բավարար ուսումնասիրության և վերլուծության: Դեռևս մուօ են դրանց պատմական զարգացման օրինաչափությունները, աշխարհի այլ լեզվաընտանիքների հետ հեռավոր ազգակցության հարցերը, բուն կովկասյան լեզուների կապերը միմյանց հետ և ներքին ճյուղավորման բազմաթիվ խնդիրներ: Բավարար ճշգրտություն չունեն անգամ հյուսիսկովկասյան մի շարք առանձին լեզուների հնչակազմերի նկարագրությունները:

¹⁸ Catford, 1977, էջ 290.

Ռուսատառ այբուբենի ներմուծումը ևս ունեցել է իր բացասական ազդեցությունը, քանի որ դրանք, սահմանափակ լինելով բուն տառաբանակում և չունենալով բավարար ճկունություն տառածների տարձևումների (մոդիֆիկացիաների) համար, թույլ չեն տվել միարժեքորեն արտահայտել կովկասյան լեզուների հնչյունային ողջ բազմազանությունը. իրենց բնույթով միանգամայն տարբեր հնչյուններ սլավոնագիր այբուբեններում ստացել են միևնույն նշանակումը՝ լրացուցիչ խառնաշփոթ մտցնելով հնչյունական առանց այդ էլ բարդ համակարգում:

Սակայն ամենամեծ խոչընդոտները, որոնք առաջանում են հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչաբանությունն ուսումնասիրելիս, կապված են գրականության մեջ (հատկապես՝ ռուսալեզու) միասնական եզրութաբանության բացակայության և անգամ հնչա- և հնչյունաբանական վերլուծության բացահայտ սխալների հետ: Որպես ակնառու օրինակ կարելի է մատնանշել կովկասյան լեզուների մինչ այժմ գոյություն ունեցող ամենածավալուն նկարագրությունը՝ «Кавказские языки» (1998) ժողովածուն¹⁹, որի առանձին զլուխներում (հեղինակված տարբեր հետազոտողների կողմից), նույն լեզվաընտանիքի և անգամ նույն լեզուների հնչյունային ներկայացման համար հաճախ օգտագործվում են միանգամայն տարբեր նշաններ և եզրեր. երբեմն իրար հետ չեն համընկնում անգամ բուն համակարգերը:

Ռուսալեզու գրականության մեջ շփոթված են հազագայինների՝ «լարինգալների» շարքերը (դրանցում չեն տարբերակվում կոկորդային, մակկոկորդային և ըմպանային բաղաձայները²⁰), ետնալեզվայինները (քմայինների, վեղարայինների և լեզվակայինների խառնաշփոթը համատարած բնույթ է կրում), խճճված և շփոթված են ատամնային և կապճային շարքերը, կապճային են անվանված ետկապճայինները, ետկապճային՝ քմայինները և այսպես շարունակ, խառնված են թույլ և ուժգին ետնալեզվային -

¹⁹ Языки мира: Кавказские языки. (ред. М.Е. Алексеев, Г.А. Климов, С. А. Старостин, Я. Г. Тестелец), М., Academia, 1999.

²⁰ L. Trigo. *On Pharynx-Larynx Interactions*, Phonology, Vol.8, No.1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

ները, աղյուսակներում բաց են թողնված բազմաթիվ հնչյուններ: Երկրորդային արտաբերումները երբեմն չեն տարբերակվում որպես այդպիսին. օրինակ՝ ըմպանայնացած լեզվակայինները երբեմն դասվում են այսպես կոչված «լարինգալների» շարքը: Մինչև վերջ հստակեցված չէ լեզվակային և վեղարային կիսաշփականների գոյության հարցը հյուսիսարևելյան որոշ լեզուներում:

Նման խառնաշփոթի պարագայում չի կարելի միարժեքորեն երաշխավորել որևէ լեզվի ստորև ներկայացվող հնչյունակարգի վերջնական ճշգրտությունը կամ լիակատարությունը: Փորձ ենք արել բազմաթիվ աղբյուրների համադիր քննությամբ հնարավորինս ճշտել խնդրո առարկա լեզուների հնչյունակարգերը, լրացնել տարբեր աղբյուրներից տեղեկություններով, իսկ անհստակության պարագայում նախապատվությունը երբեմն տալ առավել վստահելի գնահատվող աղբյուրին: Ուստի միանգամայն հնարավոր են բացթողումներ ու սխալներ հատկապես սակավաթիվ կրողներ ունեցող և որպես հետևանք՝ պակաս ուսումնասիրված լեզուների հնչյունակարգերի բերվող աղյուսակներում:

Այս դիտարկումը կամ անգամ՝ թերությունը, սակայն, չի հարուցում այն գրաբանական բարդությունները, որոնք առկա են սլավոնագրի կամ լատինագրի դեպքում, քանզի ներկա մոտեցմամբ խնդրին ցուցաբերվել է համակարգային, ընդհանրական և դեղուկտիվ մոտեցում:

Յուրաքանչյուր **լեզվաընտանիքի** համար ի սկզբանե կառուցվել է *համահավաք* և *ընդլայնված բազային նշանակարգ*՝ հնչյունների և տառաձևերի բոլոր հնարավոր տարբերակներով (որոնցից շատերն անգամ կարող են երբևէ չհանդիպել որևէ լեզվում), նշանաստեղծման հստակ տրամաբանությամբ և օրինաչափություններով, ուստի խնդրահարույց հնչյունակարգերում վիճելի կետերը պարզելու դեպքում կարելի է հեշտորեն ուղղել ենթադրական սխալը՝ ընդամենը բազային համակարգից վերցնելով համապատասխան դիրքի ճիշտ տառաձևը, որը տրամաբանական և կանխատեսելի կերպով կապված կլինի ամբողջի հետ և երբևէ նշանների անհարկի խառնաշփոթ, համընկում կամ կրկնություն չի հարուցի:

§4. Արևմտակովկասյան լեզուներ

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչյունային կազմերի ստորև բերվող նկարագրությունը գերամասամբ ընդհանրական բնույթ կկրի, իսկ անդրադարձ առանձին լեզուների ամբողջական հնչյունակարգերին կկատարվի առաջարկվող այբուբենների գրաֆիկական նկարագրության հատվածում:

Այսպիսով, արևմտակովկասյան լեզվաընտանիքը պարունակում է հինգ լեզու՝ աբխազերեն, աբազերեն, ուբըխերեն և չերքեզերեն²¹ (գրական աղբյուրներ և կաբարդերեն տարբերակներով): Հնչյունային կազմերով այս լեզուները բավականին մոտ են իրար և ենթարկվում են միասնական վերլուծության: Զանի որ այս շարքում առավելագույն բազմազանությամբ և համակարգային լրիվությամբ օժտված է այժմ մեռած ուբըխերենը, որի հնչյունակարգն իր հիմնական գծերում ընդհանրական և ներկայացուցչական բնույթ ունի մնացյալ բոլորի համեմատությամբ, մեր նկարագրությունը կհիմնենք այս լեզվի հնչաբանության վերլուծության վրա:

Ուբըխերենը, արդեն նշվեց, ունի 86 բաղաձայն, ինչը բացառիկ ցուցանիշ է աշխարհի բոլոր լեզուներում: Այս հարստությունը հետևանք է ինչպես արտաբերման գրեթե բոլոր տեղերի և միջոցների բաղաձայների գոյության, այնպես էլ երկրորդային արտաբերումների լայն կիրառման: Գրեթե բոլոր բաղաձայներն ունեն շրթնայնացած, իսկ ետնալեզվայիններում և շրթնայիններում՝ նաև ըմպանայնացած ու քմայնացած տարբերակներ: Ըմպանայնացումը կարող է հանդես գալ ոչ միայն առանձին, այլև շրթնայնացման հետ զուգորդված:

Այսպես, լեզվակային բաղաձայների շարքում հնարավոր է չորս տիպի համարտաբերում՝ շրթնայնացած (^w), քմայնացած (^ʃ), ըմպանայնացած (^ɣ) և շրթնըմպանայնացած (^{wɣ}): Լեզվակային

²¹ Չերքեզների ինքնանվանումն է *Աղդդե*, որը նեղ իմաստով վերաբերում է միայն արևմտյան խմբին, որպիսին էլ արտացոլվում է այստեղ՝ տարբերակելու երկու լեզուներն իրենց ուղղագրությամբ: Ընդհանրական իմաստով գործածում ենք *Չերքեզ* արտանվանումը:

շփականներում, օրինակ, որտեղ հայերենն ունի ընդամենը երկու բաղաձայն՝ շնչեղ **խ** (χ) և ձայնեղ **ղ** (γ), ուրբխներենն ունի տասը՝ հինգ շնչեղ՝ χ , χ^w , χ^j , χ^y , χ^{yw} , և հինգ ձայնեղ՝ γ , γ^w , γ^j , γ^y , γ^{yw} ։

Առանձնահատուկ են ետկապճային շփականների և կիսաշփականների շարքերը, որոնք իրականապես են ակտիվ արտաբերչի (լեզվի) երեք տարբեր դիրքերում արդյունարար տասը շփականներով և տասերկու կիսաշփականներով՝ կատարային շփականներ (\int , $ʒ$) և կիսաշփականներ ($tʃ$, $dʒ$, $tʃ^w$), շեղբային շփականներ ($ç$, $ʒ$; $ç^w$, $ʒ^w$) և կիսաշփականներ ($tç$, $dʒ$, $tç^w$; $tç^w$, $dʒ^w$, $tç^{yw}$), ինչպես նաև փակ շեղբային շփականներ ($ʃ$, $ʒ$; $ʃ^w$, $ʒ^w$) և կիսաշփականներ ($tʃ$, $dʒ$, $tʃ^w$)։

Համեմատության համար նշենք, որ հայերենում կա ետկապճային ընդամենը երկու շփական՝ կատարային արտաբերմամբ՝ **շ** (\int) և **ժ** ($ʒ$), և երեք կիսաշփական՝ շեղբային արտաբերմամբ՝ **ճ** ($tç$), **ջ** ($tç$) և **ջ** ($dʒ$)։ Ռուսերենի պարագան քիչ այլ է. լեզվում առկա է միայն մեկ ետկապճային կիսաշփական՝ շեղբային դիրքի **չ** ($tç$), և երեք շփական՝ ետնածալ **շ** ($ʃ$), **ջ** ($ʒ$) և շեղբային **ժ** ($ç$), այսինքն՝ 22 բաղաձայներում ունենք ընդամենը 1 հնչյունային համապատասխանություն։ Ընդհանուր առմամբ, ուրբխներենի թվով 86 բաղաձայները ռուսական այբուբենում ունեն միայն 21 լրիվ կամ կողմնակի զուգահեռներ, ինչն ակնառու կերպով ի ցույց է դնում արևմտակովկասյան լեզուների գրառության խնդրում սլավոնագրի կիրառական ներուժի սահմանափակությունը։

Պայթականներն ու կիսաշփականները բաշխված են ձայնավորման երեք աստիճաններով՝ շնչեղ, ձայնեղ և արտամղման։ Վերջինս որոշ բացառիկ դեպքերում հանդիպում է նաև շփականներում. այսպես, արևմտակովկասյան գրեթե բոլոր լեզուների կապճային կողային շփականների շարքում առկա է արտամղման անդամը (t , t^j , $tʃ$)։ Աղըղերենում այն ի հայտ է գալիս նաև ետկապճային շփականներում ($ʃ$, $ʃ^w$, $ʒ$, $ʒ^w$, $ʃ^{yw}$, $ʒ^{yw}$), իսկ արագերենում և կաբարդերենում՝ շրթնատամային շփականներում (f , f^w , v)՝ դարձնելով դրանք եռաստիճան։

Ըմպանային շփականների ամենամեծ հարստությունն ունի

աբազերենը, որում նրանք հանդիպում են շնչեղ և ձայնեղ, սովորական և շրթնայնացած տարբերակներով՝ հ, հ', հ^w, հ^{w'}:

Այլ յուրահատուկ հատկանիշ է բաղաձայների թուլությունը (lenis, lax) և ուժգնությունը (fortis, tense), ինչը ցույց է տալիս, թե արտասանության ժամանակ ինչպիսի լարվածությամբ է գործադրվում ակտիվ արտաբերիչը: Ուժգնությունը երբեմն ընկալվում է իբրև կրկնակություն (gemination), ինչն այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ վերջինս ունի միայն տևողության, այլ ոչ՝ արտաբերչի ուժգնության իմաստ: Ուժգին բաղաձայները կրկնակ արտաբերում կարող են ձեռք բերել միայն միջձայնավորային դիրքերում: Բաղաձայների ուժգնությունն արևմտակովկասյան լեզուներին բնորոշ ընդհանրական հատկանիշ չէ և հանդիպում է միայն ադրդերենի շափսուղյան և բժեղուղյան բարբառներում, որոնցում, ըստ դրա, տարբերակվում են պայթականների և կիսաշփականների միայն խուլ անդամները՝ [p, p:], [t, t:], [k, k:], [ts, ts:], [tʃ, tʃ:] և այլն, որոնցում ուժգնացումն ուղեկցվում է համաժամանակյա շնչազրկմամբ: Այս արտաբերումը ռուսալեզու գրականության մեջ ստացել է *прерывчивый* անվանումը, ինչից, սակայն, մենք կիրառարվենք՝ հոգուտ միջազգայնորեն ընդունված *ուժգին* (fortis) տերմինի, քանի որ, ի տարբերություն արևմտակովկասյան լեզվաընտանիքի, արևելակովկասյան լեզուներում այն մեծի մասամբ ընդհանրական բնույթ ունի և իմաստազատ է ձայնավորման ոչ միայն շնչեղ, այլև արտամղման աստիճաններում:

Ի տարբերություն բաղաձայնային այսօրինակ բացառիկ հարստության՝ արևմտակովկասյան լեզուների ձայնավորային համակարգը, ըստ առավել տարածված կարծիքի, «երկաստի-ճան» է՝ կա երկու ձայնավոր միայն՝ *a* (ա) և *i* (փակ ը): Հարկ է նշել, որ գիտական գրականության մեջ արևմտակովկասյան լեզուներում ձայնավորների քանակի վերաբերյալ կան բազմաթիվ տեսակետներ: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ գործ ունենք միաստիճան ձայնավորային համակարգի հետ (մեկ բազային ձայնավոր, որը «երանգավորվում» է նախորդող բաղաձայնի ազդեցությամբ), այլ՝ երկ-, եռաստիճան և անգամ ավելի:

Չիևելով հարցի մասնագետ՝ մենք կշրջանցենք գիտական այս

վեճը՝ ցուցաբերելով ինդիին ընդհանրական մոտեցում. կառա-
ջարկենք նշանների գրաֆիկական համակարգ ձայնավորների
լրիվ համախմբի համար՝ բոլոր հիմնական (իսկ ավելի ճիշտ՝
անհրաժեշտ) տարբերակներով և դրանց երանգավորումներով:

Նման մոտեցումն արդարացված է այլ լեզուներից փոխառյալ
բառերում ձայնավորների բազմազանությունն անփոփոխ ար-
տահայտելու կարևորության տեսանկյունից, քանի որ, եթե արև-
մըտակովկասյան լեզուների բաղաձայնական համակարգերի
հարստությունը թույլ է տալիս բառեր փոխառել գրեթե ցանկա-
ցած լեզվից՝ առանց սկզբնական բաղաձայների նշանակալի խո-
տորման, ապա ձայնավորների սակավության պատճառով նման
առավելությունը կորչում է: Այս հիմքով բոլոր կանոնական այբու-
բեններում լռելայն ներառվում են a, e, i, ի, o, u ձայնավորները:

Ամբողջացնելու համար արևմտակովկասյան լեզուների հնչյու-
նային համակարգերի նկարագրությունը՝ հաջորդ էջին ներկա-
յացնում ենք ուբըխտերենի բաղաձայնական համակարգը, որում
արտաբերման յուրաքանչյուր տեղի դեպքում սյունակները բա-
ժանված են ըստ շրթնայնացման, քմայնացման, ըմպանայնաց-
ման և շրթնըմպանայնացման հատկանիշների:

Աղյուսակում տեղի ինայոդության նկատառումով բաց ենք
թողել քմային շարքը, իսկ ձայնեղ քմային նայը (j) ներառել ենք
շեղբային («քմայնացած») ետկապճային սյունակում: Վեղարային
պարզ պայթականները (k, k', g) ներկայացված են սովորված
բջիջներում, քանի որ դրանք ուբըխտերենի բնիկ բառացանկում
չկան, մինչդեռ առկա են օտարալեզու փոխառություններում:

Ընդհանուր առմամբ նշենք, որ կովկասյան բոլոր լեզուներում
առաջնալեզվային պայթականներն ատամնային են, շփականնե-
րը՝ կապճային և/կամ ետկապճային, կիսաշփականները՝ ատամ-
նային և/կամ ետկապճային: Նմանապես, եթե հատուկ չի նշվում,
շրթնային պայթականները երկշրթնային են, իսկ շփականները՝
շրթնատամնային: Ուստի ստորև ամենուր դրանց միավորումն
ընդհանրական «շրթնային» և «կապճային» սյունակներում ար-
տասանական խառնաշփոթ չի կարող առաջացնել:

§5. Արևելակովկասյան լեզուներ

Յյուսիսարևելակովկասյան լեզվաընտանիքը շատ ավելի լայն է և բազմանդամ: Պարունակում է 7 լեզվաճյուղ 29 լեզուներով, ինչի հետևանքով այն իր ամբողջության մեջ ունի հնչյունային մեծ բազմազանություն ինչպես բաղաձայների, այնպես էլ ձայնավորների պարագայում և ենթակա չէ համասեռ ներկայացման, ինչպես արվեց արևմտակովկասյան լեզուների դեպքում:

Արևելակովկասյան լեզուների փոխադարձ ազգակցությունների աստիճանը չի կարելի համարել միարժեքորեն պարզված, սակայն ժամանակակից գրականության մեջ դրանք ըստ ազգակցության դասակարգվում են հետևյալ լեզվաճյուղերով (անվանումներում բաց է թողնված «-երեն» վերջածանցը)।

Ավար-անդյան ճյուղ

Ավար (9) (790,000)

Անդյան խումբ

Անդի (Կ^աևանաբ) (21,800)

Ախվախ-Տինդի

Ախվախ (6500)

Կարատա-Տինդի

Կարատա (6400)

Բոտլիխ-Տինդի

Բոտլիխ (5500)

Ղոդոբերի (3000)

Ճամալ (5000)

Բաղվալ-Տինդի

Բաղվալ (6500)

Տինդի (5000)

Նախյան ճյուղ

Բաց (3420)

Վայնախ

Չեչեն (9) (1,330,000)

Ինգուշ (9) (413,000)

Լեզգյան ճյուղ

Շայրամասային խումբ

Արշի (1200)

Կենտրոնական (Սամուրի) խումբ

Արևելյան Սամուր

Թաբասարան (9) (128,900)

Լեզգի (9) (450,000)

Աղուլ (17,400)

Ուդի (5700)

Չարավային Սամուր

Զըռըծ (6000)

Բուդուխ (1000)

Արևմտյան Սամուր

Ռութուլ (20,000)

Շախուր (20,000)

Խինալըզ առանձնակ

Խինալըզ (1500)

Լակ առանձնակ

Լակ (9) (150,000)

Ցեղյան (դիդոյան) ճյուղ**Ցեղ-Յինուխ**

Ցեղ (Դիդո) (15,400)

Յինուխ (550)

Բեժտա-Յունզի-Խարշի

Բեժտա (Կապուլա) (6200)

Յունզի (1840)

Խարշի (1870)

Դարգյան բարբառախումբ

Դարգա (Գ) (480,000)

Խայրազ (21,000)

Մուիր (38,000)

Մյուրեղ-Գուրդա (39,000)

Յուրեք (35,000)

և այլն...

* Փակագծերում բերված է կրողների բանակի մոտավոր զնահատականը:

** Գրական տարբերակներ ունեցող լեզուները նշված են որպես (Գ):

Այս լեզուներից յուրաքանչյուրն իր հերթին ճյուղավորվում է մի շարք բարբառների, որոնք իրենց հնչյունային կազմերով կարող են գրական լեզվից տարբերվել նույնքան, որքան խնդրո առարկա լեզուն՝ իր ազգակիցներից: Յիմսական լեզուների հնչյունաբանական պատկերները կտրվեն իրենց տեղում, իսկ այստեղ սահմանափակվենք միայն դրանց ընդհանուր բնութագրությամբ:

Այսպես, արևելակովկասյան լեզուների կարևորագույն տարբերակիչն է արտաբերման գրեթե բոլոր դիրքերում ուժգին (fortis) և թույլ (lenis) բաղաձայների իմաստազատ տարբերակումը՝ հանդես եկող ձայնավորման շնչեղ և արտամղման աստիճաններում: Այս լեզուները հարուստ են կողայիններով, որոնք առկա են կապձային (ավար-անդյան և ցեղյան լեզուներ) և նախավեղարային (արշերեն) դիրքերում:

Յիմսական տարբերությունը հյուսիսարևմտյան լեզվաընտանիքից այն է, որ այստեղ չեն տարբերակված ետկապձայինների արտաբերման դիրքերը. շփականները հիմնականում կատարային են, կիսաշփականները՝ շեղբային (ինչպես և հայերենում, որում **ջ**, **ճ**, **ջ** շարքերը շեղբային են, այսինքն՝ թեթև բմայնացմամբ, իսկ **շ**, **ժ** շարքը՝ կատարային):

Երկրորդային արտաբերման ամենատարածված տեսակը շրթնայնացումն է (կա լեզուների գրեթե կեսում), որը կարող է հանդիպել արտասանության բոլոր դիրքերում՝ բացի շրթնայիններից և բուն կոկորդայիններից: Առանձին լեզուներում հանդի-

պում են նաև ըմպանայնացած բաղաձայներ, իսկ մի քանի առանձնահատուկ դեպքերում, օրինակ՝ ցեզյան, լեզգյան որոշ լեզուներում և արշերենում, կան շրթնըմպանայնացած արտաբերումներ լեզվակայինների շարքում (q^{sw}, G^{sw}, q^{sw}, χ^{sw}, χ^{sw}ː, ɸ^{sw}):

Արմատայինները, ի տարբերություն արևմտակովկասյան լեզուների, արտաբերվում են ոչ թե ըմպանային, այլ մակկոկորդային դիրքում (ʔ, ɥ, ʕ). հավանական բացառություն են ցեզյան լեզուները, որոնք աղբյուրների մի մասում նկարագրվում են ըմպանային շարքերով:

Ձայնավորման աստիճանները ևս նույնն են՝ շնչեղ, ձայնեղ և արտամղման՝ պայթականների և կիսաշփականների համար, և շնչեղ ու ձայնեղ՝ շփականների:

Ճանաթագրություն. *Բացառություն է լեզգերենը, որի նկարագրությունը տրված է բառաստիճան համակարգով՝ խուլ (շնչազուրկ) տարբերակի ավելացմամբ՝ p, p', p'', b (http://peterlin.pl/lezgi/lezgi_sounds.html), որտեղ p՝ անդամը շնչազուրկ խուլն է: Այլ աղբյուրների (Catford, Alekceev և այլն) համադիր բնութայնից, սակայն, պարզ է դառնում, որ շնչազրկությունը շնչեղների ուժգին արտասանության առանձնահատկություններից է, և [p, p'] զույգն իրականում պետք է փոխատեղել որպես [p, p:]:*

Բաղաձայների նկարագրության տեսակետից խնդրահարույց են վեղարային և լեզվակային կիսաշփականների (kx, qχ) վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնք, ըստ աղբյուրների, գոյություն ունեն անդյան, ցեզյան և լեզգյան լեզուների մի մասում:

Այսպես, ըստ TITUS-ի՝ (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien՝ <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de>) կարատերետնում, օրինակ, կան և՛ վեղարային, և՛ լեզվակային կիսաշփականներ, ընդ որում՝ միայն ուժգին տարբերակներով (kxː, kxːː, qχː, qχːː), իսկ ռուբոլերենի նկարագրության մեջ (Alekceev) լեզվակային կիսաշփականները բերվում են ձայնավորման երեք աստիճաններով և շրթնայնացած, ըմպանայնացած ու շրթնըմպանայնացած արտաբերումներով (qχ, Gɸ, qχː; qχ^w, Gɸ^w, qχ^wː; qχ^s, Gɸ^s, qχ^sː; qχ^{sw}):

Այլ աղբյուրներում (Catford) համարվում է, որ կիսաշփական հնչումը պայթականների ուժգնացման ածանցյալ յուրահատկու-

թյուններից է, որն իր հերթին այս լեզվաընտանիքի որոշ լեզուներում ուղեկցվում է շնչագրկմամբ, կիսաշփականացմամբ կամ կրկնակմամբ (միջձայնավոր դիրքում): Այս տեսակետը կարծես հաստատվում է դարգերենի քննությամբ, որում լեզվակայիները, ըստ TITUS-ի, պայթականներ են (q, ɠ, q'), ըստ Ալեքսեևի՝ կիսաշփականներ (qχ, ɠɤ, qχ'):

Ինչևիցե, քանզի այբուբենները մշակելիս ցուցաբերվել է դեղուկտիվ (ընդհանուրից դեպի մասնավոր) մոտեցում և ստեղծվել են տառանշաններ արտաբերման բոլոր դիրքերի և միջոցների հնչյունների համար, տառածների վերջնական ընտրությունը կարելի է կատարել հարցի հստակեցման պարագայում՝ առայժմ ներկայացնելով ետնալեզվային կիսաշփականները պայթականներից անջատ և վերջիններից տարբերվող նշաններով:

Արևելյան լեզվաընտանիքը հարուստ է ձայնավորներով, որի յուրաքանչյուր լեզու միջինում պարունակում է 6-8 պարզ ձայնավոր (a, æ, ə, e, i, y, o, u), որոնք իրենց հերթին կարող են ոճավորվել կարճ, երկար, ռնգային և ըմպանային տարբերակներով, ինչպես նաև՝ դրանց տարբեր համադրություններով:

Այս իմաստով ամենաբազմազանը չեչեներենն է իր 44 ձայնավորներով, որոնք գոյանում են 11 «պարզ» ձայնավորներից՝ երկարացմամբ և ռնգայնացմամբ. վերջինս ազդում է ինչպես կարճ, այնպես էլ երկար ձայնավորների վրա:

Ինչպես բաղաձայների, այնպես էլ ձայնավորների իմաստով բացառիկ է արշերենը, որում, չեչեներենում առկա հատկանիշներին զուգահեռ, ձայնավորները ոճավորվում են նաև ըստ *տոնային բարձրության*: Սա տոների օգտագործման միակ դեպքն է կովկասյան լեզուներում:

Առանձին լեզուների ձայնավորային համակարգերին մանրամասն անդրադարձ կարվի՝ ընդհանրական այբուբենը ներկայացնելիս, իսկ այժմ, ամփոփելով շարադրանքը, հաջորդ էջին պատկերում ենք արևելակովկասյան լեզուների համահավաք բաղաձայնակարգը: Հարկ է նշել, որ այն ընդհանրական է, միջինացված, և չի արտահայտում որևէ ֆիքսված լեզվի հնչակազմ:

Աղյուսակում, պարզության նկատառումներից ելնելով, բաց են թողնված երկրորդային արտաբերման տեսակները (շրթնայնացում, քմայնացում, ըմպանայնացում, շրթնըմպանայնացում) և բացառապես արշերենում հանդիպող նախավեղարային կողային շփականներն ու կիսաշփականները: Ինչպես արևմտակովկասյան լեզուների պարագայում, այստեղ ևս ատամնային կենտրոնական պայթականներն ու կիսաշփականները միացված են կապճային շարքին զուտ տեղի խնայողության նկատառումով:

§6. Հնչյունները գրաբանության համատեքստում

Ինչպես համոզվեցինք, հյուսիսկովկասյան լեզուները պարունակում են մեծ քանակությամբ բաղաձայններ և ձայնավորներ՝ բազմապատիկ ավելի, քան նրանց գրառման համար մինչ օրս առաջարկված և այժմ էլ գործածվող այբբենական համակարգերի ընձեռած հնարավորություններն են, ինչն էլ տվյալ լեզուներին դրանց լիակատար հարմարեցման հիմնական խոչընդոտն է և ներկայացվող նախագծի գլխավոր շարժառիթը:

Այբուբենի ներածության մասում արդեն նշվեց, որ այբբենական գիրը կարող է լինել ինչպես լիարժեք, այնպես էլ թերի հնչյունային: Լատինական և ռուսական գրերը, հիմքում ունենալով մոտ երեսուն տառաձև, բնական է՝ չեն կարող արտահայտել միջինում 50 բաղաձայն ունեցող լեզուների հնչյուններն այնպես, որ լիովին բավարարեն այբբենականության սկզբունքը, այն է՝ գրված տառերի և արտասանվող բառերի միջև միարժեք (առավել ևս՝ փոխմիարժեք) և կանխատեսելի հարաբերության կառուցումը:

Ուստի հասկանալի է, որ նման պարագայում խոսք չի կարող զնալ ոչ միայն լիարժեք, այլ անգամ թերի հնչյունային այբուբենի վերաբերյալ, քանի որ ինչպես ցույց է տալիս կովկասյան լեզուներում օտարածին այբուբենների փոխառության փորձը, տառ-հնչյուն համապատասխանությունը հաճախ է խախտվում, կիրառվում են անբնական և անտրամաբանական զուգակցումներ, որոնք խնդրահարույց են գրի թե՛ *գործնական* կիրառության, թե՛, անգամ, *գեղագիտության* ու *ներդաշնակության* առումներով:

Ծանոթագրություն. Վերջին հատկանիշները գրի հոգեբանության տեսանկյունից բացառիկ դեր ունեն և պայմանավորում են յուրահատուկ լեզվի ներկայացուցչականությունն ու մրցունակությունը պետական և միևնույն գրով արտահայտվող մեկ այլ լեզվի գերակայության պայմաններում: Այս հանգամանքն ակնառու կարելի է ցուցադրել աղըդերեն հետևյալ տեքստի միջոցով.

*УблагІэм щегьэжьагьэу а ГуцыІэр Тхьэм ыдэжь ыыІагь.
Тхьэм а ГуцыІэм зэкІэри кьыригьэгьэхьугь...*

*Тхьэм кьыгьэхьугьэ пстэуми ащыцэу а ГуцыІэм
кьыримыгьэгьэхьугьэ зи ыыІэп.*

Անիմատ է ապացուցելը, որ ռուսաց գրի և ռուսալեզու ինֆորմացիոն միջավայրի էթնոլոգիայի ճնշող ազդեցության ներքո այսօրինակ «գիրը» նպաստում է բացառապես աղըդերենի գավառայնացմանը:

Երկրորդային արտաբերման առանձնահատկություններն իրենց հերթին են բարդացնում դրությունը, քանի որ ձայնավորման աստիճանների և տվյալ համակարգերին խորթ արտաբերման տեղերի անբնական նշանակումների զուգահեռ կիրառումը մեկ հնչյունի պատկերումը հաճախ հանգեցնում է եռա-, քառա- և հնգատառ համակցությունների:

Որպես օրինակ՝ դիտարկենք արևմտակովկասյան լեզուների շարքում սակավագույն բաղաձայնաբանակն ունեցող կաբարդերենի ուղղագրությունը, որում ամկա են լեզվակային պայթականներ (գ, գ^h), շփականներ վեղարային (x, γ) ու լեզվակային (χ, ɣ) դիրքերում և դրանց շրթնայնացած տարբերակները (x^w, χ^w, ɣ^w, գ^w, գ^w), սակայն բացակայում է վեղարային ձայնեղ պայթականը (g): Այս իրողությունը, բաղարկված ռուսական այբուբենում տառերի և արտահայտչամիջոցների պակասի հետ, հանգեցրել է նրան, որ կիրառվում է հետևյալ ուղղագրությունը՝ x (x), γ (γ), xɣ (χ), γɣ (ɣ), xy (x^w), xɣy (χ^w), γɣy (ɣ^w), kxɣ (q), kɣ (q^h), kxɣy (q^w), kɣy (q^w):

Այս պարագայում հարցն այն չէ, որ մեկ հնչյուն արտահայտող տառերի քանակը հասնում է չորսի, այլ այն, որ այս նշանախմբերում կիրառվում են տառաձևեր, որոնք ունեն առանձին հնչյունական իմաստ և կարող են շփոթ առաջացնել. բանն այն է, որ ռուսական y տառն առանձին կիրառվում է հենց u (ու) ձայնավորի համար, ուստիև երկիմաստություն է առաջացնում օրինակ

ԴՅ տառախմբի արտասանության պարագայում, որը կարող է ընթերցվել ինչպես $κ^w$, այնպես էլ $κ + u$:

Բացի այդ, կա նաև տառաստեղծական կանոնի խախտման ինդիք. այն է՝ կաբարդերենում արտամղման բաղաձայների մեծամասնությունը գրառվում է խուլ բաղաձայնին I օժանդակ նշանի հավելմամբ՝ $κ (k) > κI (k')$ և այլն, մինչդեռ բերված խմբերում չի պահպանված տառակազմական այդ օրինաչափությունը, և լեզվակային արտամղման պայթականները գրի են առնված $κ$ նշանի կցման ոչ-կանոնական սկզբունքով՝ $κxκ (q) > κκ (q')$: Ավելին, որոշ բարդ՝ արտամղման հնչյուններ ունեն ավելի պարզ գրություն ($κκ, κκy$), քան նույն դիրքի պարզ՝ շնչեղ հնչյունները ($κκκ, κκκy$), ինչը հնչյունա-գրային վերլուծության ընդունված նորմերի խախտում է:

Ուղղագրության տրամաբանական թերությունն իր վերջնական ամփոփումն է գտնում այն փաստում, որ I կցանշանն ինքնին ունի առանձին հնչյունային իմաստ և գործածվում է կոկորդային պայթականի (?) համար: Եվ այս ամենը՝ տվյալ լեզվաընտանիքում բաղաձայնային համակարգով պարզագույնը հանդիսացող լեզվի պարագայում:

Այլ հետաքրքիր օրինակ է արագերենի հետևյալ շարքը՝ $Γ (g)$, $ΓB (g^w)$, $Γb (g')$, $Γb (γ)$, $ΓbB (γ^w)$, $ΓbB (γ')$, $ΓI (γ)$, $ΓIB (γ^w)$, որում միևնույն տառի միջոցով են արտահայտված արտաբերման միանգամայն տարբեր տեղերի և միջոցների բաղաձայներ: Այստեղ անշուշտ նշմարվում է որոշակի տրամաբանություն զուտ կանոնի պահպանման տեսանկյունից, մինչդեռ, օրինակ, աղբղերենում $κI$ տառի օգտագործումը $κ (t^b)$ հնչյունի արտամղման տարբերակի (t^b) գրառման համար այն դեպքում, երբ այն զուգահեռ կիրառվում է հենց բուն $κI (k')$ իմաստով, արդեն այբբենականության կանոնների լուրջ խախտում է: Կովկասյան լեզուների այբուբեններում «ինսայողության» նման օրինակները բազմաթիվ են:

Դրությունն ավելի է բարդանում աղբղերենի, արխագերենի և արագերենի դեպքում, որոնցում առկա են ետկապձային շփականների և կիսաշփականների բոլոր երեք շարքերը՝ զումարային 19 բաղաձայներով, ինչի դիմաց այդ դիրքի հնչյունների գրառման

համար ռուսերենի արտահայտչամիջոցները սահմանափակվում են ընդամենը 4 տառի առկայությամբ (Կ, ա, ալ, յ), որոնք, իրենց հերթին, չունեն ուղիղ հնչյունային համարժեքներ արևմտակուրկասյան լեզուների ետկապճային շարքերում, քանի որ դրանցից երկուսը (Կ, ալ) ի սկզբանե համարտաբերվում են քմայնացած (tʃʲ, ɕɕ), իսկ մյուս երկուսը (ա, յ) *ետնածալ* դիրքի են (ʂ, z):

Ուստի այբուբեններում գործածվում են անկարգ տառակցումներ, ինչին զուգահեռ ուղղագրությունն էլ ավելի է խճճվում նաև այն պատճառով, որ մի դեպքում հարկավոր է *կատարային* արտաբերում ունեցող կովկասյան կիսաշփականներն արտահայտել ռուսերենի *քմայնացած շեղբային* կիսաշփականի տառածևին օժանդակ հավելումներով՝ օրինակ՝ ռուսերենի tʃʲ հնչյունի Կ տառը կիրառելով կովկասյան tʃʲ հնչյունը ԿԻ ձևով գրառելու համար, ինչը «քմայնացած tʃʲ առանց քմայնացման» տրամաբանական հանում է (երկրորդային արտաբերման կրկնակի տարծևում գրաֆիկայում!), իսկ դրան զուգահեռ՝ նույն *քմայնացած շեղբային* շփականներն արտահայտել *ետնածալ* շփականների տառածևների միջոցով՝ յ (z) > յԵ (zʲ):

Գրեթե նույնն է ձայնավորների պարագան՝ այս անգամ արևելակովկասյան լեզուներում: Հանուն ճշմարտության հարկ է նշել, որ հաճախ նույնիսկ ամենալիարժեք այբբենական համակարգերում հնարավոր են դեպքեր, երբ ձայնավորների նկարագրությունը լինի ոչ ճշգրիտ, քանի որ դրանք լեզվի ամենադյուրորեն փոփոխվող և երանգավորվող հնչյուններն են: Բացի այդ, ձայնավորների դեպքում բերանի բացվածքի, ձայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաբերումների հնարավորություններն այնքան բազմազան են, որ հաճախ դրանցից շատերը խմբավորվում են մեկ ձայնավորի գրաֆիկայում՝ տարատեսակ երանգավորումները որակելով իբրև *այլածայն* կամ *այլահունչ* (allophone): Այդպիսի նկարագրությունը դեռ կարող է համարվել հնչյունային, իսկ ձայնավորների հիմնական խմբերի լրիվության դեպքում՝ լիակատար: Կարող է պատահել և այնպես, որ ձայնավորներն ունենան այնքան երանգներ, որ որևէ այբուբեն ի գորու չլինի դրանք պրակտիկորեն ընդգրկելու իր նշանակարգում:

Այս տեսանկյունից արևելակովկասյան լեզուներում իրադրությունը նույնքան անբավարար է, քանի որ ձայնավորների անզամ հիմնական խմբերի նկարագրությունները գրի մեջ հաճախ չեն տրվում լրիվությամբ: Ավելին, գործածվող այբուբեններում մի կողմից՝ ընդհանրապես չեն տարբերակվում որոշ լեզուների երկար, ըմպանայնացած, ռնգայնացած և այլ ձայնավորները, մյուս կողմից՝ ոչնչով չհիմնավորված կամայականությամբ ներառվում են բացառապես ռուսերենին հատուկ ձայնավորների ու երկբարբառների (ö, io, я) նշաններ՝ փաստացի նախապատվությունը տալով ոչ թե բուն լեզվի ձայնավորների լիարժեք ներկայացմանը, այլ միմիայն ռուսերենից փոխառյալ բառերում ռուսերենի հնչյունների ճիշտ գրառությանը:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ գրի պրակտիկ կիրառության տեսանկյունից թույլատրելի է որոշ թվով երկ- կամ եռատառ կոմբինացիաների գործածությունը. օրինակ՝ բուն գերմաներենում կան մեկ եռատառ (sch՝ շ) և մեկ քառատառ (tsch՝ չ) բաղակցություններ, որոնք, ըստ էության, չեն խոչընդոտում կարդալու ընթացքը: Սակայն կա որոշակի սահման, որից անց բազմատառ կոմբինացիաներն արդեն հանգեցնում են այբբենականության սկզբունքի՝ արտասանվող հնչյունների հետ տառերի ու դրանց համակցությունների միարժեք և կանխատեսելի հարաբերության լուրջ խոտորման ու խախտման:

Այդպես է դրությունը կովկասյան գրեթե բոլոր լեզուների այբուբեններում, որոնցում բաղադիր նշանների քանակը երբեմն հատում է ընդհանուր տառաքանակի 50%-ի սահմանագիծը: Ադրդերենի այբուբենի 69 նշաններից 24-ը երկնիշ են, 11-ը՝ եռանիշ. այսինքն՝ բաղադիր նշանակումները կազմում են ընդհանուրի կեսից ավելին 69:35 հարաբերակցությամբ:

Արշերենի համար 2006 թվականին Սյուրրեյի ձևաբանական խմբի մշակած «այբուբենի» 106 նշաններից 76-ը (ընդհանուրի 70%-ը) բազմանիշ են ու դրանցում կա նույնիսկ հնգանիշ անդամ (xxbIb): Մնացյալ լեզուներում վիճակագրությունն այս է. արագերեն՝ 74:40, կաբարդերեն՝ 55:25, արխազերեն՝ 64:24, ախվախերեն՝ 56:30, ադուլերեն՝ 69:32, ավարերեն՝ 53:37, լակերեն՝

59:25, թաքասարաներեն՝ 59:25, ցեզերեն՝ 40:14, չեչեներեն՝ 45:16 և այլն: Միայն չեչեներենի օրինակով, որում կա 45 տառ 44 ձայնավորների առկայությամբ (որոնց մեծ մասը գրում չի էլ տարբերակվում), կարելի է համոզվել, որ անգամ նման անհարկի բարդացումներով և այբբենականության սկզբունքի համատարած խախտմամբ հանդերձ՝ այս այբուբենները, միևնույն է, ի գորու չեն բավարար մոտավորությամբ արտապատկերելու հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչակազմը:

Կիրառվող ռուսահեն այբուբենների անհամատեղելիության հիմնական պատճառը, սակայն, ոչ այնքան ռուսական գրի բազային տառաձևերի սակավությունն է, որքան *համակարգային* թերությունը՝ ձայնավորումներում այն եությամբ երկաստիճան է, որոշ դեպքերում անգամ՝ միաստիճան, սակայն կիրառվում է եռաստիճան ձայնավորմամբ լեզուների համար. նկատենք, որ ռուսերենում արտաբերման տարբեր դիրքերի և միջոցների բաղաձայները հակադրվում են ըստ ձայնավորման մեկ կամ երկու տարբերակների. պայթականներում՝ շնչազուրկ-ձայնեղ (ճ-ռ, ճ-տ, ր-կ), շփականներում՝ շնչեղ-ձայնեղ (բ-ֆ, Յ-ց, յ-ա և այլն), իսկ կիսաշփականներում՝ միայն շնչեղ (ս, փ): Եթե ռուսերենի շփականներն իրենց ձայնավորման աստիճանով նման են կովկասյան լեզուներին, ուր դրանք ևս հակադրվում են ըստ շնչեղ-ձայնեղ հատկանիշի, ապա պայթականների համակարգը կովկասյան լեզուների կանոնավոր եռաստիճան համակարգի հետ համընկնում է միայն ձայնեղներում, քանի որ կովկասյան լեզուների խուլերը, ի տարբերություն ռուսերենի *п, т, к* հնչյունների (*р, т, к*), շնչեղ են (*р^h, т^h, к^h, q^h*), իսկ արտամղման բաղաձայներ ռուսերենում առհասարակ գոյություն չունեն: Կիսաշփականների պարագայում կովկասյան եռաստիճան համակարգի (*ts-dz-tʃ* և *tʃ-dʒ-tʃʰ*) դիմաց ունենք միաստիճան այբուբեն՝ բաղկացած միայն շնչեղ անդամներից (*ս, փ*):

Յյուսիսկովկասյան լեզուներին ռուսական գրի հարմարեցման սնանկության մեկ այլ կարևորագույն պատճառ է նաև այն, որ ռուսական այբուբենը, զարգացած լինելով ռուսալեզու միջավայրում, հարմարեցված է բացառապես ռուսերենի արտահայտչա-

ձևերին: Դրանում տարբերակվում է բաղաձայների հնչափոխության ընդամենը երկու միջոց՝ *քմայնացում*, որն արտահայտվում է ε հավելանշանի կցագրմամբ, և *ապաքմայնացում*՝ գրառվող ε նշանի միջոցով: Երկուսն էլ ռուսական այբուբենում չունեն առանձին հնչյունային իմաստ և հանդիպում են միայն կցագրություններում: Հյուսիսկովկասյան լեզուներում, սակայն, ինչպես համոզվեցինք, առկա է 4 տիպի համարտաբերում (շրթնայնացում, քմայնացում, ըմպանայնացում, շրթնըմպանայնացում) և ետկապձայինների 3 երանգավորում (կատարային, շեղբային, փակ շեղբային), որոնցից միայն քմայնացումն է *կանոնավոր* արտացոլված ռուսական գրում: Արդյունքում, երկրորդային արտաբերումների մնացյալ ձևերը կամ պատկերվում են առանձին հնչյունային արժեք ունեցող տառերի կցմամբ (օրինակ՝ ε և y տառերի կիրառումը շրթնայնացման համար), կամ ընդհանրապես չեն արտահայտվում:

Այլ դեպքերում, ինչպես արդեն նշվեց, միևնույն տառանշանը կարող է անկանոն կերպով օգտագործվել և՛ արտաբերման տեղի ու միջոցի, և՛ համարտաբերման ձևի վերափոխման համար:

Որպես օրինակ՝ բերենք աղըղերենում ε նշանի կամայական կիրառության դեպքերը՝ 1) կատարային *երանգավորումից* փակ շեղբայինի անցկացման նպատակով՝ ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ ($\varepsilon\varepsilon$), ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ (ε); 2) արտաբերման *տեղի* փոփոխության համար՝ ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ (ε), ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ (ε); 3) արտաբերման *միջոցի* այլափոխման՝ ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ (ε); 4) կողայինների շարք անցման՝ ε (ε) > $\varepsilon\varepsilon$ (ε) և այլն: Իրադրությունը մյուս լեզուներում նկարագրվածից քիչ է տարբերվում:

Ուստի միանգամայն բնական է, որ ռուսական գրի մակաբերումը կովկասյան լրիվ և կանոնավոր հնչյունակարգերի վրա մի շարք գրաբանական անհամատեղությունների պատճառ պետք է հանդիսանար: Դրան գումարվում է նաև այն, որ, ինչպես նշվեց ներածության մեջ, կովկասյան լեզուներին ռուսական այբուբենի հարմարեցման ընթացքում նշանների և դրանց կցագրումների ընտրության մեջ ցուցաբերվել է անկարգ մոտեցում, ինչը թույլ չի տալիս միասնաբար նկարագրել անգամ իրար շատ մոտ հնչակազմերով լեզուների ուղղագրությունները: Տարբերություններն

այնպիսին են, որ մի քանի տարի առաջ նշանավոր չերքեզագետների կողմից նույնիսկ առաջարկվեց միավորել չերքեզերենի երկու գրական՝ աղըղերեն և կաբարդերեն լեզուների ուղղագրությունները: Հարցը քննարկվեց Կաբարդա-Բալկարական Հանրապետության խորհրդարանում, սակայն այդպես էլ ընթացք չստացավ:

Վերոշարադրյալ բոլոր բարդությունները լրջորեն կադապրել են հյուսիսկովկասյան լեզուների գրարտահայտման հնարավորությունները և հանգեցրել մի իրավիճակի, երբ մի շարք լեզուների այբուբեններում չեն ընդգրկվել ոչ միայն բարբառային հազվագյուտ հնչյուններ, այլև բուն գրական լեզուների մի շարք բաղաձայներ: Նույն հանգամանքն անգամ պատճառ է հանդիսացել, որ երբեմն լեզուների գրական տարբերակների մշակման համար հիմք ընտրվեն ոչ թե առավել տարածված կամ հաճախ դեպ, այլ հնչյունակազմում նվազագույն բաղաձայնաքանակ պարունակող բարբառները: Ինչպես այս առթիվ նշում է Զեթֆորդը.

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adyghe, the Temirgoi (or Chemgui) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzhedukh.» (Catford. *Mountain of Tongues*, էջ 297).

Ամփոփելով կովկասյան այբուբենների գրաբանական այս համառոտ քննությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ կովկասյան երկու լեզվաընտանիքների լեզուների համար էլ մինչ օրս փաստորեն գոյություն չունեն լիարժեք այբուբեններ, իսկ ի դեմս ռուսահեն գրի՝ գործ ունենք մի նշանակարգի հետ, որի ներուժը թե՛ տառաձևերի ցանկի լրիվության, թե՛ կառուցվածքային համապատասխանության առումներով միանգամայն թերի է և անբավարար հյուսիսկովկասյան լեզուների պարզ, կիրառական և հնչյունայնորեն լիարժեք գրառման համար:

Ուստի ինդիք է առաջանում ևս մեկ անգամ փորձել ի մի բերել բոլոր այս լեզուների հնչաբանական վստահելի վերլուծությունները և դրանց հիմամբ մշակել նոր, հարմարեցված և ընդհան-

րական գրային համակարգ, որը կլինի պարզ և ընկալելի, իր տառաձևերում և տարձևումներում՝ կանոնավոր, և միևնույն ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկություններին՝ արտապատկերելով դրանք լիակատար հնչունային ներկայացուցչականությամբ և այբբենական փոխմիարժեքությամբ բոլոր մակարդակներում:

Խնդիրն այս ձևակերպմամբ, որքան էլ բարդ թվա, մեծ ջանքեր իրականում չի պահանջում. քաղաքական կամքի առկայության և հարցին ճկուն մոտեցում ցուցաբերելու դեպքում այն կարող էր պատշաճ լուծում գտնել դեռևս 20-րդ դարասկզբին:

Ստորև կփորձենք վերլուծել առավել լիարժեք մի քանի այբուբենների տառակազմական և համակարգաստեղծ սկզբունքները՝ գտնելու կանոնների այն ամբողջությունը, որի հիման վրա հնարավոր կդառնա բազային նշանացանկի մակածումն ու ձևավորումը և գրային *անկախ* համակարգի կառուցումը:

ՄԱՍ Բ. ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐԻ ԳՐԱՖԻԿԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

§1. Գրի ավանդույթը Կովկասում

Աշխարհի գրային համակարգերի ցանկում հարավկովկասյան՝ հայոց և վրաց այբուբեններն աչքի են ընկնում հնչյուն-տառ փոխադարձությունների բարձրագույն աստիճանով և ընդգրկվում են աշխարհի ամենակատարյալ հնչյունային այբուբենների շարքում: Լիարժեք հնչյունային գիր ունեցող այլ լեզուներ են ավանդերենը, չեխերենը, էստոներենը, ֆիններենը, ռումիներենը, թուրքերենը, հունարենը, իտալերենը, իսպաներենը, սերբախորվաթերենը և այլն: Բացառությամբ հունարենի, որն ունի սեփական հնագույն այբբենական ավանդույթ, հիշատակված մնացյալ բոլոր լեզուները գործածում են լատինական գրի ձևափոխված տարբերակներ, որոնցում հնչյուններն արտահայտվում են ոչ թե նշանաբարդման միջոցով, այլ, առավելապես, նոր տառերի ներմուծմամբ: Լատինագրից տարբեր սեփական լիարժեք հնչյունային գիր (վանկագիր) ունեցող լեզուներ են ճապոներենը, կորեերենը, չերոկիս, սանսկրիտը, հնդկական ենթամայրցամաքի այլ լեզուներ՝ հինդիս, կաննադան, թելուգուն, մալայալամը, օրիան, բենգալիս և այլն: Մի շարք արիեստական լեզուներ, ինչպիսիք են էսպերանտոն, իդոն և լոյբանը, ևս ունեն հնչյունային ուղղագրություն: Վերոբերյալ տարբերակներում լիարժեք հնչյունային գիր հնարավոր է եղել ստանալ կամ նոր գրային համակարգի մշակմամբ (բրահմի և դուստր համակարգեր, հունարեն, հայերեն, վրացերեն, կորեերեն, ճապոներեն, չերոկի և այլն), կամ փոխառված գրում նոր և օժանդակ նշանների ներմուծմամբ, կամ էլ հակառակը՝ գրի պարզեցմամբ: Տառաբարդումը կիրառվել է հազվադեպ և հիմնականում միջնադարում: Նման գրային համակարգերը բավարարում են լեզուների հնչական բոլոր պահանջները և գրաբանական բարդություններ հաճախ չեն հարուցում:

Դարերի ընթացքում հարավկովկասյան երկու այբուբենների կենսունակությունը, բացի ավանդույթի ուժից և դրանք գործածող ժողովուրդների ինքնության առանձնահատկություններից, պայմանավորված է եղել նաև այն կարևոր հանգամանքով, որ

դրանք առավելագույն կատարելությամբ են ներկայացրել հայոց և վրաց լեզուների հնչյունային կազմերը: Այս այբուբեններին դարերի ընթացքում չեն կարողացել փոխարինել ո՛չ հունատառ, ո՛չ արամեատառ և ո՛չ էլ արաբա-, ռուսա- կամ լատինատառ համակարգերը, քանի որ ի սկզբանե ստեղծված են եղել հենց հայերենի և վրացերենի հնչյունակարգերի գիտական ուսումնասիրության արդյունքում: Կատարյալ էր նաև աղվանից այբուբենը, որի ավանդույթը, սակայն, ընդհատվել է դեռ միջնադարում:

Այս երեք այբուբենների ստեղծումն ինչ-որ իմաստով կարելի է համարել տարածաշրջանի բազմահազարամյա գրավոր մշակույթի զարգացման վերջնակետը, քանի որ գրի ավանդույթ Չարավային Կովկասի և Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում գոյություն է ունեցել դեռևս մ.թ.ա. III-II հազարամյակներից:

Այստեղ հնագույն ժամանակներից տարածում և կիրառում են գտել գաղափարագիր, վանկագիր և այբբենական բազմաթիվ գրային համակարգեր՝ Հայկական լեռնաշխարհի դեռևս չվերծանված գծային գիրը (Ցոլակերտի, Արմավիրի, Ապարանի և այլ արձանագրություններ²², Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում հանդիպող գիր հիշեցնող առանձին նշաններ, Անձափի, Արտամետի, Բազառիճի և այլ վայրերից հայտնի հսկայանշաններ), լուվիական և բիայնական գաղափարագիրը, միջագետքյան սեպագիրը՝ գաղափարագրի և վանկագրի խառնուրդ՝ իր տարբերակներով (ասուրա-բաբելական, խեթական, խուռիական, բիայնական և աբեմենյան), արամեական գրի մի քանի տեսակներ, պահլավական, հունական, լատինական գրային համակարգերը, արաբագիրը և այլն: Սրանցից որևէ մեկը, սակայն, ի վիճակի չի եղել արտահայտելու ո՛չ հայերենի, ո՛չ

²² Մ.Սմբատեան, *Ցոլակերտի քերդը*, «Արարատ», Էջմիածին, 1910, 2; Մ. Սմբատեան, *Արարատի և Արագածի գագաթներին*, «Արարատ», Էջմիածին, 1913, Ա; Мещанинов И.И., *Закавказские иероглифы*, «Сообщения ГАИМК», 1932, N 3-4; Խանզադյան Է.Վ., Սկրտյան Կ.Գ., Պարսամյան Է.Ս., *Մեծամոր*, Երևան, 1973; Մուրադյան Ֆ.Մ., *Նորահայտ նշանագրեր Ապարանի շրջանից*, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի Նորակառույցներում (1986-1987թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, 1992.; Ա. Մովսիսյան, *Նախա-մաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը*, Երևան, 2003.

վրացերենի, ո՛չ էլ, առավել ևս, Աղվանքի լեզգյան խմբի լեզուների հնչյունային ողջ բազմազանությունը և դարերի ընթացքում այդպես էլ չի հարմարվել այս լեզուներին և չի դարձել ընդհանրական գրային համակարգ (նախամաշտոցյան հայ և վրաց գրի գոյության վերաբերյալ եղած կարծիքները վերջնական և աներկբա եզրահանգման հնարավորությունն դեռևս չեն ընձեռում):

ՀԱՅՈՑ ԱՅԲՈՒԲԵՆ			
Ա [a]	Ժ [z]	Ճ [tʃ]	Ռ [r]
Բ [b]	Ի [i]	Մ [m]	Ս [s]
Գ [g]	Լ [l]	Յ [j]	Վ [v]
Դ [d]	Խ [x]	Ն [n]	Տ [t]
Ե [e]	Օ [ts]	Շ [ʃ]	Ր [r]
Զ [z]	Կ [k]	Ո [o]	Ց [tsʰ]
Է [e:]	Հ [h]	Պ [tʃʰ]	Ի [w]
Ը [ə]	Չ [dz]	Պ [p]	Փ [pʰ]
Թ [tʰ]	Ղ [t]	Ճ [dʒ]	Ք [kʰ]

Ստեղծվելով (կամ կանոնակարգվելով) մ.թ. V դարում՝ հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենները դարձել են նաև ժամանակի լեզվա- և գրաբանական մտքի զարգացման պսակը: Ի սկզբանե կատարելապես համապատասխանելով երեք լեզուների բոլոր առանձնահատկություններին՝ գործառապես եղել են առաջադեմ (ձայնավորների լիակատար ներկայացում), նորարարական (արտաբերման բոլոր դիրքերի ու միջոցների համար տարբեր և ճանաչելի նշանների գոյություն), գրաֆիկապես ինքնուրույն (չեն պատճենում հայտնի այբուբենների համաչափական ձևերը, անգամ եթե ծագումնաբանորեն կապված են դրանց հետ) և ներդաշնակ («...ընտրությանս նշանագրացն զնրբագոյնն եւ զլայնագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն, միանգամայն յարիւնեալ եւ յանկուցեալ...»²³; «...սպա նշանագիրս ըստ վերնապարգել կորովի սովորութեան իւրում եւ յաջողութեամբ Բրիստոսի շնորհացն կարգեալ եւ հաստատեալ կշռեր»²⁴):

²³ Կորին, *Վարք Մաշտոցի*. քնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցուածներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով ի ձեռն պրոֆ. Մանուկ Աբեղեանի, Հայպետհրատ, Երեւան, 1941, գլուխ Ը:

²⁴ Նույնի, գլուխ ԺԶ:

Վերջին մեջբերումները բացատրության բազմաթիվ փորձեր են ունեցել, և խոսել լիակատար մեկնաբանման մասին դեռ վաղ է, սակայն, ինչ էլ դրանք նշանակեն, այնուամենայնիվ մատնանշում են, որ տառանշանների հանդեպ կիրառվել է ընտրողական և գեղագիտական մոտեցում:

Եթե ուսումնասիրողների մեծամասնության շրջանում հայոց այբուբենի հեղինակն ու ստեղծման ժամանակաշրջանը կասկածներ չեն հարուցում, ապա վրաց այբուբենի ի հայտ գալու վերաբերյալ կան տարամետ կարծիքներ:

Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենները, որոնց հայտնագործման ընթացքը մանրամասնորեն ներկայացված է համաժամանակյա հայկական պատմագրության մեջ, ստեղծվել են (ըստ այլոց՝ վերաներմուծվել և բարեփոխվել)²⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության արդյունքում²⁶, մինչդեռ մյուս մասը և հատկապես վրաստանյան ակադեմիական դպրոցը համարում է, որ իրավացի է վրաց ավանդույթը, որը գրերի գյուտը վերագրում է Վիրքի արքայական հարստության կիսաառասպելական հիմնադիր Փառնավազ թագավորին և թվագրում մ.թ.ա. III դարով, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցի մասնակցությունն այդ գործում մերժվում է:

Այդ վարկածների գիտական կորիզը վրաց այբուբենում մ.թ. V դարի գրաբանական իրողությունների շրջանակում անբացատրելի արխայիզմների առկայությունն է, ինչի քննության արդյունքները կարծես մատնանշում են, որ վրաց գրանշանների կանոնական հերթագայությունը պիտի իր նախօրինակն ունենար հունական այբուբենի մ.թ.ա. VI-V դարերի վիճակում²⁷ և կամ փոխառված լինել այդ ժամանակամիջոցում, կամ՝ հետագայում

²⁵ Ի.Յարութիւնեանց, *Հայոց Գիրը*, Թիֆլիս, 1892; Ռ. Յակոբեան, *Սկզբից էր Տառը*, Երևան, 2004.

²⁶ Հ. Աճառյան, *Հայոց Գրերը*, Երևան, 1984; Է. Աղայան, *Նախամաշտոցյան հայ գրի և գրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին*, Երևան, 1977; Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*. Springer, 2003.

²⁷ Т. В. Гамкрелидзе, *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Тбилиси, 1989 (<http://amklib113.ru/bbl/gkr/>).

արհեստականորեն վաղնջացված: Կարծիքներ կան, որ վրաց այբուբենը կարող է ծագած լինել մ.թ. I-II դարերում արամեական գրի տեղական մի տարբերակից²⁸ (Արմագի արձանագրություն):

Եղել են դիրքորոշումներ²⁹, որոնք քննադատել են այս տեսակետները՝ հնագիտորեն բավարար փաստարկված չլինելու հիմքով, իսկ վրաց այբուբենի ստեղծումն աներկբայորեն համարել հետքրիստոնեական իրողություն:

Ինչևէ, վրաց գրի ծագման խնդիրը բարդ է և դուրս ներկա խնդրի շրջանակներից, ուստի այստեղ չենք կենտրոնանա հարցի քննարկման կամ եղած կարծիքների քննադատության վրա: Նշենք ընդամենը, որ ստորև բերվող վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վրաց հնագույն գրատեսակը՝ «զխագիր» *աստվթավրուլին* (կամ *մրզլովանին*)

ՎՐԱՑ (ԱՍՏՎԹԱՎՐՈՒԼԻ) ԱՅԲՈՒԲԵՆ			
ⴐ [a]	ⴑ [i]	ⴒ [ɛ]	ⴓ [tʰ]
ⴔ [b]	ⴕ [kʰ]	ⴖ [s]	ⴗ [tsʰ]
ⴘ [g]	ⴙ [l]	ⴚ [tʰ]	ⴛ [dz]
ⴜ [d]	ⴝ [m]	ⴞ [uj]	ⴟ [tsʰ]
ⴠ [ɛ]	ⴡ [n]	ⴢ [pʰ]	ⴣ [tʰ]
ⴤ [v]	ⴥ [ʃ]	⴦ [kʰ]	ⴧ [z]
⴨ [z]	⴩ [o]	⴪ [x]	⴫ [qʰ]
⴬ [ej]	ⴭ [pʰ]	⴮ [qʰ]	⴯ [dʒ]
ⴱ [tʰ]	ⴲ [z]	ⴳ [ʃ]	ⴴ [h]
			ⴵ [o:]

²⁸ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Г.В. Церетели, *Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*. II, Эпиграфика Востока. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1949; Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., *История Грузии*, ч. 1. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашиа С.Н., *К вопросу о языке и истории хеттов*. 1959, Труды: В 3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁹ Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History* (Caucasus World). RoutledgeCurzon, 2000; Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenslade. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975; V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies No. 57), 2001.

«բոլորգիրը»), գրաֆիկական իմաստով լիովին ընդգրկվում է հայոց և աղվանից գրերի ընդհանրացված համակարգում և ամբողջացնում դրանց տառաստեղծ ներուժի լիարժեք պատկերը:

Հարավկովկասյան երրորդ՝ աղվանից այբուբենը պատմության ասպարեզից անհետացել է դեռևս միջնադարում Աղվանից մարզպանության (իբրև բազմազգ և անհամասեռ պետական-մշակութային միավորի) ուժացման հետևանքով՝ մի կողմից՝ արաբական արշավանքների արդյունքում տեղում ստեղծված իսլամական պետությունների, մյուս կողմից՝ հայալեզու միջավայրի և հայոց եկեղեցու ուժեղ ազդեցության արդյունքում:

Աղվանից այբուբենի գործածության վերաբերյալ վերջին տեղեկությունները վերաբերում են XIII դարին (Յեթում պատմիչ): Դրանից հետո այս գրի և նրա տառածևների վերաբերյալ գիտելիքները կորչում են, իսկ «գիր աղուանից» եզրը սկսում է օգտագործվել հայկական գանազան գաղտնագրությունների համար³⁰:

Մագաղաթյա և որմնագիր հուշարձանների կորստի հետևանքով աղվաներենի վերաբերյալ տեղեկությունները մինչև վերջերս հիմնված են եղել զուտ ենթադրությունների և հին աղբյուրներից քաղվող հիշատակումների վերլուծման վրա:

Գիտության այս լուսանցքային ճյուղում առաջին ճեղքումը 1937թ. Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագրում (գրված 1442թ.), ի շարս այլ այբուբենների գրչանկարների, «Աղուանից գիրն է» խորագրով մի այբուբենի հայտնաբերումն էր Իյա Աբուլաձեի կողմից, որը, ինչպես պարզվեց, իսկապես պատկերում էր անհետացած աղվանից այբուբենը³¹:

Մի քանի տարի անց՝ 1947-53թթ., Մինգեչաուրի ջրամբարի կառուցմանը զուգահեռ Սուդաղըլան հնավայրում տարվող պեղումների ընթացքում Երևան եկած ավերակ մի եկեղեցուց հայտնաբերվեցին աղվանից գրեր կրող որոշ հնագիտական նյութեր:

³⁰ Ա.Գ. Աբրահամյան, *Հայոց Գիր և Գրչություն*, Երևան, 1973.

³¹ И. Абуладзе, *К открытию алфавита кавказских албанцев*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; А. Шанидзе, *Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938.

Սակայն ո՛չ նորահայտ այբուբենը և նման (բայց ոչ՝ նույնական) գիր կրող հնագիտական գտածոները, ո՛չ էլ հաջորդ տարիների ընթացքում այդ հավաքածուին հավելված այլ պեղածո առարկաները տեքստերի սակավատառության, աղվաներենի անստուգության և հայկական ձեռագրում աղվանից գրի հնչյունների ոչ ճշգրիտ ներկայացման հետևանքով (ինչի պատճառը հայերենի 36 տառի դիմաց աղվաներենում 52 տառի գոյությունն ու հայերենով դրանց տառադարձման անկատարությունն էր) չհանգեցրին այս լեզվի ուսումնասիրության լուրջ տեղաշարժի:

Առաջընթացի համար անհրաժեշտ թափ այն ստացավ Սինայի լեռան սբ. Կատարինեի վանքի հին ձեռագրապահոցում տեղի ունեցած մի բացառիկ հայտնագործության շնորհիվ, երբ հայատառ համարվող, մինչդեռ իրականում վրացատառ մի աղոթագրքի (Sin. Geo. N 55) ուսումնասիրության արդյունքում նկատվեց, որ ձեռագրում վրաց գրի ետևում թաքնված կա միանգամայն այլ՝ հայերենին և վրացերենին շատ նման նշաններ պարունակող, սակայն գրեթե անընթեռնելի մի հին շերտ, որը լվացվել և ջնջվել էր մագաղաթյա թերթերի կրկնօգտագործման համար:

1996թ. 2. Ալեքսիձեն, համեմատելով ենթաշերտի տեքստը հայկական ձեռագրից հայտնի աղվանից գրի հետ, հանգեց այն համոզման, որ ի դեմս վերագյուտ ձեռագրի՝ գործ ունենք աղվաներենով հնագույն և առայժմ միակ լայնածավալ տեքստի հետ: Յետագա մի քանի տարիների ընթացքում լույս տեսան հաշվարային (համակարգչային) և օպտիկական տեխնոլոգիաների զուգարկմամբ կրկնագրի վերականգնվող տեքստի քննության, նորագյուտ այբուբենի և նորահայտ աղվաներենի քերականության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ, որոնց բոլորի արդյունքները հետագայում ամփոփվեցին «The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai»³² կոթողային աշխատության մեջ:

Դրանում, ի շարս կարևորագույն արդյունքների, հեղինակները հանգում են նաև այն եզրակացության, որ աղվանից գիրն

³² J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.), *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepols, 2009.

իսկապես ստեղծվել է հայոց այբուբենի նմանությամբ և հավանաբար անգամ նույն անձի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Գրքի ներածության մեջ հեղինակներ Ալեքսիձեն և Մայեն գրում են.

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.», էջ xxiv.

Աղվանից գրի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց նաև, որ աղվանից տառերի թե՛ ձևերի և թե՛ հնչյունային վերականգնվող արժեքների միջև հայկական և սինայական ձեռագրերում նշանակալի տարամիտումներ կան, ինչը փորձ արվեց բացատրելու այն հանգամանքով, որ հայկական ձեռագիրը գրի է առնվել այն ժամանակ, երբ «գրական» աղվաներենն արդեն դուրս էր մղվել գործածությունից, իսկ այբուբենն ու դրա հնչյունային արժեքները՝ գրեթե մոռացվել: Այդուհանդերձ, ճշտված այբուբենում նշանների զգալի մասի ընթերցումները (ուստիև՝ աղվաներենի հնչյունակազմի վերաբերյալ ամփոփիչ եզրակա-

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՅԲՈՒԲԵՆ					
Չ [a]	Լ [teʰ]	Չ [tsʰ]	Ծ [tsʰh]	Ե [f]	Ճ [ʃ]
Ե [b]	Հ [zʰ]	Է [dz]	Զ [m]	Ն [dz]	Մ [y]
Գ [g]	Ի [j]	Ճ [kʰ]	Պ [qʰ]	Յ [tʃʰ]	Գ [tsʰʰ]
Ծ [d]	Կ [i]	Թ [lʰ]	Պ [n]	Գ [pʰ]	Թ [tsʰh]
Ե [ɛ]	Ե [ʏ]	Ծ [h]	Ե [dzʰ]	Տ [s]	Ի [w]
Ճ [z]	Դ [l]	Դ [qʰ]	Ե [ʃ]	Ե [r]	Կ [pʰ]
Ը [ɛ:]	Լ [nʰ]	Ս [v]	Գ [dʒ]	Ի [s]	Կ [kʰ]
Բ [ɜ]	Վ [x]	Մ [teʰh]	Օ [o]	Խ [v]	
Ե [tʰ]	Ի [dʰ]	Զ [tʃʰ]	Հ [vʰ]	Ն [tʰ]	

ցությունները) դեռևս թեական են (52 տառերից միայն 29-ի հնչյունային արժեքներն են համարվում հստակ, 23-ինը՝ պակաս վստահելի), իսկ աղվանական հնագիտական գտածոների մեծ մասը՝ առայժմ դժվարընթեռնելի և խնդրահարույց:

Աղվանից գրի վերոբերյալ տարբերակում տառանշանները գերազանցապես կրկնօրինակում են սինայական, այլ ոչ՝ հայկական ձեռագրի տառաձևերը: Սակայն բնական է ենթադրել, որ ինչպես հայոց և վրաց, այնպես էլ աղվանից գրում ժամանակի ընթացքում պիտի ձևավորված լինեին մեզ դեռևս անհայտ բազմաթիվ գրչատեսակներ, որոնց ուշմիջնադարյան տարբերակներից մեկն էլ հավանաբար եղել է Մատենադարանի 7117 ձեռագրի գրչի տրամադրության տակ, ինչով էլ գուցե կարելի է մասամբ բացատրել երկու ձեռագրերի գրչական տարբերությունները: Այդուհանդերձ, վերոբերյալ այբուբենում մի քանի դեպքերում փոքր-ինչ շեղվել ենք սինայական տառաձևերից՝ հոգուտ հայկական տարբերակի կամ համաչափ տառակերտման: Այս երեք տարբերակների միջև տարամիտումները բերված են ներքևի աղյուսակում: Աստղանիշով նշված տառերը չեն հանդիպում սինայական մաղազաթում, ուստի մենագրության հեղինակները դրանք կրկնօրինակել են հայկական տարբերակից:

MS No. 7117	Ը	Թ	Ճ	Ը	Յ	Ծ	Շ	Չ
Sin.Geo. N 55	Կ	Կ	Կ	Յ	Յ	Յ	Յ	Փ
Տառատեսակ	Չ	Հ	Ն	Գ	Յ	Տ	Յ	Փ
MS No. 7117	Խ	Ց	Հ	Կ	Ն	Զ	Չ	Չ
Sin.Geo. N 55	*Խ	*Ց	Հ	Կ	Ն	Զ	Չ	Չ
Տառատեսակ	Խ	Ց	Հ	Կ	Ն	Զ	Չ	Չ

Նշենք, որ վերոբերյալ գլխագրերն ու ստորև կիրառվող մի քանի այլ տառատեսակներ մեր կողմից ստեղծվել են վերլուծու-թյան մեջ գրային համակարգերի հարանմանությունն ու դրանց

համաչափական (իզոմետրիկ) կանոնների վերհանումը հեշտաց-
նելու հատուկ նպատակով և չեն պատճենված հաշվարային առ-
կա որևէ տառատեսակից: Դրանք, ըստ էության, միջինացված
տառածևեր են, որոնք ճշգրտորեն չեն հետևում պատմական
որևէ ժամանակամիջոցում տարածված գրչատեսակներին, այլ
առավելապես ընդհանրացնում են եղած ձևերը՝ համաչափական
մի քանի կանոնների համաձայն:

Օրինակի համար նշենք, որ հայոց գրի որոշ տառածևեր պատ-
մականորեն ունեցել են մի շարք տարբերակներ, որոնցից մի
քանիսը դրանց մոտեցնում են վրաց և աղվանից գրերի որոշ տա-
ռերի գրչագրություններին. այսպես՝ Ն տառն ունեցել է Ս ձևը,
որը նույնական է աղվաներենի ժ և վրացերենի ք՝ հնչյունների
տառածևերին, Կ տառի համար հայտնի են աղվաներենի i և
վրացերենի q՝ հնչյունների համապատասխան տառածևերը (Կ),
գոյություն ունեն Զ տառի տարբերակներ՝ գրեթե կրկնող աղվա-
նից և վրաց գրերի + ձևերը, Տ-ն հնում գրվել է գերազանցապես
Ճ ձևով և այլն: Այնուհանդերձ, միևնույն տառին վերաբերող այս
բազմապիսի գրչագրերն ընդհանրացվող համակարգում կզա-
նազանվեն միմյանցից, քանի որ դրանք հաճախ ունեն տարբեր
համաչափություններ և կազմվում են բազային մասնիկների տա-
րածև համակցումներով: Վրաց այբուբենում իրենց հերթին կան
տառանշաններ, որոնց *այլագրերը* (allograph) մոտ են հայկական
տառերի կանոնական ձևերին:

§2. Հարավկովկասյան ընդհանրացված նշանակարգ

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են հարավկովկասյան երեք այբու-
բենների համաչափական հիմնական տարրերը և որ մասնիկնե-
րից ինչպիսի զուգորդմամբ են դրանք կառուցվում:

Հնարավոր տարակարծություններից խուսափելու համար
անմիջապես նշենք, որ ներկա վերլուծությունն ամենևին չի են-
թադրում, թե համաչափական բերվող օրինաչափությունները
Մաշտոցի կամ հայոց այբուբենի անդրանիկ վայելչագիր Հռոփա-
նոս Սամոսատցու կողմից պիտի ընկալվեին իբրև այդպիսին,

կամ թե հայոց, վրաց և աղվանից գրերի ստեղծման (կամ կանոնակարգման) ընթացքում հեղինակները (Մաշտոցը կամ այլք) կիրառել են ստորև բերվող համակարգը կամ դրա որևէ նմանակ:

Այն ընդամենը փորձ է՝ վերհանելու դարերի ընթացքում ի հայտ եկած և զարգացած գրչատեսակներում կանոնակարգված *փաստացի* տառածևերն ու մասնիկների ամբողջությունը, քանի որ հարավկովկասյան երեք պատմական այբուբենների անգամ հպանցիկ դիտարկման արդյունքում կարելի է անմիջապես նկատել, որ դրանց արտաքին նմանությունները գլխավորապես պայմանավորված են գրաֆիկական նույն կամ նման արտահայտչամիջոցների կիրառմամբ:

Երևան հանելով և ի մի բերելով այս այբուբեններում տառակազմական օրինաչափությունների ատաղծը՝ կարելի է ընդլայնել դրանց կիրառական շրջանակը՝ ստեղծելով ըստ համաչափական հիմնարար կանոնների կառուցվող հնարավոր և թույլատրելի բոլոր զուգակցությունների համահավաք աղյուսակ:

Դա և՛ կընդհանրացնի ինդրո առարկա այբուբենների գրաֆիկական պատկերը, և՛ ի ցույց կդնի համակարգի տառակազմական հնարների ողջ ներուժը, ինչն իր հերթին ազատության բավարար աստիճան կընձեռի մեզ հյուսիսկովկասյան լեզուների այբուբենների ներմուծման գործում *ձևաբանական* մոտեցում զուգաբերելու համար:

Ծնորդներ

Մեր վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայոց, վրաց և աղվանից այբուբենների տառերը կազմվում են *գծիկներով, կամարների և շրջանների* (լրիվ կամ հատվող) լծորդումներով: Բացահայտորեն գերակշռում են առաջին երկու նշանատարրերի զուգորդումները:

Հայոց այբուբենում, օրինակ, գծակամար կազմությունների թիվը 22 է (Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ը, Թ, Ժ, Ի, Խ, Կ, Զ, Ղ, Ս, Ն, Ռ, Պ, Ռ, Ս, Վ, Ր, Զ), գծաշրջանայիններինը՝ 12 (Ձ, Զ, Ջ, Տ, Յ, Տ, Ծ, Զ, Օ, Ծ, Փ, Ֆ), իսկ զուտ գծայինները՝ 4 (Է, Լ, Ծ, Ի):

Այս տվյալներն անշուշտ կախված են գրչա- և տառատեսակների ընտրությունից: Այսպես՝ որոշ գծակամար նշանների այլաբեր կարող են ունենալ զուտ գծային տեսք, ինչպես հայերենի Հ տառի դեպքում է, որը հաճախ ներկայացվում է նաև որպես Հ:

Վրաց և աղվանից այբուբեններում պատկերը գրեթե նույնն է: Հին վրացական գլխագրում առկա է 26 գծակամար (Կ, Ղ, Դ, Դ, Ե, Ի, Գ, Ծ, Բ, Ս, Կ, Ե, Ը, Վ, Ո, Կ, Կ, Ի, Ժ, Զ, Է, Կ, Ն, Ք) և 3 զուտ գծային (Լ, Է, Ծ), իսկ աղվանականում՝ 32 գծակամար (Դ, Դ, Գ, Գ, Գ, Գ, Գ, Ս, Ս, Ս, Ե) և 10 զուտ գծային (Լ, Է, Է, Է, Է, Է, Է, Է, Է, Է) տառանշան: Մնացյալը գծաշրջանային են (վրաց Շ, Ծ, Գ, Օ, Օ, Փ, Գ, Տ, Տ և աղվանից Ջ, Ջ, Օ, Փ, Գ, Զ, Զ, Տ, Տ):

Հարավկովկասյան երեք գրային համակարգերում գծակամար ձևերի գերակշռությունն է, որ գերազանցապես պայմանավորում է այս այբուբենների ուրույն տեսքը՝ ի տարբերություն լատինական, հունական և դրանցից սերած այլ նշանային համակարգերի, որոնցում տառակազմիչ ամենահաճախադեպ տարրը գծիկն է, ապա միայն՝ շրջանը և կամարը:

Դ Դ Դ Դ Ե Ե

Դ Դ Դ Դ Ե Ե

Ս Ս Ս Ս Ս Ս

Ի Ի Ի Ի Ի Ի

այլ ձևեր Դ Ե

Լատինական գրում, օրինակ, գծային կազմությունների քանակը 15 է (A, E, F, H, I, K, L, M, N, T, V, W, X, Y, Z), հունականում՝ 17 (A, Γ, Δ, E, Z, H, I, K, Λ, M, N, Ξ, Π, Σ, T, Y, X), մինչդեռ գծակամար տեսք առաջինում ունի միայն 6 (B, D, J, P, R, U), իսկ երկրորդում՝ ընդամենը 3 տառ (B, P, Ψ): Մնացյալ նշանները բաղկացած են շրջանային տարրերից (լատինական C, G, O, Q, S և հունական Θ, Ο, Φ, Ω):

Ձախում բերված են հայոց այբուբենի գծակամար նշանների հիմնական

ձևորոշիչ զուգորդումները՝ ածանցյալ տառերով հանդերձ:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է փաստել, որ հարավկովկասյան երեք այբուբեններում առկա գծակամար տառաձևերը բաշխվում են ըստ հետևյալ խմբերի:

ա) Եզակի կամ *անկամար* (զուտ գծային) համակցումներ: Այս խումբը բաղկացած է մեկ նշանից՝ I պարզագույն *ուղղածիզից*:

բ) Երկակի կամ *միակամար* համակցումներ՝ կառուցվող I ուղղածիզին *կամարի* կցմամբ կամ բաղկացած պարզապես մեկ կամարից: Ինչպես պատկերված է աջում, դրանք ի հայտ են գալիս լծորդման 3 դիրքերում՝ վերին (Ր-աձև), միջին (Ի-աձև) և ստորին (Ի-աձև), որոնք հանդիպում են ուղղածիզի տողաչափ բարձրության դեպքում, և չորրորդ՝ խառը (Կ-աձև)՝ ոչ լրիվ բարձրության դեպքում:

Ր	վերին լծորդում
Ի	միջին լծորդում
Ի	ստորին լծորդում
Կ	խառը լծորդում

Կամարակցումը լինում է ինչպես աջից (Ր), այնպես էլ ձախից (Կ) կամ կենտրոնից (Կ): Կամարը կարող է գրավել տողի ուղղահայաց ողջ տիրույթը (Ռ, Ս), գծիկը կարող է կցվել ոչ միայն կամարի մի կողմին (Ր, Ի), այլև կենտրոնին (Պ-աձև):

կամար - բոլորակ

Ր	Ր
Ի	Ի
Կ	Կ

Բոլոր տառերում կամարները կարող են փակվել՝ վերածվելով շրջանի: Դրանք տառերի *բոլորակ* ձևերն են (Ղ→Գ, Ե→Ժ, Կ→Գ, Ն→Ն, Ի→Ի, Փ→Փ, Է→Է, Բ→Բ, Ն→Ն և այլն): Վերջիններս չի կարելի խառնել գծաշրջանային տառաձևերի հետ, ինչպիսիք են հայկական Շ, Չ, Յ, Ց, Ձ, Ծ, վրացական Շ, Ծ, Չ, Չ, Ը, Տ, Գ և այլ գրանշանները, որոնց առանձնահատկությունները կբննարկվեն անջատ:

գ) Եռակի կամ *երկկամար* կազմություններ: Բաղկացած են երկու կամարներից (բաց կամ փակ՝ բոլորակ) և մեկ գծիկից (Թ, Կ, Ը, Ք, Ն, Ն, Ժ, Կ, Բ և այլն)՝ ըստ վերոբերյալ բոլոր կանոնների:

Այս երեք խմբերի՝ ներկայացված սկզբունքներով կառուցվող բոլոր *անաճանց* զուգորդությունները բերված են ստորին աղ-

յուսակում՝ որպես պարզ կամ *ծնորդ* նշաններ: Դրանցում թվա-
նշված են հայոց (1), վրաց (2) և աղվանից (3) այբուբեններում
հանդիպող տառաձևերը, իսկ բացատները մատնանշում են
անհնարին գուգորդությունները:

ԵԶՍԿԻ ԵՎ ԵՐԿԱԿԻ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ												
Մոմբուներ	Լ	Դ ^{2,3}	Ր ¹	Ջ ²	Ե ²	ՈՒ ^{1,2}	Ս ¹	Կ	Չ ³	Չ ³	Մ ¹	Մ ¹
	՝	Ի ^{1,2,3}	Վ ^{2,3}	՝	՝	՝	՝	Վ ³	Ի ³	Փ ³	Փ ³	՝
	՝	Ե ²	Վ ²	՝	Կ ²	Ս ^{2,3}	՝	Ջ ²	Ե ²	Ջ ²	Ջ ²	Ջ ²
	՝	Կ ²	Կ ²	՝	՝	՝	՝	՝	Կ ²	՝	՝	՝

ԵՌԱԿԻ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ												
Մոմբուներ	Ը	Յ	Ը	Յ	Գ	Ը	Մ	Վ	Մ	Վ	Մ	Վ
	՝	՝	՝	՝	Դ	Վ	Կ	Փ	Դ	Փ	Փ	Փ
	՝	՝	՝	՝	Դ	Վ	Կ	Փ	Դ	Փ	Փ	Փ
	՝	՝	՝	՝	Դ	Վ	Կ	Փ	Դ	Փ	Փ	Փ

Տվյալ համակցություններում կան ապագա գործածման և գրի
բնական ուղղության առումներով, մեր գլահատմամբ, անհար-
մար և աններդաշնակ տարբերակներ, որոնք նշել ենք բաց մոխ-
րագույնով: Հակառակ՝ որ դրանցից որոշները երբեմն հանդիպում
են հարավկովկասյան այբուբեններում, նման կազմությունները
չեն ներառվի նախատեսվող այբուբենի բազային նշանաձևերի
կանոնական համախմբում:

Ածանցյալ ձևեր

Տառերի հիմնական խումբը բարդ
կամ *ածանցյալ* ձևերն են, որոնք կա-
ռուցվում են ծնորդ տառաձևերին ուղ-
ղահայաց տարբեր դիրքերում երեք
հիմնական տեսակի ածական ելուստ-
ների՝ *ածանցների* հավելմամբ:

ծնորդներ	ածանցյալ ձևեր		
Լ	Լ	Լ	Լ
Ր		Ր	Ր
Ե	Ե	Ե	

2. Երկրորդն այն խումբն է, որում դեպի աջ և ներքև կողմնորոշված ածանցը ծնորդին հավելվում է աջից երեք՝ վերին (Մ, Պ), միջին (Բ, Բ, Դ, Ռ, Ե, Ժ, Յ, Ժ, Զ) և ստորին (Լ, Ը, Ղ, Լ, Զ, Վ, Վ) դիրքերում: Այս տիպի ածանցումն ամենատարածվածն է և ծնորդ ձևերի հետ միասին կազմում է երեք այբուբենների տառաձևերի հիմնական մասը:

Կրկին, կամարին հավող ածանցումներով տառանշանները համարվում են աններդաշնակ, թեպետև շատ հազվադեպ հանդիպում են հարավկովկասյան այբուբեններում:

Չուգորդական ընդհանուր համակարգը տրված է ստորև բերվող աղյուսակում, որում, որպես հայերենի Թ տառի նախնական կամ այլազիր տարբերակ, ընդգրկված է երկկամար համակցությունների միջին կցմամբ բլոկի առաջին տողի չորրորդ նշանը՝ Զ:

ԵԶԱԿԻ ԵՎ ԵՐԿԱԿԻ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ													
Գ	Դ	Դ ₃	Դ	Ե	Ե	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
	◻	Բ	Վ	◻	◻	◻	Վ	Բ	Փ	Փ	◻	◻	Փ
	◻	Ե	Կ	Ը	Կ	Ը	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
	◻	Կ	Ե	◻	◻	◻	◻	Ե	◻	◻	◻	◻	◻
Դ	Դ	Դ _{1,2}	Դ	Ե	Ե	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
	◻	Ե	Վ	◻	◻	◻	Վ	Բ	Փ	Փ	◻	◻	Փ
	◻	Ե	Կ	Ը	Կ	Ը	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
	◻	Ե	Կ	◻	◻	◻	Ե	◻	◻	◻	◻	◻	◻
Լ	Լ	Լ _{1,2}	Լ	Լ	Լ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
	◻	Լ	Վ	◻	◻	◻	Վ	Բ	Փ	Փ	◻	◻	Փ
	◻	Լ	Կ	Ը	Կ	Ը	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ
	◻	Լ	Կ	◻	◻	◻	Լ	◻	◻	◻	◻	◻	◻

Եռակի համակցություններն իրենց հերթին կազմում են հետևյալ նշանակարգերը.

I	†	Գ	Գ	Ճ	Ճ	Ռ	Ռ	Գ	Գ	Պ	Պ	Պ	Պ
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
	□	Ե	Կ	□	Խ	Կ	Ճ	Ճ	Շ	Շ	Չ	Շ	Շ

I	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
	□	Ի	Վ	□	□	□	Վ	Ժ	Չ	□	□	□	□
	□	Ղ	Ղ	□	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ

ԵՌԱԿԻ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I	□	□	□	Ճ	Ճ	□	□	□	□	□	□	□	□
	□	□	□	Շ	Շ	Փ	Շ	Փ	Շ	Փ	Շ	Փ	Շ
	□	□	□	Շ	Շ	Փ	Շ	Փ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ

I	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Կ	□	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
	Փ	Շ	Շ	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
	Փ	Շ	Շ	Փ	Շ	Փ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ

I	□	□	□	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
	□	□	□	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
	□	□	□	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ

4. Այսբանով, սակայն, չի սահմանափակվում հարավ-կովկասյան այբուբենների տառաձևերի բազմազանությունը: Բերված աղյուսակներում դիտարկված էին միայն ուղղաձիգի և մեկ կամ երկու կամարի համակցությունների ու տարբեր դիրքերում դրանց հավելվող մեկ ածանցի դեպքերը: Սակայն, ինչպես արդեն նշել ենք, կան տա-

ռանշաններ, որոնք բաղկացած են բացառապես գծիկներից կամ կորերից (Ճ, Ջ, Ռ, Շ, Չ) և չեն պարունակում կամարներ:

Ստորև բերվում են նման ծնորդների և ածանցյալ ձևերի որոշ գուգորդական խմբեր՝ դրանց մի մասի այլագրերով հանդերձ: Վերջիններս ներկայացվում են ցուցադրելու, թե ինչ ծնորդ ձևերից ինչպիսի սկզբունքով են ստացվում փաստացի կամ մեզ հետազայում անհրաժեշտ նշանները:

ԳԾԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ					
ԾՆՈՒՆՆԵՐ	↘ ↙ < > Y ʌ X	↘ ↙ < > ʌ X	↘ ↙ < > ʌ X	↘ ↙ < > ʌ X	↘ ↙ < > ʌ X
	↘ ↙ < > Y ʌ X				
	↘ ↙ < > Y ʌ X				
	↘ ↙ < > Y ʌ X				
ԱՅԲՈՒԲԵՐ	< > ʌ ʌ ʌ ʌ	< > ʌ ʌ ʌ ʌ	< > ʌ ʌ ʌ ʌ	< > ʌ ʌ ʌ ʌ	< > ʌ ʌ ʌ ʌ
	< > ʌ ʌ ʌ ʌ				
	< > ʌ ʌ ʌ ʌ				
	< > ʌ ʌ ʌ ʌ				

Այլագրերը, ինչպես նշվեց, երբեմն կարող են միանգամայն տարբեր ծնորդ մասնիկների համակցություններ լինել, ինչպիսին են, օրինակ, վրացերենի Շ և Է տառերը, որոնք երկուսն էլ ա հնչյունի այլագրերն են, սակայն մեկը կազմվում է շրջանի և վերին հատողի միակցմամբ, իսկ մյուսը՝ Լ-ի և հատողի: Կան տարբերակներ, որոնցում այն կազմվում է Ե մասնիկով և վերին հատողով: Մեկ այլ օրինակ են ճ հնչյունի վրաց Տ և Ծ այլագրերը, որոնցից առաջինը երկկամար է (կամ երկշրջան), երկրորդը՝ միակամար՝ վերին աջ ածանցի կցմամբ:

Եղած բոլոր այլագրերը, ամբողջացնելով հանդերձ հարավ-կովկասյան համակարգը, շարադրանքը չբարդացնելու նկատառումով մեկ առ մեկ չեն նշվում:

3

5. Խնդրո առարկա այբուբեններում որոշակի թիվ են կազմում նաև շրջանաձև բաղադրիչներով տառերը (Չ, Ջ, Ղ, Ճ, Շ, Ը, Յ, Տ, Տ, Տ, Տ, Տ, Տ, Տ, Փ, Օ, Ո, Ո, Ծ, Ծ և այլն):

Դրանցում երբեմն հանդիպում են նշաններ, որոնք, հաճախ հանդիսանալով վերոբերյալ միակամար կամ երկկամար նշանների գրչական տարբերակներ (Չ→Ջ, Ղ→Ճ, Ը→Շ, Ծ→Յ), միևնույն է, օժտված են առանձին և կարևոր

Եզրակացություն

Այսբանով ամբողջանում է հայոց, վրաց և աղվանից այբու-բենների գրաֆիկական ներուժի պատկերը: Տեսնում ենք, որ յուրաքանչյուր այբուբենն իր տառաձևերով ընդլայնում, լրացնում և անգամ բացահայտում է տառակազմական հնարների այն ամբողջությունը, որն իր ուրույն, ճանաչելի և շփոթելու չափ միասնական տեսքն ու փոխներթափանցելիությունն է հաղորդում հարավկովկասյան այբուբեններին: Տառաձևերի այս համահավաք և ընդլայնված համակարգն է, որ կանվանենք **հարավկովկասյան** (կամ *մաշտոցյան*) **մակածված համակարգ**:

Եթե չլիներ վրաց գիրը, լիովին պարզ չէր լինի, թե որ խմբերին են պատկանում հայերենի Թ և Տ տառերը, ինչը պարզելուն օժանդակում է զուգահեռ երկկամար համակցությունների առկայությունը վրաց և աղվանից այբուբեններում (Ծ, Ք, Ս, Տ և այլն), որոնցում, ի տարբերություն հայոց գրի, դրանք ավելի բազմազան են և նշանակալի թիվ են կազմում:

Նույնը կարելի է ասել նաև հայոց այբուբենի Խ տառի մասին: Աղվանից գրի անհայտ մնալու դեպքում ներկայացված բոլոր խմբերից այն դուրս կմնար որպես անկանոն կամ եզակի կազմություն (կրկնենք՝ խոսքը չի գնում տառերի ծագումնաբանության վերաբերյալ): Այս բացը, սակայն, գալիս են լրացնելու աղվանական հինգ տառաձևեր (Խ, Խ, Խ, Խ, Ջ), որոնք կազմված են

նույն մասնիկներից՝ ևս մի արդյունարար կանոն հավելելով մակածված համակարգին: Բնական է, որ պատկերված ընդհանրական համակարգում այս հազվագյուտ համակցությունները չենք ընդգրկում իրենց լրիվությամբ, այլ միայն մատնանշում ենք նմանատիպ կանոնի գոյությունը

		ԱՅԼ	
ՄԵՆՎԻՆԵՐ	ԽՄ	ՄՄ	ԽՄ
	ԽՍ	ՍՍ	ԽՍ
	ԽՋ	ՋՋ	ԽՋ
	ՋԹ	ԹԹ	ԽՋ

մի քանի տարբերակներով՝ հիմնական շեշտը դնելով գծակամարային և գծաշրջանային զուգորդությունների (որպես հարավկովկասյան այբուբենների արտաքին ոճավորման հիմնական ձևորոշ կանոնների) լիակատար ներկայացուցչականության վրա:

Հայկական տառաձևերի որոշ միջնադարյան տարբերակներ ի հայտ են բերում տառակազմական այլ սկզբունքներ ևս: Կան

այլազրեր, որոնցում, օրինակ, առկա են տառի ստորին ելուստին դեպի ձախ և ներքև ուղղված ածանցի կցման դեպքեր: Ձախից բերվող նկարում այս սկզբունքը կիրառված է հայերենի Կ տառի գրության մեջ (առաջին և երրորդ տողերի սկզբնատառերը)³³:

Սակայն, քանի որ հետագա դարերի ընթացքում վերոբերյալ սկզբունքն իր այլագրություններով հանդերձ անհետացել է, այն որպես տառակազմական առանձին կանոն հարավկովկասյան մակածված նշանակարգում և գրչության ստանդարտացված սխեմայում չի ներառվում:

Ներկա վերլուծության մեջ չի շոշափվում նաև վիմագրության մեջ և կնիքներում տեղի խնայողության նպատակով հաճախ կիրառվող կցագրությունների (կապագրությունների) խնդիրը:

Նման հորինվածքների կազմման հիմնական ոճական հնարքը մի քանի տառերի միավորումն է անընդհատ և վառ արտահայտված ուղղաձիգ տեսքով ծնորդում՝ լրացված բոլոր անհրաժեշտ ածանցներով: Շրջանաձև տառերի դեպքում կիրառվում էր նշանի բոլորակներում տառերի պարփակման մեթոդը:

Աջից ներկայացված է կապգրերի երկու օրինակ վրաց (վերին) և հայոց (ստորին) վիմագրությունից:

Նշենք, որ նման կցագրերի քանակը բավականին մեծ է, իսկ դրանց տառաստեղծ ներուժը՝ երբեմն ավելի բարձր, քան վերը վերլուծված բոլոր միաձևորդ ձևերինը:

ՂԵ-Պ

ՊԱԲ-ՊԸ

³³ Ձեռագիր ՄՄ10680, 119ա: Լուսապատճենը՝ ըստ Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, and Henning Lehmann. Album of Armenian Paleography, Aarhus University Press and Holy See of Etchmiadzin, 2006.

ՄԱՍ Գ. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՅՐՈՒԲԵՆ

§ 1. Հյուսիսկովկասյան լեզուները և հարավկովկասյան («մաշտոցյան») ընդհանրացված նշանակարգը

Քննելով և վերհանելով Հարավային Կովկասի և Հայկական Լեռնաշխարհի պատմական այբուբեններում գործող տառակազմական բոլոր սկզբունքները՝ նախորդ գլխում ընդհանրացրինք դրանցում առկա տառերը՝ օրինաչափորեն ձևավորելով կանոնավոր նշանակարգ՝ օժտված ներքին լայն բազմազանությամբ և կառուցողական խոշոր ներուժով:

Համեմատելով մակածված համակարգը հյուսիսկովկասյան լեզուների կատարյալ հնչյունային գրառման համար պահանջվող նշանների քանակի հետ՝ հեշտորեն կարելի է համոզվել, որ այն լիովին բավարարում է խնդրի բոլոր հնարավոր պահանջները:

Ավելին, դրանում ծնորդ և ածանցյալ ձևերի հարստությունն ու դիրքային բազմազանությունը թույլ են տալիս նոր տառաձևերին հնչյունային արժեքներ վերագրելիս ցուցաբերել *ձևաբանական* մոտեցում, ինչը գործառության իմաստով որոշակի նմանություն է առաջ բերում վանկագրի *աբուզիդա* կոչվող տեսակի նշանակերտման սկզբունքների հետ:

Գրի այս տեսակը սովորական վանկագրից տարբերվում է նրանով, որ եթե «ճշմարիտ» վանկագրում յուրաքանչյուր նշանի տեսքն ուրույն է և անկախ մյուսներից (սեպագիր, խեթա-լուվիական, կրետական, կիպրական և ճապոնական վանկագրեր, չերոկի գիր և այլն), ապա աբուզիդայում նույն բաղաձայնով սկսվող վանկանշաններն ունեն նման կազմություն, իսկ ձայնավորային վերջավորություններն արտահայտվում են *ծնորդ* նշանին (որը սովորաբար «բաղաձայն + a» վանկի նշանն է) տարբեր մասնիկային ածանցում-հավելումներով: Աբուզիդան 80-100 գրանշան պարունակող համակարգերի պարզագույն և ամենահարմար տարբերակն է, քանի որ կառուցվում է ձևաբանորեն, այսինքն՝ միանգամայն բավարար է հիշել միայն ծնորդ ձևերը և ածանցման կանոնները: Ներքևի աղյուսակում բերված են եթովպական աբուզիդայի որոշ նշաններ, որոնց կառուցումն առավելագույն պարզությամբ է նկարագրում վերոնշյալ սկզբունքը:

Եթովպական արուզիդայի կանոնները

	(+ä)	+u	+i	+a	+e	+ə	+o
s	ሰ	ሱ	ሲ	ሳ	ሴ	ሶ	ሶ
š	ሸ	ሹ	ሺ	ሻ	ሼ	ሽ	ሾ
b	በ	ቡ	ቢ	ባ	ቤ	ቦ	ቦ
d	ደ	ዱ	ዲ	ዳ	ዴ	ዶ	ዶ

Ընդհանուր առմամբ, զուտ հնչյունային վանկագրերը՝ պատմական, թե ժամանակակից, պարունակում են նշանների մոտ կամ ավելի մեծ քանակ, եթե ընդգրկենք նաև կապգրությունները, որոնք սովորաբար մեծ բազմազանություն են ի հայտ բերում:

Յյուսիսկովկասյան ծրագրվող այբուբենում, ըստ հնչյունաբանության բաժնում բերվող ընդհանրացված հնչյունակարգի (էջ 36), պիտի լինի մոտ հարյուր տառանշան (ուրբխերենի 86 բաղաձայներիև պիտի գումարվեն արխագրերնում, աղբղերենում և արագրերենում ամկա հավելյալ հնչյունները, ինչպես նաև՝ ձայնավորների ամբողջությունը), եթե ցանկանում ենք ստեղծել լիարժեք և կատարյալ հնչյունային այբուբեն:

Սակայն հարյուրին մոտ նշանների մտապահումն այնքան էլ հեշտ չէ՝ հաշվի առնելով երկրորդային արտաբերումների, միևնույն արտաբերման տեղի, սակայն տարբեր լեզվադիրքերի բաղաձայների մեծ քանակությունն ու դրանց մերձ հնչումը, ինչը կարող է խառնաշփոթ ստեղծել հստակ և տրամաբանված համակարգի բացակայության և տառաձևերի կամայական ընտրության պարագայում:

Ուստի նշանակարգին առավելագույն պարզություն հաղորդելու և տառերի մտապահումը դյուրացնելու համար հարկ է խնդրին մոտենալ ձևաբանորեն և կիրառել այնպիսի մոտեցումներ, որոնք եուրյամբ նման կլինեն արուզիդաներում տարածում գտած կանոններին:

Ուստիև հարկավոր է հարավկովկասյան վերոբերյալ ընդհանրացված նշանակարգից ընտրել և առանձնացնել տառակազմական սկզբունքների այնպիսի հանրագումար, որը թույլ կտա լուծել առաջադիր խնդիրն առավելագույն պարզությամբ:

Մակածված ամբողջական համակարգի ներուժը, ինչպես երևում է, տասնապատիկ գերազանցում է Հարավային Կովկասի երեք լեզուների գրառման համար անհրաժեշտ տառաձևերի բազային քանակը, ընդգրկում է խնդրո առարկա երեք այբուբենների բոլոր տառաձևերը, իսկ տառակերտման կանոնների և անկախ այբուբենների համակարգային կառուցման առումներով ընձեռում է բացառիկ հնարավորություններ: Նրանում ի ցույց են դրված 400-ից ավելի նշաններ՝ կառուցվող ծնորդ ձևերին տարբեր եղանակներով և տարբեր դիրքերում ածանցների որոշակի խմբի հարակցմամբ:

Այսպիսով, բուն նշանային համակարգն եռությամբ եռահարկ է՝ կամարները, գծիկները, շրջանները և այլն լծորդվում են երեք ուղղահայաց (Ը, Ի, Կ) և երեք հորիզոնական դիրքերում (Ղ, Պ, Ր):

Կամարակիր բոլոր տառերն ունեն բոլորակ տարբերակներ ($\text{Կ} \rightarrow \text{Գ}$, $\text{Ի} \rightarrow \text{Ծ}$, $\text{Ն} \rightarrow \text{Ն}$, $\text{Դ} \rightarrow \text{Գ}$, $\text{Ժ} \rightarrow \text{Ժ}$, $\text{Մ} \rightarrow \text{Փ}$, $\text{Է} \rightarrow \text{Զ}$):

Ածանցումներում այն ձախից միաստիճան է՝ կիրառվում է միայն ձախ վերնածանցը ($\text{Ն} \rightarrow \text{Ն}$), իսկ աջից և կենտրոնից՝ եռաստիճան և՛ աջակողմյան ածանցի ($\text{Ղ} \rightarrow \text{Ղ}$, Դ , Ղ), և՛ հատողի ($\text{Լ} \rightarrow \text{Տ}$, Ժ , Ժ) դեպքերում:

Կան գծային (Ճ, >, Ճ), շրջանային (Չ, Օ, Փ) և այլ (Խ, Ճ, Ճ) մասնիկներով կառուցվող գրանշաններ, որոնց ածանցման տարբերակները յուրաքանչյուր դեպքում կախված են առանձին նշանների ընձեռած հնարավորություններից:

Ասվածից անմիջապես ակնհայտ է դառնում, որ այբբենա-կերտման ձևաբանական մոտեցումը պիտի հենվի հետևյալ երկու հիմնարար սկզբունքների վրա.

ա) պարզագույն գծագրական տեսքի տառաձևերը համապատասխանեցնել պարզագույն արտաբերմամբ հնչյուններին,

բ) ձայնավորման աստիճաններն ու համարտաբերումների տեսակներն արտահայտել ածանցումների կիրառմամբ:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչողական բոլոր առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ բազմապիսի տարբերակների դիտարկումից հետո իբրև առավելագույն ներդաշնակությամբ

օժտված նշանակարգի կառուցման հիմք՝ ընդունել ենք *բաղա-
ձայնակերտման* հետևյալ կանոնների ամբողջությունը:

1. Ձայնավորման եռաստիճան համակարգ.

ա. նշանների պարզագույն տարբերակները՝ ծնորդները, վերագրվում են ձայնավորման զրոյական աստիճանով բաղաձայններին՝ խուլ **շնչեղներին**,

բ. **ձայնեղացումն** արտահայտվում է ծնորդ տառածևի միջնամասին աջից կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \text{Բ}$),

գ. **արտամղման** բաղաձայները կառուցվում են ծնորդի ստորին անկյունին աջից կցվող ածանցով ($\Gamma \rightarrow \text{Ը}$);

2. Երկրորդային արտաբերումների համակարգ.

ա. **շրթնայնացումն** արտահայտվում է ծնորդ տառանշանի բոլորմամբ ($\Gamma \rightarrow \text{Ք}$),

բ. **քմայնացումը** պատկերվում է ծնորդ տառածևի վերին անկյունին ձախից կցվող ածանցով ($\text{Ս} \rightarrow \text{Ս}$),

գ. **ըմպանայնացումը** ցուցադրվում է ալիքածև հատողի միջոցով՝ անկախ ուղղահայաց դիրքից ($\text{I} \rightarrow \text{T, Ժ, Լ}$), սակայն առավելապես հավելագրվում է ծնորդի վերնամասին (Ճ),

դ. բաղաձայների ուժգնությունը գրառվում է տառանշանի կրկնությամբ:

Ձայնավորման աստիճանների և երկրորդային արտաբերումների գրառման բոլոր վերոբերյալ կանոնները կարող են ազատ փոխզուգակցվել և համատեղվել միևնույն ծնորդում՝ ձևավորելով *բազմածանց* նշաններ: Այդպես ստեղծված տառածևերն արտաբերման հարցում շփոթության հանգեցնել է են կարող, քանի որ ընտրված կանոնների ամբողջությունը՝ արտասանական նրբությունների գրանցման տարաբնույթ ձևերի կիրառումը, բացառում է որևիցե համընկում զանազան հնչյունների արդյունարար տառանշաններում: Պարզաբանենք այս համգամանքն առանձին օրինակների օգնությամբ:

Այսպես, քմայնացման նշանակումը չի խանգարում շրթնայ -

Նացման արտահայտմանը ($\text{Ն} \leftrightarrow \text{Ն}$), իսկ վերջինս չի խոչընդոտում ըմպանայնացման մասնիկի գործածմանը ($\text{Ք} \leftrightarrow \text{Ք}$): Զմայնացման կանոնը, մինչդեռ, կարող է խոչընդոտել ըմպանայնացման արտահայտմանը, եթե հատողը կցվում է նշանի վերնամասին ($\text{Ն} \times \text{Շ}$): Սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, սույն կանոնակարգը մշակված է *բացառապես* կովկասյան լեզուների յուրահատկությունների հաշվառմամբ, որոնցում երբևէ չի հանդիպում բաղաձայների միաժամանակյա քմայնացում և ըմպանայնացում: Եթե նույնիսկ նման համարտաբերում (քմըմպանայնացում) գոյություն ունենար, ըմպանայնացման գրառման անկախությունը հատող ածանցի ուղղահայաց դիրքից բավարար ազատության աստիճան կընձեռեր գրաֆիկայում այս երկու համարտաբերումների չվերադրվող զուգորդման համար:

Ինչ վերաբերում է ձայնավորման և երկրորդային արտաբերումների համատեղմանը, ապա այս հարցում ևս ամրակայված կանոնները փոխադարձ շփոթ առաջացնել չեն կարող, քանզի գործածում են գրաֆիկական տարբեր արտահայտչաձևեր: Այսպես, շրթնայնացման դեպքում բոլորումը ($\text{Ր} \rightarrow \text{Ր}$), իսկ քմայնացման դեպքում՝ ձախ վերնածանցումը ($\text{Վ} \rightarrow \text{Վ}$) թույլ են տալիս անխառն կերպով կիրառել ձայնավորման աջակողմյան ածանցների համակարգը ($\text{Ք} \rightarrow \text{Ք}$, Ք ; $\text{Վ} \rightarrow \text{Վ}$, Վ):

Նշենք, որ սրանով է բացատրվում նաև այն, որ ածանցների ձևաբանական համակարգում չի ընդգրկվել աջ վերնածանցը ($\text{Ս} \rightarrow \text{Ս}$), քանի որ ծնորդ նշանի համաժամանակյա քմայնացման դեպքում երկածանց որոշ արդյունարար տառաձևեր կարող էին շփոթվել ըմպանայնացման գրառության հետ ($\text{Վ} +$ աջ վերնածանց $\rightarrow \text{Վ}$, ինչն ինքնին, ըստ ընտրված սկզբունքների, Վ ծնորդի ըմպանայնացման կանոնավոր արդյունանշանն է):

Այսպիսով, հարավկովկասյան երեք այբուբենների տառանշաններում ծագումնային և գրաբանական առանձնահատկությունների արդյունքում պատմականորեն և միմյանցից անկախ առաջացած և որևէ հատուկ նշանակություն չունեցող հավելորդ գծիկ-ածանցներին այս մոտեցմամբ հատկացվում է ձևաբանական և համակարգային գործառույթ, ինչում և իր արտահայտու-

թյունն է գտնում արուզիդաների կառուցվածքային մոտեցումների հետ նմանությունը:

Սահմանված կանոններն իրենց հերթին *պարտադրում* են ծնորդ նշանների *տրամաբանված* ընտրություն:

Այսպես օրինակ, ինչպես վերը համոզվեցինք, Ե ծնորդը չի կարող կիրառվել այն հնչյունների համար, որոնք ունեն արտամիջան աստիճան, քանի որ վերջինս գրառվում է ստորին աջ ածանցի հավելմամբ, որը ներդաշնակության վերոնշյալ նկատառումներից էլնելով չի կարող կցվել կամարի կորույթին:

Նույնաբար՝ Ը ծնորդը չի կարող վերագրվել այնպիսի հնչյունների, որոնք կարող են հանդես գալ քմայնացմամբ (կորույթին ածանցի համակցումը բացառող միևնույն սկզբունքով), իսկ Ի ծնորդն անհարմար է ձայնեղ տարբերակ պարունակող բաղաձայների շարքերում, քանի որ ձայնեղի Ի տառածանն այդպիսով ձեռք կբերի լայն և շարվածքի տեսանկյունից անհարմար տեսք:

Միևնույն ժամանակ, Ե ծնորդն ավելի քան հարմար է հնչյունների այն դասերում, որոնք ունեն շրթնայնացած, քմայնացած, ըմպանայնացած, շրթնըմպանայնացած արտաբերումներ ձայնավորման սակայն միայն ձայնեղ և շնչեղ աստիճաններով:

Նմանապես՝ Կ ծնորդը, օրինակ, հարմար է այն դասերում, որոնցում բացակայում է ձայնեղ բաղադրիչը, սակայն կան վերը նշված երկրորդային բոլոր արտաբերումները և ավելին՝ առկա է նաև արտամիջան տարբերակը: Այս ծնորդների հնարավոր ձևերի բազմությունը ներկայացնում ենք հաջորդ էջի աղյուսակում, որում, ինչպես ստորև ամենուր, Ը տառով հապավված են պարզ բաղաձայները (consonants), իսկ երկրորդային արտաբերումներն արտահայտվում են ՄՅԱ օժանդակ նշաններով (տե՛ս Մաս Ա, §2):

Այսպիսով, ծնորդների ընտրությանը տառածաների արդյունավետ գործածման տեսանկյունից մոտենալիս պարզ է դառնում, որ եռաստիճան (շնչեղ-ձայնեղ-արտամիջան) ձայնավորում ունեցող հնչյուններին պետք է վերագրել վերից (Ը, Փ, Կ) կամ ձախից (Կ, Վ, Պ) կցվող կամարներով նշաններ, իսկ երկաստիճան (շնչեղ-ձայնեղ) ձայնավորմամբ հնչյուններին՝ վարից (Ջ, Լ, Չ, Ժ, Զ):

Եթե բաղաձայների երկրորդային արտաբերումներում առկա են բմայնացած և ըմպանայնացած տարբերակներ, ապա հարմար են այն ծնորդները, որոնք վերնամասում ավարտվում են ուղղագծով համապատասխան ածանցների հավելումը հնարավոր դարձնելու համար (Վ, Կ, Լ, Ճ), իսկ եթե նույն հնչյուններն ունեն նաև արտամղման տարբերակներ, ապա ուղղագծով պիտի ավարտվեն նաև վարից՝ Վ, Կ (ստորին աջ ածանցի հավելման համար):

	Տիպ	Ը	Ը ^ա	Ը ^լ	Ը ^հ	Ը ^ա
Բ	շնչեղ	բ	բ	բկա	բհ	բհ
	ծայնեղ	բ	բ	բկա	բհ	բհ
	արտ.	բ	բ	բկա	բհ	բհ
Ի	շնչեղ	ի	ի	իկա	իհ	իհ
	արտ.	ի	ի	իկա	իհ	իհ
Կ	շնչեղ	կ	կ	կկա	կհ	կհ
	արտ.	կ	կ	կկա	կհ	կհ
Լ	շնչեղ	լ	լ	լկա	լհ	լհ
	ծայնեղ	լ	լ	լկա	լհ	լհ

Երկաստիճան ձայնավորմամբ այն հնչյունները, որոնք շրթնայնացումից բացի երկրորդային արտաբերման այլ տեսակ չունեն, կարող են նշանակվել երկկամար տառաձևերով (Չ, Ն, Կ), քանի որ դրանց, բացի ձայնեղացման միջին գծիկից, այլ ածանցումներ հարկավոր չեն:

Աջից բերվող աղյուսակում պատկերված են նման տառաձևերի որոշ օրինակներ:

	Տիպ	Ն	Ն ^ա	Ն ^լ	Ն ^հ	Ն ^ա
Ն	շնչեղ	ն	ն	նկա	նհ	նհ
	ծայնեղ	ն	ն	նկա	նկա	նկա
Յ	շնչեղ	յ	յ	յկա	յհ	յհ
	ծայնեղ	յ	յ	յկա	յկա	յկա

Այս կանոնների ամբողջությունը թույլ է տալիս նույնիսկ ստույգ չիմանալով առանձին նշանների արտասանության հստակ տեղը՝ յուրաքանչյուր տառի արտաբերման տեսքից արդեն անմիջապես բխեցնել դրա ձայնավորման և համարտաբերման բոլոր առանձնահատկությունները, իսկ որոշ բացահայտ դեպքերում՝ նաև կանխագուշակել դրանց

արտասանության միջոցը: Ցուցադրենք դա Ծ նշանի օրինակով, որի կազմությունը (միջին գծի բացակայություն, կամարի բոլորակ ձև, վերին հատողի ամկայություն) հստակորեն ցույց է տալիս, որ այն շնչեղ շրթնայնացած-ըմպանայնացած (այսինքն՝ շրթնըմպանայնացած) հնչյուն է, ավելին՝ ծագում է Ե ծնորդից, որն ունի արտաբերման միևնույն տեղն ու միջոցը: Հետևելով այս տրամաբանությանը՝ իբրև հավելում կարելի է հետևեցնել, որ վերջինիս ձայնեղ տարբերակը պիտի լինի Ծ նշանածևը, իսկ շարքի արտամղման անդամ, ելնելով ներդաշնակության վերն ընդունված սկզբունքներից, առհասարակ գոյություն չունի:

Նշյալ կանոններն իրենց ամբողջության մեջ կիրառվում են միայն բաղաձայնակերտման համար: *Ձայնավորների* պարագայում ձայնավորման կանոնները, ըստ էության, իմաստագուրկ են, համապատասխան ածանցները կորցնում են ձևաբանական արժեքը և ստանում անկախ կիրառություն: Միևնույն ժամանակ, երկրորդային արտաբերումների համակարգը կարող է ձայնավորներում մասնակիորեն գործածվել:

Վերոբերյալ և այլ դիտարկումների արդյունքում ընտրված և կիրառվող տառանշանների լրիվ համակարգն ու դրա բնութագիրը կտրվի իր տեղում, իսկ առայժմ, ամփոփելով ընդհանուր բնույթի դատողությունները, անցնենք հյուսիսկովկասյան լեզուների համար Նոր այբուբենների ներմուծմանը:

§2. Նոր այբուբեններ

Հյուսիսկովկասյան լեզուները, ինչպես բազմիցս արդեն նշվեց, պատկանում են երկու անկախ լեզվաընտանիքների, որոնց հնչյունական կառուցվածքները, չնայած ակնառու ընդհանրություններին, մի շարք գծերում միմյանցից էական տարբերություններ են ցուցաբերում:

Դրանց հիմնական մասը վերաբերում է ետկապճային շարքերի բաղաձայներին, որոնք արևմտյան լեզվաընտանիքում երեք տարբեր երանգավորում ունեն՝ կան կատարային, շեղբային և փակ-շեղբային շփականներ ու կիսաշփականներ, իսկ արևել-

յանում՝ երկու, ընդ որում շփականները՝ կատարային դիրքի, կիսաշփականները՝ շեղային:

Արևմտա-կովկասյան լեզուներ		Ետկապճայիններ		
		կատարային	շեղային	փակ շեղային
Կիսաշփական	շնչեղ	tʃ	tc	tʂ
	ծայնեղ	dʒ	dʒ	dʒ
	արտ.	tʃ	tc'	tʂ'
Շփական	շնչեղ	ʃ	ɕ	ʂ
	ծայնեղ	ʒ	ʒ	ʒ

Արևելա-կովկասյան լեզուներ		Ետկապճայիններ		
		կատարային	շեղային	փակ շեղային
Կիսաշփական	շնչեղ		tc	
	ծայնեղ		dʒ	
	արտ.		tc'	
Շփական	շնչեղ	ʃ		
	ծայնեղ	ʒ		

Բացի այդ, արևելյան լեզուներն ունեն կողայինների մեծ բազմազանություն (l, ł, ʎ, tʃ, tʃ', tʃ:, tʃ', l, l', l':, kʃ, kʃ'), արևմտյանները՝ առավելագույն դեպքում չորս կողային (l, ł, ʎ, ʎ'):

Արևելյան լեզուներում հանդիպում են վեղարային և լեզվակային կիսաշփականներ (kx, kx', kx:, kx':, qx, qx', qx:, qx':), միևնույն արևմտյաններում դրանք բացակայում են: Արևմտայիններն արևելակովկասյան լեզուներում մակկոկորդային են (? , ɣ, ʕ), արևմտակովկասյաններում՝ ըմպանային (? , ɣ, ʕ) և այլն:

Քանի որ խնդիրն այնպիսի համակարգի ստեղծումն է, որն ընդհանրական կլինի կովկասյան բոլոր լեզուների համար և գերծ՝ նշանների շփոթից ու վերադրումներից, ապա հարկ է կառուցել այնպիսի նշանակարգ, որն իր հիմքում կներառի հնչյունների կազմավորման բոլոր հնարավոր տեղերն ու միջոցները, ձայնավորման կամ երկրորդային արտաբերման բոլոր աստիճաններն ու հնարավոր երանգավորումները:

Սա, անշուշտ, լուծելի է՝ աչքի առաջ ունենալով հարավկովկասյան մակածված համակարգի ներուժը և ընձեռած հնարավորությունները, սակայն անհարմար՝ նշանների արդյունավետ գործածման տեսանկյունից, քանի որ մի լեզվաընտանիքում

հնչյունների ամբողջական խմբերի բացակայությունը կբերի լայն գործածությունից մի շարք պարզ նշանների դուրս մնալուն:

Այս հանգամանքը շրջանցելու նկատառումով մենք կանջատենք երկու լեզվաընտանիքներն իրենց ընդհանրացված հնչյունակարգերով, իսկ արևմտա- և արևելակովկասյան լեզուների համար կներմուծենք *երկու տարբեր այբուբեն*: Այն հնչյունները, որոնք ընդհանուր են երկու համակարգերում էլ, կնշանակենք նույնաբար՝ տարբերություններ դնելով միայն փոխադարձաբար չհանդիպող հնչյունների նշանակումներում:

§3. Արևմտակովկասյան այբուբեն

Հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչյունաբանական վերլուծության բաժնում ներկայացվեց ուրբխերենի՝ որպես առավել ընդհանրական համակարգի հնչյունային աղյուսակը՝ ցուցադրելու այդ լեզվում բաղաձայների կազմավորման բոլոր դիրքերն ու միջոցները և երկրորդային արտաբերումների ողջ բազմազանությունը: Մինևույն ժամանակ ուրբխերենը դեռևս չի արտացոլում արևմտյան լեզվաընտանիքի մնացյալ 4 կենդանի լեզուների ամբողջ բաղաձայնական կազմը: Վերջիններս, պարունակելով հանդերձ ավելի քիչ հնչյուններ, ունեն և այնպիսիք, որոնք չեն հանդիպում ուրբխերենում: Մասնավորապես, արագերենը պահպանել է ըմպանային շփականների (h, ʕ, h^w, ʕ^w), իսկ աղըղերենը՝ կողային կապձայինների (ʃ, ʒ, ʃ^w) ամբողջական կազմերը, ինչպես նաև թույլ-ուժգին հակադրումը շնչեղներում [p, p:], [t, t:], [k^w, k^w:], [q, q:], [q^w, q^w:] և այլն (Starostin 1994):

Արխագերենն ունի իր հավելումները՝ ի դեմս շրթնայնացած ատամնայինների (ts^w, dz^w, ts^w) և քմայինի (ɸ), կաբարդերենը՝ շրթնայնացած կոկորդայինի (?^w) և այլն:

Արևմտակովկասյան լեզուների համար ստեղծված բազային ընդհանրական նշանակարգը պատկերվում է ստորև, որում բերված նշանների որոշ մասը, հարկ է նշել, երբևէ չի հանդիպում այդ լեզուներում և ներկայացվում է միմիայն տառաստեղծական սկզբունքներն ամբողջացնելու նկատառումով:

Աղյուսակում տեղի խնայողության նկատառումով բաց է թողնված բմային բաղաձայների սյունակը, իսկ բմային նայը (յ) և իր շրթնայնացած տարբերակը (յ) ներառված են շեղբային (բմայնացած) ետկապճայինների սյունակում:

Ներմուծված համակարգում բոլոր տառանշանների վերլուծությանը և դրանց ընտրության հիմնավորումներին մեկ առ մեկ չենք անդրադառնա, սակայն որոշ տառաձևերի գրաֆիկան պարզաբանման կարիք ունի: Մասնավորապես, առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե շեղբային ետկապճային կիսաշփականների և նրանց շրթնայնացած տարբերակների տառերը չեն համապատասխանում ընդունված բազային կանոններին: Իրականում, սակայն, դրանք շեղագծի տարբերակների այլագրեր են:

Ստորև բերված է դրանց կառուցման աղյուսակը, որում

	տիպ	շեղել	ձայնել	արտ.
C	կանոնավոր ձև	չ	չ	չ
	այլագիր	չ̣	չ̣	չ̣
C ^w	կանոնավոր ձև	չ̣	չ̣	չ̣
	այլագիր	չ̣	չ̣	չ̣

շրթնայնացման և ձայնավորման կանոններին համապատասխանող բոլորակումներն ու ածանցումները ցույց են տրված մոխրագույնի երանգներով: Ձախ վերնածանցի՝ բմայնացման ցուցչի հավելումը շեղագծին ներմուծվել է ոչ միայն գեղագիտական նկատառումներով, այլև ցուցադրելու, որ շեղբային ետկապճայիններն օժտված են թեթև բմայնացմամբ:

Այբուբենում հիմնարար կանոններից աննշան շեղումներ այնուամենայնիվ կան, որոնք, սակայն, կրում են մտածված բնույթ: Պարզաբանենք այս հանգամանքն *ըմպանայնացման* ածանցով կառուցված *արտամղման շփականների* օրինակով՝ յ (ճ) → յ (ճ), օ (ճ^w); օ (փ) → օ (փ); ֆ (փ) → ֆ (փ) և այլն: Այս շեղումը պայմանավորված է նրանով, որ արտամղման շփականները բացառիկ հազվագյուտ հնչյուններ են ոչ միայն աշխարհի, այլև բուն կովկասյան լեզվաընտանիքներում, և հանդիպում են միայն չերքեզերենում (ֆ, ֆ, ճ, ճ^w), ուբրխերենում (փ) և աբազերենում (ֆ, փ), ուստի ծնորդ ձևերի օգտագործման արդյունավետությունը չպակասեցնելու

Նկատառումով չենք ցանկացել խախտել շփականների՝ ստորին կորույթով ավարտվելու ընդհանուր կանոնը և, օգտվելով ետկապճային շփականներում ըմպանայնացման բացակայությունից, արտամղումը ներկայացրել ենք հատող ածանցով:

Շեղում կա շրթնային շփականներում ևս, ուր, ելնելով Փ տառանշանի գրաֆիկական առանձնահատկություններից և արտամղման շփականների արտահայտման վերը նկարագրված յուրահատկությունից, ձայնեղացումն արտահայտել ենք ոչ թե միջին, այլ ստորին աջ ածանցով՝ $\Phi (f) \rightarrow \Psi (v)$:

Նկատենք նաև, որ ձայնավորման ածանցների համակարգը չի կիրառվում, երբ ծնորդն I ուղղածիզն է, որը գործածվում է անկախ տառաձևերի կառուցման նպատակով: Այսպես, ձայնեղ ըմպանային շփականին (ֆ) համապատասխանեցրել ենք T նշանը՝ կազմված ըմպանայնացումը (ֆ') նշող հատողի պարզագույն հավելմամբ պարզագույն I ծնորդին: Քմային նայը՝ 1 (j), կառուցվել է նույն ծնորդին քմայնացման մասնիկի (լ') հարակցմամբ: Շնչեղ կոկորդային պայթականը (?) ևս նշանակվել է հատողով, սակայն միջին դիրքում՝ 4: Անկախ կազմություններ են L (r) և Ի (w) տառանշանները, և, իհարկե, այս բոլորից անկախ է բուն I ծնորդը, որը վերագրվել է ի ձայնավորին, որն իր հերթին զուրկ է ածանցում պահանջող երկրորդային արտաբերմամբ տարբերակներից: Ուղղածիզից սերող բոլոր այս *կիսածնորդ* ձևերում անհրաժեշտության դեպքում կարելի է գործածել ածանցումների երկրորդ խմբի՝ համարտաբերումների պատկերման բոլոր չորս կանոնները, եթե դրանք չեն հանգեցնում արդյունարար ձևերի շփոթի:

Բաղաձայնական աղյուսակում տառաձևերի տարբերությունների շեշտման, ինչպես նաև շարվածքում տեղի խնայողության նկատառումներից ելնելով՝ նպատակահարմար է որոշ այլագրերի կիրառությունը, որոնցով կփոխարինենք մի քանի կանոնական նշաններ առանձին լեզուների հնչունակարգերի նկարագրության ժամանակ: Ներկայացնենք դրանց ընտրության պատճառները համապատասխան օրինակներով:

Չամակարգայնորեն լինելով լրիվ և տրամաբանված՝ տեքստի շարվածքի տեսանկյունից որոշ տառանշաններ կարող են ան-

հարմարություն առաջացնել: Այդպիսին են, օրինակ, Գ և Դ: տա - ռանշանները, որոնք երկու կողմերից էլ բացատներ են թողնում: Սրանցից առաջինը հայոց գրում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած $J \rightarrow S$ փոփոխության հիմնավորմամբ կարելի է փոխարինել Z այլագրով, որը և՛ ավելի համաչափ է, և՛ շարվածքում պակաս տեղատար: Ածանցավոր Դ: նշանը կարելի է փոխատեղել ծանրության կենտրոնի համաչափ բաշխմամբ \bar{O} տառանշանով:

կանոն- ավոր ձև	սխալում
Գ	Չ
Դ	Չ
Զ	Չ
Ժ	Թ
Ն	Ղ
Ե	Ծ
Օ	Տ

Այլագրերը, ավելի հարմար տարբերակներ լինելուց բացի, պիտի նաև հիմնավորված լինեն հարավկովկասյան այբուբեններում իրենց ներկայացվածությամբ: Այսպիսին են հայոց գրում $Ձ \rightarrow Թ$ զարգացումը, ինչպես նաև՝ վրաց $\bar{O} = S$ համապատասխանությունը, որոնք կներառվեն նորամուծ այբուբենի այլագրերի շարքում: Մեկ այլ դրդապատճառ է այբուբենի սխեմատիկությունը կամ որոշ կաղապարվածությունը, որը կոտրելու և գրին ճկունություն հաղորդելու նպատակով կարիք է զգացվում խախտելու համակարգի համաչափությունը՝ հօգուտ տեքստերին վայելչագրական այլազանություն հաղորդող շրջանաձև նշանների քանակի ավելացման, քանի որ վերջիններս ածանցումների

ներուժի սահմանափակության հետևանքով գրեթե չեն ընդգրկվել նորամուծ այբուբենում: Այս հանգամանքով է պայմանավորված \bar{O} , \bar{D} , \bar{Q} , \bar{C} այլագրերի ընտրությունը:

Արևմտակովկասյան լեզուների ձայնավորների համակարգն անհամեմատ ավելի պարզ է, քան բաղաձայնայինը: Իմաստագատ է 2-3 ձայնավոր, սակայն լեզվական փոխառություններում հնչյունների ճշգրիտ արտացոլման նկատառումներից ելնելով՝ ներմուծել ենք ձայնավորների լիակատար սխտեմ, որն անփոփոխ կպատճենվի նաև արևելակովկասյան լեզուներում, ուր դրանք երանգավորումների առատության շնորհիվ զգալիորեն ավելի լայն բազմազանություն ունեն: Այս համակարգը, անշուշտ, չի ընդգրկում ՄՅԱ բոլոր ձայնավորները, սակայն գործնական տեսանկյունից առավել քան բավարար է:

	Դիմային		Կենտրոնական		Ետին	
	V	V ^w	V	V ^w	V̄	V̄ ^w
Փակ	ɪ i	ɨ y	ɪ i	ɨ ɛ		ɨ u
Միջին	ɛ ε	ɛ œ	ɨ ɔ	ɔ ɐ		ɔ o
Բաց	ʌ æ		ʌ a		ʌ ɑ	

Կրկնենք, որ ձայնավորների դեպքում ածանցումներին չի վերագրվում ձևաբանական նույն իմաստը, ինչ բաղաձայներում, իսկ յուրաքանչյուր առանձին լեզվում, կախված դրանում ձայնավորների երանգավորման տեսակներից, ածանցները կիրառվում են յուրովի: Առանց իմաստային կոնկրետ արժեքի վերագրման՝ ձայնավորային համակարգի որոշ տառերի ածանցման ներուժը ցուցադրված է աջի աղյուսակում:

Ս	Ս̄	Ս̈	Ս̄̈
Մ	Մ̄	Մ̈	
Ա	Ա̄	Ա̈	Ա̄̈
Ը	Ը̄		
Ի		Ի̄	Ի̈
Է		Է̄	Է̈
Ո	Ո̄	Ո̈	
Օ	Օ̄	Օ̈	Օ̄̈

Այսպիսով, արուզիդաների նմանությամբ ձևաբանական մի քանի հնարքների կիրառումը մեզ հնարավորություն ընձեռեց արևմտակովկասյան լեզուներին համապատասխանեցնելու այբբենականության կանոններով օժտված հնչյունային նշանների մի լիարժեք համակարգ՝ այբուբեն, որն ընդգրկում է այդ լեզվաընտանիքի բոլոր լեզուների հնչյունների բազմությունն ուրույն և անխառն տառաձևերով:

Ներմուծված այբուբենը կարող է լինել *միահողով* (unicase)՝ բաղկացած տառերի միայն մեկ ձևից (տվյալ դեպքում՝ մեծատառերից, ինչպես բոլոր դասական վանկագրերը, արջաղները, արուզիդաները, վրաց արդի *միտերոուլի*՝ «ասպետական» այբուբենը), կամ *երկհողով*՝ բաղկացած մեծատառերից և փոքրատառերից, ինչպես եվրոպական դասական և արդի այբուբենները:

Յյուսիսկովկասյան այբուբենի փոքրատառ ձևերը մշակվել են հայկական և հին վրացական այբուբեններից վերցված զուգահեռ օրինակների նմանությամբ և կառուցողական ընդհանուր օրինա-

չափությունների համաձայն: Դրանցում փոքրատառերն ունեն նման արտահայտչամիջոցներ և կախված են մեծատառերի ուրվագծերից: Ասվածն ավելի ակնառու դարձնելու նպատակով ստորև ներկայացնում ենք հին վրացական (վերին շարք) և հայկական (ստորին շարք) այբուբենների որոշ փոքրատառեր զուգահեռ գլխատառերով հանդերձ, որոնց գրչական տարբերակներից էլ դրանք միջնադարում և առաջ են եկել:

Ք ք Վ վ Պ պ Դ դ Ե ե Ռ ռ Կ կ Թ թ Կ կ Օ օ Տ տ
 Ա ա Վ վ Ղ ղ Դ դ Ջ յ Կ կ Ժ ժ Ն ն Ո ո Տ տ

Հատուկ նշենք, որ աղվանական գրում փոքրատառերի առկայության մասին ոչինչ դեռևս հայտնի չէ, քանի որ նման նշանաձևերով ձեռագիր մատյաններ մեզ, ցավոք, չեն հասել:

Տեղի ինսայողության նկատառումներից ելնելով՝ մենք չենք անդրադառնա արևմտակովկասյան այբուբենի փոքրատառերի ընտրության և ձևավորման մանրամասներին, այլ միայն կնշենք, որ դրանք ևս մշակվել են հարավկովկասյան այբուբենների համաչափական սկզբունքներին լիակատար համապատասխանությամբ, կազմում են կանոնավոր համակարգ և դասական այբուբենների նման կախված են գլխատառերի ուրվագծերից:

Ուստի արևմտակովկասյան ընդհանրական համակարգի քննարկումը բավարար համարելու համար մեզ մնաց հաջորդ էջին ցուցադրելու առաջարկվող փոքրատառերի ամբողջական կազմը որոշ նշանների փոխարինմամբ համապատասխան այլագրերով: Ձայնավորների ընդհանրացված համակարգի և դրա ածանցյալ որոշ ձևերի փոքրատառեր բերված են ստորև:

	Դիմային		Կենտրոն.		Ետին	
	V	V ^w	V	V ^w	V	V ^w
Փակ	h	h ^w	i	i ^w		n
Միջին	c	e	h ^u	p		o
Բաց	g		u		d ^r	

u	u ^w	u	u ^w
d ^r	d ^r	d ^r	
g	g ^w	g	g ^w
c	e		

h		h ^w	h ^w
h		h ^w	h ^w
n	g	n	
o	q	o	o ^w

Տառերի այբբենական հերթակարգը

Նախորդ բոլոր քննարկումներում լեզուների ներկայացման ընթացքում հիմնականում ցուցադրվում էին ընդհանրացված հնչյունական աղյուսակները ՄՀԱ եզրութաբանությամբ և նշանակումներով: Դա մի կողմից՝ դյուրացնում էր հյուսիսկովկասյան բարդ հնչյունաբանության համակարգված ընկալումը, մյուսից՝ հավելյալ բարդություններ հարուցում նրանց համար, ովքեր սովոր են նշանների այբբենական հերթակարգին:

Ուստի, նյութի հետագա շարադրանքը և նոր այբուբենների ավարտուն ներկայացումը պարզեցնելու նպատակով առաջարկվող գրային համակարգերում անհրաժեշտ է սահմանել *տառերի հերթագայության* որոշակի *ծևակարգ*:

Արդի այբուբենների, արջաղների և արուզիդաների մեծամասնության տառերի հերթակարգն իր հիմքում պատճենում է դրանց բոլորի նախահիմք փյունիկյան գրի ատաղձը, ինչն էլ հունական այբուբենի *α, β, γ, δ, ε*, լատինականի *a, b, c, d, e*, հայկականի *ա, բ, գ, դ, ե*, վրացականի *ⴁ, ⴂ, ⴃ, ⴄ, ⴅ*, ռուսականի *а, б, в, г, д, е* և այլոց շարքերի հարանմանության գլխավոր պատճառն է, քանի որ դրանք բոլորն էլ սերում են փյունիկյան գրի \aleph^3 (*a*), \beth (*b*), \aleph (*g*), \aleph (*d*), \beth (*h*) ... հերթակարգից:

Այն լեզուները, որոնք ունեն աղբյուր այբուբենից տարբեր հնչակազմ, դրա ադապտացման ընթացքում կամ կրճատել են վերջինիս տառաբանակը, կամ կիրառել նշանների զուգորդումներ, կամ էլ որոշակի տրամաբանությամբ այբուբենի նշանացանկ են ներմուծել նոր տառեր՝ վերափոխելով դրա հերթակարգը: Այսպես, հին վրացական այբուբենը հունական բնօրինակում բացակա հնչյունների նշանները հավելում է գերազանցապես ցանկի վերջնամասում, իսկ հայոց և աղվանից այբուբենները՝ բաշխելով ներառում հիմնական հաջորդականություն:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների արդի սլավոնատառ այբուբեններում տառերի հաջորդականությունը հիմանականում կրկնում է ռուսաց գրի հերթակարգը, իսկ վերջինում բացակա հնչյունների տառաձևերը ներմուծվում են ըստ հնչական մերձավորության՝ համապատասխան տառերից հետո: Թողնելով մի կողմ այս փաս-

տի քննադատությունը, նշենք, որ այն, դասական այբուբենների պես, հիմնված է միայն մեկ՝ փոխառության հանգամանքի վրա, ինչի դրական և բացասական կողմերը հանգամանալիորեն ներկայացվել են ռուսատառ այբուբենների գրաբանական համատեղելիության քննության ընթացքում (տես Մաս Ա, §6):

Ներկա մոտեցմամբ, սակայն, շնորհիվ նրա, որ նորամույժ այբուբեններն ինքնուրույն են և անմիջականորեն չեն պատճենում գոյություն ունեցող գրային համակարգերը, դրանց այբբենական հերթակարգերը ևս կլինեն յուրօրինակ, տրամաբանորեն ավելի կուռ, դյուրորեն հիշվող և, միաժամանակ, պարզորեն արտահայտող հյուսիսկովկասյան լեզուների բարդ բնույթը:

Այբբենական հերթակարգի սահմանման համար նախօրինակ է ծառայում նույն ընդհանրացված նշանակարգը, որից վերցվում են միայն ծնորդները ձախից աջ և վերևից ներքև հերթականությամբ: Յուրաքանչյուր ծնորդ անհրաժեշտության պարագայում հաջորդվում է տվյալ լեզվին բնորոշ ձայնավորման աստիճանները և համարտաբերումներն արտահայտող տառաձևերով՝ այդ նույն հերթականությամբ: Բաղաձայների արդյունարար կարգն առանց արտաբերման երանգավորումների հետևյալն է.

Ր Դ Վ Կ + Պ Պ Դ Դ Փ Ն Յ Ջ Չ Ս Լ Ն Յ Ի Կ Գ Բ Ի Լ Շ Լ
p t k q ? ts tf te tš f s † j ɟ š x χ h h m n w r l j

Այս շարքի մեջ ապա ներառվում են ձայնավորների ընդհանրացված համակարգի ծնորդները, և արդյունքում սահմանվում է արևմտակովկասյան *այբբենական հերթակարգի ատաղձը*.

Ս Ր Դ Վ Ը Կ + Ի Պ Պ Դ Լ Ի Խ Փ Ն
a p t k e q ? i ts tf te † tš ə f s
Յ Ջ Չ Ո Ս Լ Օ Լ Յ Ի Կ Գ Բ Ի Լ Շ Լ
† j ɟ u š x o χ h h m n w r l j

Այսպիսով, որոշելով տառերի այբբենական հերթագայությունը, կարող ենք ներկայացնել *ընդհանրացված արևմտակովկասյան այբուբենը*² համարտաբերումների երանգավորումներով և ձայնավորման աստիճաններով հանդերձ:

Արևմտակովկասյան ընդհանրացված այբուբեն

Ա	Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Ք	Ք	Ք	Բ	Բ	Բ	Դ
a	æ	a	p	b	p'	p ^w	b ^w	p ^w	p ^f	b ^f	p ^h	t
Դ	Դ	Գ	Գ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Կ	Կ
d	t'	t ^w	d ^w	t ^w	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^w	k ^j	g ^j
Կ	Ը	Ը	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Գ
k ^j	ε	æ	q	q'	q ^w	q ^w	q ^j	q ^j	q ^f	q ^h	q ^f w	q ^f w
Դ	Ը	Դ	Ի	Բ	Մ	Բ	Մ	Փ	Փ	Փ	Պ	Պ
ʔ	ʔ ^w	ʔ ^j	i	y	ts	dz	ts'	ts ^w	dz ^w	ts ^w	tʃ	dʒ
Պ	Մ	Պ	Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Լ	Օ	Բ	Բ	Ը	Բ
tʃ	tc	dz	tc'	tc ^w	dz ^w	tc ^w	i	u	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w
Բ	Բ	Խ	Փ	Փ	Փ	Փ	Թ	Փ	Փ	Ն	Ց	Ց
dʒ ^w	tʃ ^w	ɔ	ə	f	v	f	h	v ^f	f ^h	s	z	s ^w
Ց	Ց	Տ	Յ	Զ	Ձ	Շ	Շ	Թ	Թ	Ո	Յ	Յ
z ^w	t	ʃ	f'	ʃ	ʒ	ç	z	ç ^w	z ^w	u	ʃ	ʒ
Շ	Ը	Ը	Ը	Ջ	Ջ	Ե	Ե	Ջ	Ջ	Օ	Ն	Ե
ʃ	ʃ ^w	ʒ ^w	ʃ ^w	x	ɣ	x ^w	ɣ ^w	x ^j	ɣ ^j	o	χ	κ
Ե	Ե	Ն	Ե	Ը	Ը	Ե	Ե	Յ	Ը	Ց	Ց	Ի
χ ^w	κ ^w	χ ^j	κ ^j	χ ^f	κ ^f	χ ^f w	κ ^f w	h	ɣ	h ^w	ɣ ^w	h
Կ	Կ	Ն	Ի	Բ	Լ	Շ	Լ	Ց				
m	m ^f	n	w	w ^f	r	l	j	ɣ				

Ինչպես արդեն նշել ենք, տվյալ այբուբենի որոշ հնչյուններ արևմտակովկասյան լեզուներում երբևէ չեն հանդիպում և ներմուծվում են միայն նշանակերտման սկզբունքների ամբողջական ներկայացման նպատակով: Այսպիսին են աղյուսակում մոխրագույնով բերված Ր, Ք, Փ, Բ, Գ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ բաղաձայնները: Որոշ հնչյուններ (Ը, Ը, Ը, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Ե, Ե, Կ, Կ, Կ) հանդիպում են բացառապես այժմ մեռած ուրբխերենում, սակայն, կրկին, ներկայացվում են պատկերն ամբողջացնելու նկատառումով:

Ձայնավորների լրիվ համախմբի ներմուծման հարցը, չնայած ինդրո առարկա լեզուներում դրանց մեծ մասի բացակայությանը (Ա, Մ, Ե, Խ, Ը, Ը, Ծ, Խ, Գ և այլն), արդեն քննարկվել է: Հետագա շարադրանքում առանձին այբուբեններում կներառվեն միայն ամենահաճախադեպ Ս (a), Շ (ε), Ի (i), Լ (i), Ո (u), Օ (o) տառերը:

Ի լրումն նշենք, որ վերոբերյալ տառատեսակը մեր կողմից մշակվել է Arial ընտանիքի համաչափական սկզբունքներին համապատասխան և անվանվել Aria Caucasica Unicode.

Հյուսիսկովկասյան այբուբենների հաշվարացման հիմնարար սկզբունքները համառոտակի կքննարկվեն §7-ում, իսկ այժմ, որպես ընդհանրական համակարգի մասնավոր դեպքեր՝ անցնենք արևմտակովկասյան առանձին լեզուների հնչյունակարգերի և դրանց առանձնահատկություններից բխող այբուբենների ներկայացմանը նորամույժ տառանշաններով:

Ստորև բերվող ողջ շարադրանքում փոքրատառերին այլևս չենք անդրադառնա, իսկ լեզուների հնչյունակարգերի քննարկումներում կսահմանափակվենք միայն ընդհանուր կանոններից շեղման կամ հնչյունական կարևոր առանձնահատկությունների պարզաբանմամբ:

Աբխազերեն և արազերեն

Հաջորդ երկու էջերին արևմտակովկասյան այբուբենի նշաններով ներկայացված են աբխազերենի և արազերենի՝ մերձ ազգակից երկու լեզուների և աբխազ-արազական լեզվաճյուղի միակ ներկայացուցիչների բաղաձայնական աղյուսակները:

Ազացված վանդակներում ներկայացված հնչյունները բացակայում են գրական աբխազերենում և հանդիպում են միայն հյուսիս-արևմտյան բզըպ բարբառում: Դրանք բացակայում են նաև աբխազերենի այժմ գործածվող ռուսատառ այբուբենում, քանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, գրական լեզուների զարգացման հիմքերի ընտրության հարցում մի շարք դեպքերում որոշիչ է եղել առկա բարբառների հնչյունակարգերի համեմատական պարզությունը: Ինչպես այս առթիվ գրում է Զեթֆորդը. «աբխազերենի դեպքում ընտրությունն ի սկզբանե կանգ էր առել բզըպ բարբառի վրա, մինչդեռ հետագայում գրական լեզվի հիմքում ընկավ հնչյունայնորեն պակաս խրթին արժևա բարբառը»³⁴:

Աբխազերենի բնիկ բառացանկում իմաստազատ են միայն Ս (a) և Ի (i) ձայնավորները, որոնք իրենց հերթին ունեն այլաձայների լայն սպեկտր՝ գոյացող նախորդող բաղաձայների հնչազդեցության ներքո: Այսպես, ε և i այլաձայներն առաջանում են a-ից և i-ից՝ բմային, իսկ o և u ձայնավորները՝ շրթնային հատկանիշով օժտված բաղաձայների մերձավորությամբ և այլն: Ուղղագրության մեջ դրանք կարելի է և չտարբերակել, սակայն փոխառություններում ձայնավորների ճշգրիտ տառադարձման նպատակով հարկ է կիրառել տառանշանների ողջ խումբը: Ստանդարտ այբուբենում, այնուամենայնիվ, ինչպես ստորև ամենուր, ներմուծվում են միայն շրջակա լեզուներում առավել հաճախադեպ Ս (a), Շ (ε), Ի (i), Լ (i), Ո (u), Օ (o) ձայնավորների տառանշանները:

Աբխազերենում առկա է նաև երկար a: ձայնավոր, որն արտացոլում է արագերենում պահպանված aʹ և ʹa արխայիկ ձևերը: Ս նշանի ՍՍ կրկնակման փոխարեն դրա գրառության համար առաջարկվում է Մ կցագիրը, որի փոքրատառը կնմանվի հայոց այբուբենի a հնչյունի ա տառաձևին: Այն կարելի է կամ ներառել այբբենակարգ, կամ ներկայացնել առանձին՝ իբրև լրացում:

Այսպիսով, աբխազերեն լեզվի տառերի այբբենական հերթակարգն ընդունում է ստորև բերվող տեսքը, որում մոխրագույնով առանձնացվում են բզըպ բարբառի հավելյալ բաղաձայները:

³⁴ Catford, 1977, էջ 297.

Արխագերենի այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Ձ
a	p	b	p'	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{ww}
Կ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	Ը
k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{ww}	k ^j	g ^j	k ^h	ε
Կ	Կ	Կ	Ի	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Ձ
q'	q ^{ww}	q ^h	i	ts	dz	ts'	ts ^w	dz ^w	ts ^{ww}
Պ	Պ	Պ	Դ	Դ	Դ	Լ	Դ	Դ	Դ
tj	d3	tj'	tc	dz	tc'	i	tš	dž	tš'
Փ	Փ	Ն	Ծ	Չ	Չ	Չ	Չ	Ձ	Թ
f	v	s	z	ʃ	ʒ	ɕ	z	ɕ ^w	z ^w
Ո	Ս	Ս	Ժ	Ժ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե
u	š	ž	š ^w	ž ^w	o	χ	ɛ	χ ^w	ɛ ^w
Ն	Ե	Ե	Ե	Յ	Յ	Կ	Ի	Լ	
χ ^j	ɛ ^j	χ ^ɛ	χ ^{ɛw}	h	h ^w	m	n	w	r
Շ	Լ	Ծ		Կցագիր	Մ				
l	j	ɕ			a:				

Աբագերենի հնչյունային համակարգը մոտ է արխագերենին: Բաղաձայներում տարբերությունները քիչ են, իսկ ձայնավորների հնչակազմերը նույնանում են. արբագերենում ևս իմաստազատ են բացառապես Ա (a) և Լ (i) ձայնավորները:

Ստորև ներկայացվում է արբագերենի նոր այբուբենը, որն արտահայտում է տապանթա բարբառի վրա հիմնված գրական լեզվի յուրահատկությունները: Մյուս՝ շքարաւա բարբառի հնչյուն-նակարգն առավել մոտ է արխագերենին, ուստի հարկ եղած դեպքում կարող է արտահայտվել վերջինիս միջոցներով:

Արագերենի այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Վ	Վ	Վ	Գ	Գ
a	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'	k ^w	g ^w
Գ	Վ	Վ	Վ	Ը	Կ	Կ	Գ	Գ	Կ	Ի	Ի
k ^w	k ^j	g ^j	k ^{j'}	ε	q	q'	q ^w	q ^w	q ^{j'}	?	i
Տ	Բ	Ը	Պ	Պ	Պ	Դ	Ի	Շ	Ճ	Ճ	Ճ
ts	dz	ts'	tʃ	dʒ	tʃ'	tc	dʒ	tc'	tc ^w	dʒ ^w	tc ^w
Ի	Փ	Փ	Փ	Ն	Ճ	Ճ	Տ	Յ	Չ	Չ	Չ
i	f	v	f'	s	z	z'	ʃ	ʃ'	ʃ	ʒ	ɕ
Չ	Թ	Թ	Ո	Կ	Կ	Կ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե
ʒ	ɕ ^w	ʒ ^w	u	x	x ^w	x ^j	o	χ	ɛ	χ ^w	ɛ ^w
Ն	Ե	Յ	Դ	Յ	Յ	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ	Ե
χ ^j	ɛ ^j	h	ʃ	h ^w	ʃ ^w	m	n	w	r	l	j

Աղղղերեն

Հաջորդ էջին ներկայացված է աղղղյան լեզվաճյուղի ներկայացուցչի՝ աղղղերենի բաղաձայնական պատկերը:

Դրանում մուգ գույնով նշված են բարբառային հնչյունները: Բաց մոխրագույն վանդակներում բերված բաղաձայնները (Վ, Կ, Վ, Շ) բուն աղղղերենում գոյություն չունեն և հանդիպում են բացառապես օտարալեզու փոխառություններում:

Լեզվի կազմում առկա են ուժգին շնչեղ բաղաձայներ (ոբերыв-тивные)՝ գրառվող շնչեղ (ծնորդ) տառաձևերի կրկնությամբ (աղղղյանսկում այն տրվում է «x2» ձևով):

Փ բաղաձայնը, որը տեղի խնայողության նկատառումներով ներառված է ըմպանայնացված շրթնայինների սյունակում, իրականում յուրահատուկ երկատամնային շնչեղ շփական է (h)¹ արտաբերվող սեղմված ատամների միջով և առանց լեզվի մաս-

Նակցության: Աշխարհի բոլոր լեզուների շարքում այն հանդիպում է միայն *շափսուղյան* բարբառի մերձսևծովյան ենթաբարբառում:

Արձախյան բարբառի նկարագրության մեջ հատուկ նշվում է բմայնացած կոկորդայինի (ʔ^i) գոյությունը, որը հեշտ է պատկերել պարզ + տառանշանին հավելելով բմայնացման ածանցը՝ ʔ:

	Կենտրոն.	
	V	V:
Փակ	I	
Բաց	U	W

Ինչպես և արխագերենում, աղըղերենում իմաստագատ են միայն կարճ a, i և երկար a: ձայնավորները: Վերջինիս գրառության համար ևս առաջարկվում է W կցագիրը:

Հանդիպում է մեկ երկբարբառ՝ wa, որի գրառության համար կօգտվենք ձայնավորների տառանշանների ածանման հնարավորություններից, ինչի օրինակները բերված են 87-րդ էջում: Հաշվի առնելով, որ այս երկբարբառը պարունակում է ʔ (w) հնչյունը՝ ապա, համաձայն բաղադրիչ մասնիկներից կցագրերի կառուցման տրամաբանության, մենք միմյանց հետ կկապենք U և ʔ նշանները՝ wa երկբարբառի համար ձևավորելով U ածանցյալ տառանշանը:

Աղըղերենի այբուբենն, այսպիսով, ստանում է ստորև բերվող տեսքը, որում մոխրագույնով առանձնացված են բարբառային, իսկ ուղղանկյուն փակագծերում՝ բացառապես օտար փոխառություններում հանդիպող հնչյունները:

Ձայնավորների ընդլայնված համակարգը ներառվում է:

Աղըղերենի այբուբեն

U	W	U	ʔ	ʔʔ	բ	Ը	Թ	ʎ	ʎʎ	ʎ	ʎ
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	t	t:	d	f'
Զ	[Կ]	[Կ]	[Կ]	d	ԿԿ	Գ	Կ	Շ	Կ	ԿԿ	Կ
f ^w	[k]	[g]	[k']	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	ε	q	q:	q'
Գ	ԳԳ	Գ	ʔ	բ	ʔ	Ի	Մ	ՄՄ	Բ	Ղ	Փ
q ^w	q ^w :	q ^w	ʔ	ʔ ^w	ʔ ⁱ	i	ts	ts:	dz	ts'	ts ^w

ԳԳ	Փ	Պ	ՊՊ	Պ	Պ	Ղ	ՂՂ	Ղ	Ղ	Լ	Փ
ts ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ	te	te:	dʒ	teʳ	i	f
Ք	Փ	Ն	Ճ	Յ	Տ	Յ	Չ	Ձ	Չ	Չ	Ո
v	h	s	z	t	ʃ	f	ʃ	ʒ	e	z	u
Ե	Ե	Ե	ժ	ժ	ժ	Լ	Լ	Լ	Օ	Լ	Ե
ʂ	ʒ	ʂʳ	ʂ ^w	ʒ ^w	ʂ ^w	x	y	x ^w	o	χ	ʁ
Ե	Ե	Յ	Կ	Կ	Է	Է	Լ	[Շ]	Լ		
χ ^w	ʁ ^w	h	m	n	w	w ^ʳ	r	[l]	j		

Կաբարդերեն

Հաջորդ էջին ներկայացված է աղբյուրյան լեզվաճյուղի մյուս ներկայացուցչի՝ կաբարդերենի բաղաձայնակազմը:

Դրա բաց մոխրագույն վանդակներում բերված բաղաձայները (Վ, Շ) բուն կաբարդերենում բացակայում են՝ հանդիպելով միայն փոխառյալ բառերում:

Կաբարդերենի ձայնավորային կազմի նկարագրության հարցում աղբյուրները միանգամայն տարբեր մոտեցումներ են ցուցաբերում: Ռուսալեզու գրականության մեջ (Алексеев) այն բերվում է 7 ձայնավորով (a, æ, ε, i, ə ~ i, o, u) և 4 երկբարբառով (ja, jæ, jî, wî), իսկ արևմտյան ուսումնասիրություններում՝ աղբյուրների օրինակով՝ 3 իմաստազատ բազային ձայնավորով (a, a:, i) և այլաձայների լայն սպեկտրով՝ երանգավորվող բաղաձայնական շրջապատի հնչազդեցության ներքո: Նշենք, որ ինչպես և աղբյուրներում, այստեղ ևս կարելի է երկար a: ձայնավորի համար կիրառել վերոբերյալ W կցագիրը:

Այբուբենի կարգաբերման ընթացքում ձայնավորների եռաստիճան համակարգին նախապատվություն տալը պայմանավորված է աղբյուրների և կաբարդերենի՝ որպես միևնույն լեզվի երկու գրական բարբառների *ուղղագրությունների միասնականացման* անհրաժեշտությամբ:

Այսպիսով, ստորև ներկայացնում ենք կաբարդերենի նոր այբուբենը տառերի կանոնական հերթակարգով:

Ուղղանկյուն փակագծերում առանձնացված են փոխառություններում հանդիպող հնչյունները: Ձայնավորների ընդլայնված համակարգը ևս ներառվում է:

Կաբարդերենի այբուբեն

Ս	Մ	Ր	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	[Կ]	Գ	Գ	Գ
a	a:	p	b	p'	t	d	t'	[k]	k ^w	g ^w	k ^w
Ը	Կ	Կ	Գ	Գ	Է	Ք	Ի	Մ	Բ	Ղ	Դ
ε	q	q'	q ^w	q ^{ww}	ʔ	ʔ ^w	i	ts	dz	ts'	tc
Դ	Ը	Ի	Փ	Փ	Փ	Ն	Ճ	Չ	Տ	Յ	Գ
dz	tc'	i	f	v	f'	s	z	t	ʃ	f'	ʃ
Ձ	Ո	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Օ	Լ	Ե	Ե
ʒ	u	ʂ	ʒ	ʂ'	x	ɣ	x ^w	o	χ	ɛ	χ ^w
Ե	Յ	Կ	Ը	Ի	Լ	[Շ]	Լ				
ɛ ^w	h	m	n	w	r	[l]	j				

Աղղղերենի այբուբենում, ինչպես հեշտորեն կարելի է համոզվել, ընդգրկված են բոլոր բարբառներում առկա բաղաձայները: Կաբարդերենն իր հերթին լիովին արտահայտվում է աղղղերենի այբուբենով՝ հավելելով վերջինիս ընդհանրական այբբենակարգին միայն արտամղման ֆ հնչյունի նշանը՝ Փ: Ավելացնելով վերջինս աղղղերենի այբուբենին՝ կարող ենք ստանալ համահավաք համակարգ, որը լիովին կարտահայտի աղղղյան երկու գրական լեզուների հնչյունական բոլոր յուրահատկությունները:

Ուստի, այսուհետ չերթեզական (աղղղյան) բոլոր լեզուներն ու խոսվածքները կարելի է համարել ուղղագրորեն միավորված: Աղղղյան միացյալ այբուբենն այսպիսով ձեռք է բերում ստորև ներկայացվող տեսքը:

Աղըղյան միացյալ այբուբեն

Ա	Բ	Ս	Դ	Ը	Թ	Շ	Չ	Պ	Ղ	Ճ	Դ
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	t	t:	d	t'
Զ	[Կ]	[Կ]	[Կ]	Գ	ԳԳ	Գ	Գ	Շ	Կ	ԿԿ	Կ
t ^w	[k]	[g]	[k']	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	ε	q	q:	q'
Գ	ԳԳ	Գ	Դ	Զ	Դ	Ի	Դ	ԴԴ	Զ	Դ	Գ
q ^w	q ^w :	q ^w	?	ɣ ^w	ɣ ⁱ	i	ts	ts:	dz	ts'	ts ^w
ԳԳ	Գ	Դ	ԴԴ	Դ	Դ	Դ	ԴԴ	Դ	Դ	Դ	Փ
ts ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	tc	tc:	dz	tc'	i	f
Փ	Փ	Փ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
v	f	h	s	z	t	ʃ	t'	ʃ	ʒ	ε	z
Ո	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
u	ʂ	ʒ	ʂ'	ʂ ^w	ʒ ^w	ʂ ^w	x	ɣ	x ^w	o	χ
Ե	Ե	Ե	Յ	Կ	Ի	Բ	Լ	[Շ]	Լ		
ɛ	χ ^w	ɛ ^w	h	m	n	w	w ^y	r	[l]	j	

Ուրբխերեն

Արևմտակովկասյան լեզուների հնչյունակարգերի բնութայնական վարտին անդրադառնալով այժմ մեռած ուրբխերենին, որը համակովկասյան այբուբենի ստեղծման ընթացքում մեզ համար ելակետային նշանակություն է ունեցել ամբողջ լեզվաընտանիքի հնչյունաբանության ընդհանրացման գործում, իսկ դրա համար առաջինը ստեղծված այբուբենը նախատիպ է հանդիսացել մնացյալ լեզուների այբուբենների գրաֆիկական ձևավորման և ստանդարտացման համար:

Ուրբխերենի հնչյունակազմի մասին բավարար չափով խոսվել է, ուստի ստորև կսահմանափակվենք միայն դրա այբբենական հերթակարգի ներկայացմամբ:

Նկատենք, որ ուրըխերենը բացի բուն Ս (a) և I (i) ձայնավորներից, այլ տառանշանների կարիք չի զգում:

Գրականության մեջ երբեմն նշվում է երկար a: ձայնավորի առկայությունը, ինչը բավականին խնդրահարույց է, ուստիև չի ներառվում այբբենակարգ: Անհրաժեշտության դեպքում դրա գրառման համար կարելի է կիրառել միևնույն W կցագիրը:

Ուրըխերենի այբուբեն

Ս	Բ	Բ	Ը	Ը	Է	Է	Դ	Դ	Ղ	Գ	Գ	Ջ
a	p	b	p'	p ^s	b ^s	p ^{sw}	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{sw}
[Կ]	[Կ]	[Կ]	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
[k]	[g]	[k']	k ^w	g ^w	k ^{sw}	k ^j	g ^j	k ^p	q	q'	q ^w	q ^{sw}
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	+	Պ	Բ	Ը	Պ	Պ	Պ
q ^j	q ^p	q ^s	q ^{s'}	q ^{sw}	q ^{sw}	?	ts	dz	ts'	tʃ	dʒ	tʃ
Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Դ
t ^c	dz	t ^{c'}	t ^{c'w}	dz ^w	t ^{c'sw}	i	tʂ	dʂ	tʂ'	f	v	f ^c
Փ	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
v ^s	s	z	t	t'	ʃ	ʒ	ɕ	z	ɕ ^w	z ^w	ʂ	ʂ
Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
ʂ ^w	ʂ ^w	x	ɣ	χ	ɸ	χ ^w	ɸ ^w	χ ^j	ɸ ^j	χ ^c	ɸ ^c	χ ^{sw}
Թ	Ի	Կ	Կ	Կ	Ի	Ի	Լ	Շ	Լ			
ɸ ^{sw}	h	m	m ^s	n	w	w ^s	r	l	j			

Արևմտակովկասյան ընդհանրական այբուբենի, այս լեզվա-ընտանիքի առանձին լեզուների և դրանց հնչյունաբանության քննարկումն ու ներկայացումն այսքանով համարենք բավարար և անցնենք հաջորդ՝ արևելակովկասյան լեզվաընտանիքի համար ընդհանրական այբուբենի ներմուծման հնարավորությունների քննությանը:

§4. Արևելակովկասյան այբուբեն

Հնչյունաբանական վերլուծության բաժնում արևելակովկասյան լեզուներն ընդհանրացվեցին միջինացված աղյուսակով և առանց երկրորդային արտաբերումների ներկայացման, քանի որ այս լեզվաընտանիքի լեզուներն իրենց հնչյունակարգերում ցուցաբերում են ներքին մեծ բազմազանություն: Ելնելով դրանց հավաքական օրինաչափություններից և հետևելով ածանցումների համընդհանուր կանոններին՝ ստորև ներմուծում ենք արևելակովկասյան լեզվաընտանիքի ընդհանրական այբուբենը՝ շրթնայնացման կանոնական պատկերմամբ (էջ 107): Այբուբենը կարող է լինել ինչպես միահիլով, այնպես էլ երկհիլով, ուստի նախքան առանձին այբուբենների ներկայացմանն անցնելը, ցույց տանք նաև արևելյան այբուբենի փոքրատառերը (էջ 108):

Ինչպես տեսնում ենք, ներքոբերյալ համակարգը, ի սկզբանե նախատեսվածի համաձայն, արևմտակովկասյանից տարբերվում է գերազանցապես այն հնչյունների տառանշաններում, որոնք փոխադարձաբար չեն հանդիպում: Օրինակ, Գ տառն արևմտակովկասյան այբուբենում կիրառվում է արևելակովկասյան լեզուներում բացակա Խ հնչյունի համար, իսկ արևելակովկասյան այբուբենում՝ արևմտակովկասյան լեզվաընտանիքում չհանդիպող գչ հնչյունի:

Արևմտակովկասյան այբուբենի մշակման գործում կիրառված սկզբունքների շարադրման ընթացքում ասվածի գերակշիռ մասը կիրառելի է նաև տվյալ դեպքում: Ուստի, տառանշանների ընտրության հիմնավորումներին մեկ առ մեկ չանդրադառնալով՝ այստեղ ևս, ելնելով գրաֆիկական հարանմանություններից խուսափելու նկատառումից, կներմուծենք այլագրերի միևնույն խումբը, բերված ձախի աղյուսակում, որի կիրառությամբ էլ ստորև կներկայացնենք քննարկվող լեզուների այբուբենները:

դրսիտի -սուրի	մեթոնի
Գ	Չ
Ն	Ղ
Ե	Ծ
Օ	Տ

Արևելակովկասյան այբուբենում ներմուծվում է ձայնավորների նույն լիակատար համակարգը, ինչ

արևմտակովկասյանում, օժտված ածանցման միևնույն ներուժով, ինչն այս լեզուներում լայն կիրառություն կգտնի՝ շնորհիվ ձայնավորների երկրորդային արտաբերումների և երանգավորումների տարբերակների անհամեմատ մեծ հարստության:

Նշենք, որ այս ընտանիքի համար ներմուծվող այբուբեններում գործում է *պարզեցման սկզբունքը*՝ որոշ մասնավոր դեպքերում, երբ այս կամ այն լեզվում առկա է որևէ հնչյունի միայն *ուժգին* տարբերակը, իսկ համապատասխան *թույլը* բացակայում է, գրառությունը չձանրաբեռնելու համար վերջինս արտահայտում ենք ոչ թե կրկնակ, այլ հենց պարզ՝ թույլ հնչյունի տառանշանով: Օրինակ՝ ավարերենում, որում [tʰ, tʰ:] և [tʰ, tʰ:] հակադիր զույգերից առկա են միայն tʰ: և tʰ: անդամները, վերջիններս գրառվում են ոչ թե ՉՉ և ՁՁ տարբերակով, այլ Չ և Ձ:

Տեղի խնայողության նկատառումից ելնելով՝ այստեղ չենք ներկայացնի արևելակովկասյան բոլոր լեզուների այբուբենների նկարագրությունները, այլ միայն նրանց, որոնք ունեն գրական տարբերակներ կամ որոշակի կարևորություն հնչյունային կազմերի կամ այբուբենի ներկայացուցչականության ցուցադրման տեսանկյունից: Նշենք պարզապես, որ այբուբեն չի արտածվել այս լեզվաընտանիքի միայն երկու՝ ավար-անդյան ճյուղի ճամալերեն և բաղվալերեն լեզուների համար, որոնց հնչակազմերի ճշգրտման, վերլուծության և համակարգման համար բավարար տեղեկությունները բացակայել են կամ անհասանելի են եղել, իսկ եղածների իսկությունը հնարավոր չի եղել ստուգել:

Ստորև յուրաքանչյուր լեզվի այբուբեն կներկայացվի սխեմատիկորեն՝ ամփոփելու հնչյունական և գրաֆիկական վերլուծության մեջ մանրամասնորեն նկարագրված օրինաչափությունները:

Արևելակովկասյան այբբենական հերթակարգը

Նախորդ պարագրաֆում մենք մանրամասն քննարկեցինք առաջարկվող այբուբեններում տառերի կանոնավոր հերթագայության ներմուծման խնդիրը, որի ընթացքում արծարծված բոլոր սկզբունքները կիրառելի են նաև արևելակովկասյան ընդհան-

րացված համակարգի պարագայում, որում, արևմտակովկասյանի նմանությամբ, նշանների ձևական հաջորդականությունը կառուցվում է բաղաձայնական աղյուսակում ծնորդների հերթագայության հիման վրա՝ ձայնավորների հետագա ներդրմամբ:

Այսպիսով, ստանում ենք արևելակովկասյան այբուբենի *ձևական հերթակարգի ատաղձը*:

Ս	Ր	Դ	Վ	Կ	Ը	Ժ	Ի	Պ	Չ	Շ	Պ	Ի	Ի	Խ
a	p	t	c	k	e	q	?	?	i	ts	tf	tj	kx	i qχ ə
Փ	Ն	Յ	Ո	Յ	Օ	Ն	Յ	Ի	Կ	Ը	Լ	Շ	Լ	Ե
f	s	t	u	j	ç	x	o	χ	h	h	m	n	w	r l j

Սահմանելով այբբենական հաջորդականությունը՝ ստորև ներկայացնում ենք *արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբենն* այս լեզվաընտանիքում երկրորդային արտաբերման առավել հաճախադեպ տեսակի՝ շրթնայնացման կանոնական ներառմամբ: Մնացյալ երանգավորումները, ինչպիսիք են ըմպանայնացումը և շրթնըմպանայնացումը, չունեն համընդհանուր տարածում, ուստիև ներմուծվում են միայն առանձին լեզուների մասնավոր այբուբեններում:

Արևելակովկասյան ընդհանրացված այբուբեն

Ս	Ա	Մ	Ր	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	Գ	Գ	Զ	Վ
a	æ	a	p	b	p'	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{sw}	c
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	d	q	d	C	e	Կ	Կ	Կ
j	c'	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{sw}	ε	æ	q	σ	q'
Գ	Գ	Գ	Զ	Ժ	Ի	Բ	Պ	Ք	Ղ	Փ	Փ	Փ
q ^w	σ ^w	q ^{sw}	?	?	i	y	ts	dz	ts'	ts ^w	dz ^w	ts ^{sw}
Չ	Չ	Չ	Չ	Շ	Ի	Շ	Ճ	Ճ	Ճ	Պ	Պ	Պ
tf	tf'	tf ^w	tf ^{sw}	tj	dʒ	tj'	tj ^w	dʒ ^w	tj ^{sw}	kx	gy	kx'

Լ	Օ	Դ	Բ	Ը	Փ	Ք	Է	Խ	Ծ	Փ	Փ	Ն
i	u	qX	GK	qX'	qX ^w	GK ^w	qX ^{ww}	ə	e	f	v	s
Ծ	Ն	Ծ	Ճ	Տ	Ճ	Ո	Յ	Յ	Ժ	Ճ	Ն	Ն
z	s ^w	z ^w	t	ṭ	ṭ ^w	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	ɟ	j
Ճ	Կ	Ճ	Կ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե	Յ	Կ	Յ	Կ
x	γ	x ^w	γ ^w	o	χ	κ	χ ^w	κ ^w	h	ɣ	h ^w	h
Կ	Կ	Կ	Լ	Շ	Լ							
m	n	w	r	l	j							

Արևելակովկասյան ընդհանրական այբուբենում չեն ներառվում նաև ուժգին բաղաձայների նշանները, սակայն առանձին լեզուներում հանդիպելիս վերջիններս առկա են դրանց մասնավորեցված այբուբենների մեծ մասում, ուր ներկայացված են կամ թույլ բաղադրիչի հարևանությամբ, կամ, վերջինիս բացակայության դեպքում, իբրև ինքնուրույն տառածևեր (առանց կրկնակման)՝ պարզեցման ուղղագրական սկզբունքի հետևանքով:

Անցնենք, վերջապես, արևելյան այբուբենների ցուցադրմանը, ինչը կսկսենք ավար-անդյան լեզուներից:

Ավար-անդյան ճյուղ. ավարերեն

Ավար-անդյան ճյուղի լեզուներից միայն ավարերենն ունի գրական տարբերակ: Այն ծագում է միջբարբառային *բոլմած* («գորական լեզու») խոսվածքից, որն իր հերթին ձևավորվելով *խուն-ձաբ^wյան* բարբառի հենքի վրա, այժմյան Դաղստանի տարածքի հյուսիսարևմտյան մասում միջնադարից ի վեր ծառայել է իբրև միջցեղային շփման լեզու:

Ավարերենի առաջին գրավոր հուշարձանները հայտնի են XV դարից և արված են արաբական գրի մինչ օրս հայտնի մի տարատեսակով՝ *աջամով*: 1928թ. հատուկ որոշմամբ ավարերենի և կովկասյան մի շարք այլ լեզուների համար լատինագրի հենքի

վրա ներմուծվում են նոր այբուբեններ, որոնք, սակայն, երկար չեն գոյատևում՝ 1938 թ-ից անցկացվելով ռուսահեն գրաֆիկայի:

Նախորդ էջում բերված է ավարերենի գրական տարբերակի բաղաձայների հնչյունական աղյուսակը, որի մզացված վանդակներում ներկայացված են լեզվի՝ ներկա ռուսատառ այբուբենում բացակա 23 շրթնայնացած բաղաձայները (թույլ և ուժգին տարբերակներով): Դրանք արդի ուղղագրությամբ պատկերվում են Յ տառանշանի հավելմամբ, որն ինքնին ունի առանձին հնչյունային արժեք և գործածվում է w շրթնային նայի գրառության համար:

Ավարերենի ձայնավորային համակարգը զուրկ է հավելյալ երանգավորումներից և ներառում է միայն պարզ U (a), C (e), Ի (i), Ո (u), O (o) ձայնավորները:

Ինչպես արդեն նշվել է վերլուծության բաժնում (Մաս Ա, §5), արևելակովկասյան լեզուների հնչյունաբանական վերլուծություններում խառնաշփոթ կա ետնալեզվային (վեղարային և լեզվակային) պայթական և կիսաշփական բաղաձայների հարցում: Աղբյուրների մի մասը kx և qx տիպի հնչյունները ներկայացնում է որպես ուժգին k: և q: հնչյունների այլաձայներ կամ արտաբերման յուրահատկություններ, իսկ մյուս մասը՝ իբրև առանձին հնչյուններ: Այս բաղաձայներին, ինչ խոսք, կարելի է համապատասխանեցնել վեղարային և լեզվակային պայթականների համար նախատեսված տառերը (Կ, Կ և այլն), սակայն մինչև այդ հնչյունների բնույթի վերջնական հստակեցումը նախընտրում ենք այս հնչյունները ներկայացնել միմյանցից անկախ նշանագրերով:

Այսպիսով, ստորև ներկայացնում ենք ավարերենի այբուբենը՝ տառերի կանոնավոր հերթագայությամբ: Դրանում բաց գույնով նշված են լեզվի շրթնայնացած բաղաձայները, որոնք ներկայումս գրվում են Յ տառի կցմամբ (ԱԻԵ, ԿԵ, ՎԻԵ, ԿԻԿԻԵ, ՎԻՎԻԵ, ԿԿԵ, ԿԿԵ և այլն): Ցանկության դեպքում ներկա այբուբենում ևս կարելի է ընդունել նույն ուղղագրական հնարքը և այդ նպատակով գործածել Ի նշանը (այսինքն Գ տառանշանի փոխարեն գրել ԴԻ, Ճ-ի փոխարեն՝ ԴԻ և այլն): Մենք, սակայն, գերադասում ենք շրթնայնացման կանոնավոր պատկերումը ծնորդի բուրրակման միջոցով:

Ավարերենի այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Զ	Վ	ՎՎ	Վ	Վ
a	p	b	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^w	k	k:	g	k'
ՎՎ	զ	զզ	գ	զ	զզ	Ը	Է	Ի	Դ	ԴԴ	Ը	ԸԸ
k:	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	k ^w :	ε	?	i	ts	ts:	ts'	ts':
Ը	Չ	Չ	Ձ	Տ	ՏՏ	Հ	ՀՀ	Ճ	ՃՃ	Ղ	Գ	Գ
ts ^w	ti:	ti:	ti ^w :	tj	tj:	tj'	tj:	tj ^w	tj ^w :	tj ^w	qx:	qx':
Գ	Գ	Ն	ՆՆ	Ծ	Ծ	Ծ	Յ	ՅՅ	Ծ	Ո	Յ	ՅՅ
qx ^w :	qx ^w :	s	s:	z	s ^w	z ^w	t	t:	t ^w	u	j	j:
Յ	Ճ	ՃՃ	Ճ	Օ	Ն	ՆՆ	Ե	Ե	ԵԵ	Ե	Յ	Ե
3	x	x:	x ^w	o	χ	χ:	բ	χ ^w	χ ^w :	բ ^w	h	բ
Յ	Ի	Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Դ					
h ^w	h	m	n	w	r	l	j					

Ավար-անդյան ճյուղ. անդերեն

Անդյան լեզուները՝ անդերենը, ախվախերենը, ճամալերենը, տինդերենը, կարատերենը, ղողոբերենը և այլն, տարածված են Դաղստանի արևմուտքով հոսող Անդյան Կոյսու գետի վերին ավազանում և ավարերենի հետ միասին ամբողջացնում են արևելակովկասյան լեզուների ավար-անդյան ճյուղը:

Տվյալ ճյուղում անդերենը (ինքնանվանումը՝ *կ^wաննար*) ամենամեծաքանակն է (մոտ 10 հազար կրող) և, որպես հետևանք, ավելի լավ է ուսումնասիրված: Հնչակազմով այն, որոշ տարբերություններով հանդերձ, մոտ է ավարերենին:

Բաղաձայնական համակարգի ընդհանուր տեսքը պատկերված է հաջորդ էջին: Անդերենում վեղարային և լեզվակային շարքերում առկա են շրթնայնացած բաղաձայներ, որոնց ճշգրիտ քանակը, սակայն, հայտնի չէ: Յ (H) և Ե (Ջ) մակկոկորդայինները հանդիպում են միայն ստորինանդյան բարբառներում:

Անդերենի ձայնավորային կազմը զուրկ է երանգավորումներից և համարտաբերումներից: Կան միայն Ս (a), Շ (ε), Ի (i), Ո (u), Օ (o) պարզ ձայնավորները:

Այսպիսով, անդերենի այբբենական հերթակարգը ստանում է հետևյալ տեսքը:

Անդերենի այբուբեն

Ս	Ր	Բ	Դ	Դ	Ղ	Կ	ԿԿ	Կ	Կ	ԿԿ	Կ
a	p	b	t	d	t'	k	k:	g	k'	k':	k ^w
Գ	Գ	Շ	Է	Ի	Ի	Ն	ՆՆ	Չ	Չ	Դ	ԴԴ
g ^w	k ^w	ε	?	i	ts:	ts'	ts':	tš:	tš':	tj	tj:
Ճ	Շ	ՇՇ	Գ	Ը	ԸԸ	Փ	Փ	Ն	ՆՆ	Ճ	Ճ
dʒ	tʃ	tʃ:	qɣ:	qɣ'	qɣ':	qɣ ^w :	qɣ ^w '	s	s:	z	t
ՅՅ	Ո	Յ	ՅՅ	Յ	Ճ	Օ	Ն	ՆՆ	Ե	Ե	Ե
t:	u	ʃ	ʃ:	ʒ	x	o	χ	χ:	ɛ	χ ^w	ɛ ^w
Յ	Դ	Ի	Կ	Ն	Է	Լ	Շ	Լ			
h	f	h	m	n	w	r	l	j			

Անդյան լեզուների կրողների թիվը, ըստ տարբեր հաշվարկների, տատանվում է 15-35 հազարի սահմաններում: Անդյան ճյուղի բոլոր լեզուները, այդ թվում և ինքը՝ անդերենը, զրագուրկ են, իսկ դրա առանձին ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են ճամալերենը, ղոդոբերենը, կարատերենը, ախվախերենը, բոտլիխերենը և այլն, 2010 թվականի մարդահամարի մոտավոր տվյալներով ունեն ոչ ավելի, քան 500-ական կրող: Այս լեզուների պահպանումն, այսպիսով, առաջնահերթ կարևորություն է ձեռք բերում:

Ստորև կներկայացնենք ավար-անդյան ճյուղի երկու այլ լեզուների հնչյունաբանության համառոտ պատկերը և դրանց առանձնահատկությունների բնության հիման վրա ներմուծված նոր այբուբենները:

Ավար-անդյան ճյուղ. ախվախերեն

Ստորև բերված է ավար-անդյան խմբի անդյան ճյուղի մեկ այլ ներկայացուցչի՝ ախվախերենի հնչյունական աղյուսակը:

Դրանում ներառված չեն լեզվի շրթնայնացած բաղաձայները, քանի որ գրականության մեջ այս հարցի անբավարար լուսաբանման հետևանքով դրանց տարատեսակների և քանակության վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունները բացակայում են: Ախվախերենի բառացանկում հանդիպում են *ɟw*, *kʷ*, *kʷw*, *gw*, *qɟw*, *qɟʷ*, *ɛw*, *hw* և այլ տիպի գուգորդումներ, որոնց հնչաբանական կարգավիճակը, սակայն, դեռևս պարզված չէ: Ուստի, մինչև հարցի վերջնական հստակեցումը, համարտաբերման այս տեսակը կանոնական այբուբենում չենք ներառի:

Ախվախերեն

Ձև	Տեղ	Շրթնային		Կապճային				Ետկապճային		Քնային	Վեղարային		Լեզվակային		Սավկուկրոտային	Կոկորո.
				Կենտրոն.		Կողային					L	F	L	F		
		L	F	L	F	L	F	L	F		L	F				
Պայթական	շնչել	ɾ	ʀ								ɸ	x2				ɸ
	ծայնել	β	β̣								ɸ					
	արտ.	ɽ	ɽ̣								ɸ	x2				
Կիսաշնչական	շնչել		ɸ	x2	ɸ̣	x2	ɸ̣	x2					ɸ̣	x2		
	ծայնել						ɸ̣									
	արտ.		ɸ̣	x2	ɸ̣̣	x2	ɸ̣̣	x2					ɸ̣̣	x2		
Շիական	շնչել		ɸ̣	x2	ɸ̣̣	x2	ɸ̣̣̣	x2	ɸ̣̣̣̣				ɸ̣̣̣̣	x2	ɸ̣̣̣̣̣	ɸ̣̣̣̣̣̣
	ծայնել		ɸ̣̣̣̣̣				ɸ̣̣̣̣̣						ɸ̣̣̣̣̣		ɸ̣̣̣̣̣̣	
Ռնգային		ɸ̣̣̣̣̣̣	ɸ̣̣̣̣̣̣̣													
Նայ		ɸ̣̣̣̣̣̣̣̣			ɸ̣̣̣̣̣̣̣̣					ɸ̣̣̣̣̣̣̣̣						
Թրթռուն		ɸ̣̣̣̣̣̣̣̣̣̣														

Ախվախերենն առանձնահատուկ է նրանով, որ, ունենալով անդերենին և ավարերենին նման բաղաձայնական կազմ, պահ-

պանել է կապճային կողայինների ողջ բազմազանությունը (7 բաղաձայն)՝ ներառելով թույլ և ուժգին կիսաշփականներ ձայնափորման շնչեղ և արտամղման աստիճաններում՝ Չ (tʃ), Ձ (tʃ'), ՉՉ (tʃ:), ՁՁ (tʃ'): թույլ և ուժգին շփականներ՝ շնչեղ տարբերակով՝ Ճ (tʃ), ՃՃ (tʃ:); ինչպես նաև սովորական Շ (l) կողային նայր:

Այս իմաստով ախվախերենը, որը ներկայումս ունի ընդամենը մոտ 300 կրող, ամենահարուստ լեզուն է արևելակովկասյան ողջ լեզվաընտանիքում:

Այս լեզվի ձայնավորային կազմը ևս, ի տարբերություն ավարերենի և անդերենի, աչքի է ընկնում ներքին մեծ բազմազանությամբ՝ պարունակելով սովորական և ռեզայնացած հնչյուններ՝ կարճ և երկար տևողությամբ: Ռեզայինների ներկայացման համար կարելի է օգտվել ձայնավորների ածանցման՝ 87-րդ էջում բերված տարբերակներից, իսկ տևողության գրառման նպատակով՝ կիրառել տառի կրկնակումը: Ախվախերենի ձայնավորային լիակատար համակագի արյուսակը ներկայացվում է ստորև:

	Դիմային				Կենտրոնական				Ետին կտրացած			
	պարզ		ռեզային		պարզ		ռեզային		պարզ		ռեզային	
	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:
Փակ	ի	x2	ի	x2					ո	x2	ո	x2
Միջին	ց	x2	ց	x2					օ	x2	օ	x2
Բաց					ւ	x2	ւ	x2				

Այսպիսով, ախվախերենի այբուբենն ունի հետևյալ տեսքը:

Ախվախերենի այբուբեն

Ա	Ձ	Ս	ՍՍ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	ԿԿ
a	a:	ā	ā:	p	b	p'	t	d	t'	k	k:
Գ	Կ	ԿԿ	Ը	ԸԸ	Է	ԷԷ	Ի	Ի	Ի	Ե	ԵԵ
g	k'	k':	e	e:	ē	ē:	ʔ	i	i:	ī	ī:

Ձայնավորային կազմում, սակայն, տարբերություններն ավելի նկատելի են: Կարատերենում ձայնավորներն ըստ տևողության չեն հակադրվում: Շրթնայնացման հնչաբանական կարգավիճակի վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալները բացակայում են:

Կարատերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Ը	Ը	Գ	Ի
a	ā	p	b	t	d	f	k	g	k'	ε	ē	?	i
Է	Մ	ՄՄ	Ն	ՆՆ	Չ	Չ	ՉՉ	Շ	ՇՇ	Շ	ՇՇ	Պ	Պ
ī	ʃs	ʃs:	ʃs'	ʃs':	tʃ:	tʃ'	tʃ':	tʃ	tʃ:	tʃ'	tʃ':	kx	kx'
Բ	Վ	Ն	ՆՆ	Ճ	Ճ	ՃՃ	Ո	Ո	Ս	ՍՍ	Ս	Յ	Ն
qχ:	qχ':	s	s:	z	t	t:	u	ū	ʃ	ʃ:	ʒ	ç	χ
Ն	Ե	Օ	Օ	Յ	Կ	Կ	Ն	Բ	Լ	Ը	Լ	Ը	Լ
χ:	κ	o	ō	h	ç	h	m	n	w	r	l	j	

Ցեղյան ճյուղ. ցեղերեն

Անցնենք այժմ ցեղերենի (դիդոյերենի) քննությանը, որն արևելակովկասյան լեզուների ցեղյան խմբի ամենաբազմաբանակ ներկայացուցիչն է և ունի մոտավորապես 15 հազար կրող: Ցեղյան բոլոր լեզուներն անգիր են, իսկ դրանցից մի քանիսը խոսվում են ընդամենը մեկ-երկու գյուղերում և ունեն յուրաքանչյուրը 500 կրողից ոչ ավելի (հունզերեն, հիևուխերեն):

Ի տարբերություն ավար-անդյան խմբի, ցեղյան լեզուները հնչունական առումով նախևառաջ բնորոշվում են ձայնավորների եզակի հարստությամբ, ինչն իր արտահայտությունն է գտնում դրանց՝ ըստ տևողության, ռնգայնացման և ըմպանայնացման հակադրության փաստում:

Այս առումով բացառիկ է հունզերենը, որի բոլոր 8 ձայնավորները (a, a, ε, i, i, ə, o, u) ունեն երկար և ռնգակիցներ:

Ցեղյան լեզվախմբի համար այբուբենների ներմուծման հնա-

րավորությունների բնությունը կսկսենք ցեզերենի բաղաձայնական համակարգի վերլուծությամբ:

Ցեզերեն

Ձև	Տեղ	Երբևային	Կապճային				Ետկապճային		Բնային	Վեղառային		Լեզվակային		Մակկորդային		Կոկորդ
			Կենտր.		Կողային		C	C ^w		C	C ^w	C	C ^w	C	C ^w	
			C	C ^w	C	C ^w										
Պայթական	շնչեղ	բ	բ	բ					վ	վ						ժ
	ծայնեղ	բ	բ	բ					վ	վ						
	արտ.	բ	բ	բ					վ	վ	կ	կ				
Կիսաշնչ.	շնչեղ		Գ	Գ	Չ	Չ	ի	ձ			Մ	Մ				
	արտ.		Գ	Գ	Չ	Չ	ի	ձ								
Շփական	շնչեղ		Չ	Ն	Չ	ժ	ժ				Ե	Ե	Յ	Յ	Ի	
	ծայնեղ		Չ	Ն			ժ	ժ			Ե	Ե	Ի			
Ռնգային		յ	հ													
Նայ		ի			Շ			ի								
Թրթուուն		լ														

Վերոբերյալ բոլոր բաղաձայնները, բացառությամբ երկշրթնայինների և ու, ի, յ, չ հնչյունների, ունեն շրթնայնացած տարբերակներ, որոնք առաջարկվող այբուբենում կարելի է պատկերել կա՛մ վերևի աղյուսակում բերված բոլորակ տառածևերով, կա՛մ, համակարգի պարզեցման նպատակով, ձայնեղ շրթնային նայի Ի տառանշանի կցմամբ:

Ցեզերենի լեզվակային բաղաձայնները կարող են «ըմպանայնացվել» (մակկոկորդային երանգավորմամբ), ինչն առաջարկվող այբուբենի ուղղագրությունը չբարդացնելու համար կարելի է արտահայտել մակկոկորդային ձայնեղ շփականի Կ նշանի կցմամբ:

Ձայնավորային համակարգը ներկայանում է 6 հնչյուններով՝ a, æ, e, i, o, u, որոնք ունեն երկար (a:, æ:, e:) և ըմպանայնացած (a^ʷ, æ^ʷ, e^ʷ, i^ʷ, o^ʷ, u^ʷ) հնչակիցներ: Վերջիններս գրում կարելի է արտա-

հայտել կամ ձայնավորների ածանցման համակարգի միջոցներով, կամ էլ համապատասխան տառին ձայնել մակկոկորդային շփականի T նշանի կցագրմամբ: Մենք, սակայն, գերադասում ենք առանձին նշանների ներմուծման տարբերակը, որով էլ կներկայացնենք ցեզերենի այբուբենը, որը ստանում է հետևյալ տեսքը:

Ցեզերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ա	ԱԱ	ԱԱ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Գ
a	a:	a ^ʕ	æ	æ:	p	b	p ^ʔ	t	d	t ^ʕ	t ^w
Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Ը	ԸԸ	Է	Կ
d ^w	t ^w	k	g	k ^ʔ	k ^w	g ^w	k ^w	ε	ε:	e ^ʕ	q ^ʔ
Գ	Գ	Ի	Ի	Ի	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
q ^w	ʔ	i	i ^ʕ	ts	ts ^ʔ	ts ^w	ts ^w	tʃ	tʃ ^ʔ	tʃ ^w	tʃ ^w
Դ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
tʃ	tʃ ^ʔ	tʃ ^w	tʃ ^w	qχ	qχ ^w	s	z	s ^w	z ^w	t	t ^w
Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո
u	u ^ʕ	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	o	o ^ʕ	χ	κ	χ ^w	κ ^w
Յ	Թ	Յ	Ի	Կ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
h	ʔ	h ^w	h	m	n	w	r	l	j		

Խմբի մնացյալ լեզուները հնչյունայնորեն մոտ են ցեզերենին՝ շոշափելի տարբերվելով միայն երկրորդային արտաբերումներում և ձայնավորների երանգավորումներում:

Քանի որ բեժտերենի, հունգերենի և հինուխերենի այբուբենները հեշտությամբ արտածվում են ընդհանուր համակարգից, դրանք կներկայացնենք այբբենական հերթակարգով՝ առանց հնչյունաբանական ակնարկի, և կսահմանափակվենք միայն խւարշերենի՝ տվյալ խմբում ամենահարուստ բաղաձայնակազմն ունեցող լեզվի յուրահատկությունների նկարագրությամբ:

Յեզյան ճյուղ. խւարշերեն

Խւարշերենի արտասանական կարևոր հատկություններից է մեծաքանակ ըմպանայնացած հնչյունների առկայությունը շրթնային, լեզվակային և կոկորդային շարքերում, ինչպես նաև խմբի մյուս լեզուներում բացակա ուժգին բաղաձայների որոշ քանակ, որոնց հնչաբանական կարգավիճակը ճշտված է:

Տվյալներ կան ձայնավորներում տոնային համակարգի առկայության վերաբերյալ, ինչը, սակայն, ևս ճշգրտման կարիք ունի:

Նախորդ էջին պատկերված է խւարշերենի և դրա բարբառների համահավաք բաղաձայնական աղյուսակը, ուր ներառված են խւարշերենի *ինխոբւարյան* բարբառի ըմպանայնացած և շրթնըմպանայնացած հնչյունները, իսկ դրանց գրության համար կիրառվում են նշանակետման ընդունված սկզբունքներից բխող կանոնավոր տառաձևեր: Նշենք, որ ինխոբւարյան բարբառը երբեմն համարվում է առանձին լեզու և միայն պայմանականորեն է միավորվում բուն խւարշերենի հետ³⁵:

Բաց մոխրագույն վանդակներում բերված են բացառապես օտարալեզու փոխառություններում հանդիպող հնչյունները:

Խւարշերենի ձայնավորները վեցն են, որոնք լինում են կարճ (a, ε, i, ı, o, u) և երկար (a:, ε:, i:, ı:, o:, u:)՝ համապատասխան ղնգայնացած որոշ հնչակիցներով (ā, ē, ī, ō, ū, ā:, ē:, ō:, ū:):

Ինչպես ցեզերենում, առաջարկվող այբուբենում ևս գրի ուղղագրությունը չբարդացնելու համար ընպանայնացած բաղաձայները կարելի է գրառել մակկոկորդային ձայնեղ շփականի T տառանշանի կցմամբ, որն իր հերթին հանդիպում է բացառապես օտար փոխառություններում: Մենք, սակայն, ինչպես միշտ գերադասում ենք *առանձին* նշանների՝ որպես համակրվկասյան այբուբենի ներուժի ցուցի ներմուծման տարբերակը:

Խւարշերենի նորամույժ այբուբենի հերթակարգն, այսպիսով, ձեռք է բերում ստորև բերվող տեսքը, որում ուղղանկյուն փակագծերում նշված են լեզվի օտարամուտ հնչյունները:

³⁵ Тестелец Я., *Хваршинский язык / Языки мира. Кавказские языки*. М., 1999.

խւարշերենի այբուբեն

Ա	Բ	Ս	ՍՍ	Դ	Բ	Ը	Բ	Է	Է	Դ	Դ
a	a:	ā	ā:	p	b	p'	p ^ʕ	b ^ʕ	p ^{ʕʷ}	t	d
Ղ	Գ	Գ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Չ	Չ
t'	t ^w	d ^w	t ^{wʷ}	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{wʷ}	k ^ʕ	g ^ʕ
Վ	Ը	ԸԸ	Է	ԷԷ	Կ	Կ	Գ	Գ	Չ	Չ	Յ
k ^{ʕʷ}	ε	ε:	ē	ē:	q	q'	q ^w	q ^{wʷ}	q ^ʕ	q ^{ʕʷ}	q ^{ʕʷʷ}
Պ	Ժ	Ժ	Ի	ԻԻ	Է	Պ	Պ	Պ	Պ	Չ	Չ
q ^{ʕʷʷ}	ʔ	ʔ ^ʕ	i	i:	ī	tʂ	tʂ'	tʂ ^w	tʂ ^{wʷ}	tʂ	tʂ'
Ջ	Դ	Զ	Ճ	Ճ	Ի	Լ	Ն	Ճ	Ճ	Չ	Չ
tʂ ^{wʷ}	tʂ	tʂ'	tʂ ^w	tʂ ^{wʷ}	i	i:	s	z	s ^w	z ^w	t
Ո	ՈՈ	Ո	ՈՈ	Յ	Յ	Ճ	Ճ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Օ
u	u:	ū	ū:	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	[x]	o	o:	ō
ՕՕ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե	Ճ	Ճ	Յ	Յ	[Դ]	Ի
ō:	χ	κ	χ ^w	κ ^w	χ ^ʕ	κ ^ʕ	χ ^{ʕʷ}	κ ^{ʕʷ}	h	[ʕ]	h
Բ	Կ	Կ	Ը	Է	Լ	Ճ	Ճ	Լ			
h ^ʕ	m	m ^ʕ	n	w	r	l	l'	j			

Ցեզյան ճյուղ. հիևուխերեն, հուևզերեն, բեժտերեն

Ցեզյան լեզվախմբի ներկայացման ավարտին, առանց հնչու-
նաբանական ակնարկի և տառաձևերի ընտրության հիմնավոր-
ման, ուրվագծենք մնացյալ երեք անգիր և սակավաթիվ կրողներ
ունեցող լեզուների՝ հիևուխերենի, հուևզերենի և բեժտերենի այ-
բուբենների տեսքը: Դրանցում անհրաժեշտության դեպքում կա-
րելի է կիրառել խւարշերենի և ցեզերենի բարդ բաղաձայների
գրառման համար մշակված բոլոր կանոնները:

Այս լեզուներից հիևուխերենը խոսվում է բացառապես Հիևուխ

գյուղի տարածքում և ունի ոչ ավելի, քան 500 կրող: Մնացյալ երկուսը ևս սակավաքանակ են՝ ունեն 1000-6000 խոսող:

Հիևուխերենի այբուբեն

Ա	Վ	Ե	Ը	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	Կ	Կ	Կ
a	a:	a ^ʕ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'
Գ	Գ	Գ	Ը	ԸԸ	Է	Կ	Կ	Գ	Գ	Է	Ի
k ^w	g ^w	k ^{wʕ}	ε	ε:	ε ^ʕ	q	q'	q ^w	q ^{wʕ}	?	i
ԻԻ	Բ	ԲԲ	Մ	Մ	Չ	Չ	Շ	Շ	Շ	Շ	
i:	y	y:	ts	ts'	th	th'	tʃ	tʃ'	s	z	t
Ո	ՈՈ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Լ	Ե	Ե	Ե	Յ
u	u:	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	χ	κ	χ ^w	κ ^w	h
Դ	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ				
ʕ	h	m	n	w	r	l	j				

Հունգերենի այբուբեն

Ա	Վ	Ե	Մ	ՄՄ	Ե	Ը	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ
a	a:	ā	a	a:	ā	p	b	p'	t	d	t'
Կ	Կ	Կ	Ը	ԸԸ	Է	Կ	Կ	Է	Ի	ԻԻ	Ե
k	g	k'	ε	ε:	ē	q	q'	?	i	i:	ī
Խ	ԽԽ	Շ	Մ	Մ	Չ	Չ	Շ	Շ	Ի	ԻԻ	Է
ə	ə:	ē	ts	ts'	th	th'	tʃ	tʃ'	i	i:	ī
Շ	Շ	Շ	Ո	ՈՈ	Ռ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Չ
s	z	t	u	u:	ū	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	ō
Լ	Ե	[Յ]	[Մ]	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ	
χ	κ	[h]	[ʕ]	h	m	n	w	r	l	j	

Բեժտերենի այբուբեն

Ս	Մ	Ս	ՍՍ	Ա	Ա	ԱԱ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ
a	a:	ã	ã:	æ	æ̃	æ̃:	p	b	p'	t	d
Դ	Կ	Կ	Կ	Ը	ԸԸ	Է	Է	Ը	Կ	Կ	Է
t'	k	g	k'	ε	ε:	ē	œ	œ̃	q	q'	ʔ
Ի	ԻԻ	Է	ԷԷ	Ե	Է	Մ	Մ	Չ	Չ	Տ	Շ
i	i:	ī	ī:	y	ȳ	ts	ts'	tʃ	tʃ'	tʃ	tʃ'
Ն	Ճ	Ճ	Ո	ՈՈ	Ռ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Չ
s	z	t	u	u:	ū	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	õ
Լ	Ե	[Յ]	[Տ]	Ի	Կ	Ռ	Ի	Լ	Շ	Լ	
χ	κ	[ɣ]	[ʃ]	h	m	n	w	r	l	j	

Լեզգյան ճյուղ. լեզգերեն

Անցնենք այժմ արևելակովկասյան հաջորդ՝ լեզգյան ճյուղին:

Լեզգյան լեզուներն առանձնանում են բավականին բարդ բաղաձայնությամբ, որի բազմաթիվ միավորներ հաճախ հակադրվում են ըստ շրթնայնացման, ըմպանայնացման և ուժգնության հատկանիշների: Առանձին լեզուներում արմատայինների շարքում հանդիպում են մակկոկորդային ʔ պայթականը և աշխարհի լեզուներում բացառիկ հազվագյուտ նախավեղարային կողային կիսաշփականներ և շփականներ: Այս ճյուղի լեզուների ձայնավորային կազմը ևս բարդ է:

Հաջորդ էջին պատկերված է լեզգերենի բաղաձայնակարգը, որի մուգ վանդակներում ներկայացված են բարբառային այն հնչյունները, որոնք բացակայում են գրական լեզգերենում:

Նշենք, որ լեզգերենն ունի բազմաթիվ բարբառներ, որոնք կյուրեռի բարբառի գյուրեռի խոսվածքի վրա հիմնված գրական տարբերակից երբեմն լուրջ տարբերություններ են արձանագրում, հատկապես բաղաձայններում:

Լեզգերենում բաղաձայների ուժգնացումը, ինչպես նշվեց արևելակովկասյան լեզուների ներկայացման բաժնում, ուղեկցվում է համաժամանակյա շնչազրկմամբ: Այս հանգամանքը որոշ հեղինակներ արտացոլել են որպես բաղաձայների քառաստիճան հակադրություն՝ ձայնեղ-շնչեղ-շնչազուրկ-արտամղման, ինչն այդքան էլ ճիշտ չէ: Իրականում բոլոր շնչեղ պայթականները և կիսաշփականներն ունեն ուժգին հնչակիցներ, որոնք ներկայացնում ենք տառանշանի կրկնակմամբ (ԴԴ, ԳԳ և այլն):

Ձայնավորների համակարգը պարզ է՝ հանդիպում են միայն a, æ, ε, i, y, u հնչյունները: Գրական լեզգերենում բացակայում է o հնչյունը, որը հանդիպում է միայն փոխառություններում: Գրականության մեջ æ և y ձայնավորները երբեմն ներկայացվում են իբրև թեթև ըմպանայնացած a^ʕ և u^ʕ:

Լեզգերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Գ	Գ	Զ	Կ	Կ
a	æ~a ^ʕ	p	b	p'	t	d	t'	t' ^w	d' ^w	t' ^w	k	g
Կ	Կ	Գ	Գ	Ը	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Է	Ի	Բ
k'	k ^w	g ^w	k ^w	ε	q	ɠ	q'	q ^w	q ^w	ʔ	i	y~u ^ʕ
Տ	Բ	Ղ	Փ	Փ	Դ	Դ	Ը	Ը	Փ	Ն	Ճ	
ts	dz	ts'	ts ^w	ts ^w	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^w	f	s	z
Ճ	Ճ	Ո	Յ	Յ	Ժ	Ժ	Ճ	Ճ	Ճ	[O]	Ն	Ե
s ^w	z ^w	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	ɣ	x ^w	[o]	χ	ʁ
Ե	Ե	Յ	Դ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ			
χ ^w	ʁ ^w	h	ɸ	h	m	n	w	r	l	j		

Լեզգյան ճյուղի թաբասարաներեն

Թաբասարաներենի՝ լեզգյան ճյուղի տարածվածությամբ երկրորդ լեզվի բաղաձայնակազմը վերջնականորեն ճշգրտված չէ, սակայն հիմնական գծերում գրեթե չի տարբերվում լեզգերենից:

Լեզվի հնչական հետաքրքիր առանձնահատկություններից է շրթնայնացած ետկապճայինների (յ^{w} , չ^{w} , տյ^{w} , տչ^{w} ; տյ^{w} , տչ^{w}) *ատամնա-շրթնային* (dentolabial) արտասանությունը, ինչը ցույց է տալիս, որ շրթնայնացման ընթացքում *ստորին* ատամնաշարը հպվում է *վերին* շրթունքին:

Ի տարբերություն բաղաձայնական զարգացած համակարգի, թաբասարաներենի ձայնավորակազմը համեմատաբար պարզ է: Լեզվում առկա են պարզ a , æ , ε , ə , i , u ձայնավորներ, որոնցից æ և ə հնչյունները գրականության մեջ նկարագրվում են իբրև a և u ձայնավորների ըմպանայնացած հնչակիցներ: Ինչպես լեզգերենում, թաբասարաներենում ևս բացակայում է o հնչյունը:

Աղբբեջաներենից կատարված փոխառություններում պատահում է p (y) հնչյունը, որը, ինչպես և որոշ բարբառներում հանդիպող երկար ձայնավորները, չունի առանձին հնչաբանական իմաստ, ուստիև չի ներառվում առաջարկվող այբուբենի կազմ:

Բոլոր շնչեղ պայթականները, կիսաշփականներն ու շփականներն իրենց համարտաբերումների հետ միասին ունեն ուժգին հնչակիցներ, որոնք գրի են առնվում տառանշանի կրկնակման օգնությամբ (րր , գգ և այլն):

Թաբասարաներենի այբուբենն, այսպիսով, ձեռք է բերում հետևյալ հերթակարգը:

Թաբասարաներենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ
a	æ~a ^f	p	b	p ^ʰ	t	d	t ^ʰ	k	g	k ^ʰ	k ^w	g ^w	k ^w
Ը	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Չ	Ի	Պ	Ք	Չ	Տ	Ճ
ε	q	g	q ^ʰ	g ^w	q ^w	q ^w	?	i	ts	dz	ts ^ʰ	tʃ	dʒ
Ը	Ճ	Ճ	Ճ	Փ	Փ	Ն	Ց	Ո	Ս	Ս	Ժ	Ժ	Ճ
տյ ^ʰ	տչ ^ʰ	dʒ ^w	tʃ ^w	ə~u ^f	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x
Ե	Լ	Ե	Ե	Յ	Տ	Ի	Կ	Բ	Ի	Լ	Շ	Լ	Ե
ʏ	χ	κ	χ ^w	κ ^w	h	ɸ	h	m	n	w~v	r	l	j

Լեզգյան ճյուղ. ռութուլերեն և ծախուրերեն

Լեզգյան խմբի մյուս լեզուներն ունեն լեզգերենին և թաբասարաներենին մոտ հնչակազմ, ուստի կարող են ներկայացվել այս երկուսի այբուբեններով: Որոշ լեզուներ, ինչպես աղուլերենը, ծախուրերենը և բըռըծերենը, տարբերվում են գերազանցապես ձայնավորներում, մինչդեռ ուրիշները, ինչպես, օրինակ, լեզվակալին շարքում ըմպանայնացած բաղաձայններով առատ ռութուլերենը, երբեմն աչքի են ընկնում ավելի հարուստ հնչակազմով:

Որպես օրինակ՝ ներկայացնենք ռութուլերենի այբուբենը *մըխաղյան* և *սընազյան* բարբառների հնչյունական հիմքով:

Ռութուլերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ա	Ր	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ
a	a ^ʕ	æ	p	b	p ^ʕ	t	d	t ^ʕ	t ^{ʕw}	k	g	k ^ʕ	k ^{ʕw}	g ^{ʕw}
Գ	Շ	Է	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ
k ^{ʕw}	ε	ε ^ʕ	q	σ	q ^ʕ	q ^{ʕw}	σ ^{ʕw}	q ^ʕ	σ ^ʕ	q ^{ʕʕ}	q ^{ʕw}	σ ^{ʕw}	q ^{ʕʕw}	q ^{ʕʕw}
Բ	Ժ	Ի	Բ	Մ	Մ	Մ	Փ	Փ	Դ	Ո	Շ	Շ	Շ	Շ
ʔ	ʔ	i	y	ts	dʒ	ts ^ʕ	ts ^{ʕw}	ts ^{ʕʕ}	tʃ	dʒ	tʃ ^ʕ	tʃ ^{ʕw}	dʒ ^{ʕw}	tʃ ^{ʕʕ}
Ի	Լ	[Φ]	Շ	Շ	Շ	Ո	Ո	Ս	Տ	Ս	Ս	Ս	[O]	Լ
i	i ^ʕ	[f]	s	s ^{ʕw}	z	u	u ^ʕ	ʃ	ʃ ^{ʕw}	x	ɣ	x ^{ʕw}	[o]	χ
Ե	Ե	Ե	Շ	Շ	Շ	Յ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ	Շ	Լ
ɛ	χ ^{ʕw}	ɛ ^{ʕw}	χ ^ʕ	ɛ ^ʕ	χ ^{ʕw}	ɛ ^{ʕw}	h	h	m	n	w	r	l	j

Ինչպես նշվել է առաջին մասի §3-ում, տվյալ թեմատիկային առնչվող գրականության գերակշիռ մասի հնչյունական վերլուծությունների մեթոդական սնանկության պատճառով սակավ ուսումնասիրված լեզուների համար ստեղծված այբուբենները կարող են պարունակել որոշ անճշտություններ կամ էլ ոչ լրիվ արտացոլել լեզվի հնչակազմը:

Այս առումով ռութուլերենի վերոբերյալ այբուբենը ևս բացառություն չէ, քանի որ տվյալ լեզվի հնչյունաբանության մեկնաբանումն աղբյուրներում զգալիորեն տարբերվում է: Չխորանալով աղբյուրների վերլուծության մեջ՝ նշենք, որ լեզվի մասին ակնարկներում երբեմն հիշատակվում են քմայնացած t^j , s^j , p^j , g^j , k^j , k^{j*} , x^j բաղաձայներ, որոնք եությամբ հավանաբար դիրքային են, ուստի ռութուլերենի մնացյալ բարբառների մի շարք (z^w , 3 , y^w , t , d , t_s^w , t_j , t_j^j , k , g , g^j , G , G^j , o , ae) հնչյունների հետ մեկտեղ ներկա այբուբենում չեն ներառվում:

Հաճախ այս կամ այն լեզվի համարտաբերվող բաղաձայները կամ առհասարակ բացակայում են հնչյունային աղյուսակներում, կամ լրիվությամբ չեն ներկայացվում: Այսպես, որոշ լեզուների դեպքում երբեմն հնարավոր չի եղել պարզել շրթնայնացած, ըմպանայնացած կամ ուժգին բաղաձայների որշ կազմը, ինչի պատճառով արտասանական տվյալ տարբերակները չեն ներառվել կանոնական այբուբեններում:

Ընդհանուր առմամբ, քմայնացման խնդիրն արևելակովկասյան լեզուների որոշ նկարագրություններում ամենավիճելին է, ուստի մինչ տվյալ համարտաբերման հնչաբանական կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը դրա գրաֆիկական ներկայացման համար կգերադասենք Ռ նշանի կցագրումը: Այն դեպքերում, սակայն, երբ աղբյուրի հավաստիությունը կասկածներ չի հարուցում, քմայնացված բաղաձայները կարող են ներմուծվել կանոնական այբուբեն: Հենց այսպիսին է ծախուրերենի դեպքը, որի՝ Շուլցեի³⁶ կողմից տրված հնչյունաբանական նկարագրությունը կասկածներ չի հարուցում: Ըստ այդ նկարագրության՝ բաղաձայնական առումով ծախուրերենը բավականին մոտ է լեզգերենին, սակայն պարունակում է ավելի մեծ թվով ըմպանայնացած լեզվակայիններ: Ծախուրերենի ձայնավորներն իրենց հերթին ևս հակադրվում են ըստ ըմպանայնացման և շրթնայնացման:

Առանց հնչյունաբանության հետագա մանրամասնեցման՝ ստորև ներկայացնում ենք ծախուրերենի այբուբենը:

³⁶ Wolfgang Schulze, *Tsakhur*, Lincom Europa, München, 1997.

Ճախուրդերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ա	Ր	ՐՐ	Բ	Ը	Դ	ԴԴ	Դ	Ղ	Գ	ԴԴ
a	a ^ʕ	æ	p	p:	b	pʻ	t	t:	d	tʻ	t ^w	d ^j
Կ	Կ	Կ	ԿԿ	Կ	Կ	Գ	Ը	Ը	Կ	ԿԿ	Կ	
c	j	k	k:	g	kʻ	g ^w	ε	ε ^ʕ	æ	q	q:	ɔ
Կ	Գ	Գ	Կ	Կ	Կ	+	Ի	Ը	Բ	Դ	ԴԴ	Բ
qʻ	q ^w	q ^{wʕ}	q ^ʕ	ɔ ^ʕ	q ^{ʕʕ}	?	i	i ^ʕ	y	ts	ts:	dz
Մ	Դ	Դ	Ը	Ը	Ը	Ը	Փ	Ն	ՆՆ	Ծ	Ո	Ո
tsʻ	tʃ	dʒ	tʃʻ	tʃ ^w	tʃ ^{wʕ}	i	f	s	s:	z	u	u ^ʕ
Ե	ԵԵ	Յ	Ճ	ՃՃ	Ճ	Ե	Օ	Օ	Լ	ԼԼ	Ե	Ե
ʃ	ʃ:	ç	x	x:	ɣ	x ^w	o	o ^ʕ	χ	χ:	ʕ	χ ^w
Ծ	Ե	Ի	Կ	Ը	Ի	Լ	Շ	Շ	Լ			
χ ^ʕ	ʕ ^ʕ	h	m	n	w	r	l	lʲ	j, + ^j			

Լեզգյան ճյուղ. աղույերեն

Գրականության մեջ արևելակովկասյան մի շարք լեզուների հնչյունակազմերի անհստակությունների մասին ասված յուրաքանչյուր միտք կարելի է կրկնել նաև աղույերենի դեպքում, քանի որ, բացառությամբ մի քանի նկարագրությունների³⁷, մնացածը բավականին անհետևողական են և անվստահելի:

Ասվածը հիմնականում վերաբերում է այսպես կոչված «հագագային» բաղաձայներին: Այս եզրի ներքո հաճախ միանգամայն սխալականորեն միավորվում են բազմաթիվ լեզուների ըմպանալին, մակկոկորդային և կոկորդային հնչյունները, իսկ երբեմն, թյուրիմացաբար, նաև ըմպանայնացած լեզվակայինները, ինչի

³⁷ А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Глагол*. М., 1988; А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Имя, фонетика*. М., 1990.

հետևանքով այդօրինակ աղբյուրներում հաճախ հնարավոր չի լինում ճշգրիտ զանազանել ներկայացվող բաղաձայները:

Արմատայինների (ըմպանային և մակկոկորդային) և բուն կոկորդայինների կազմով բացառիկ են աղուլերենի որոշ բարբառներ, քանի որ դրանցում իմաստազատ են ինչպես ըմպանային, այնպես էլ մակկոկորդային պայթականներն ու շփականները, ինչը «հագագայինների» ընդհանուր թիվն այս լեզվում հասցնում է կովկասյան բոլոր լեզուների շարքում բացառիկ ցուցանիշի՝ 7-ի (հ, ջ, հ, ֆ, շ, ? , հ): Տառադարձումների մեծ մասում, սակայն, ըմպանային և մակկոկորդային շփականները չեն տարբերակվում, և ողջ այս բազմազանությունն ընդհանրապես չի արտացոլվում:

Մենք, այնուամենայնիվ, կփորձենք ներառել այս հնչյուններն առաջարկվող նոր այբուբենում այս լեզվի համար հատուկ տարծևվող հավելանշանների օգնությամբ: Նկատենք, որ արևելակովկասյան ընդհանրացված նշանակարգում հաշվի էր առնվել արմատային հնչյունների միայն մակկոկորդային տեսակը, քանի որ ըմպանային արտասանությամբ բաղաձայներ տվյալ լեզվաընտանիքում, աղուլերենից բացի, չեն հանդիպում:

Մնացյալում աղուլերենն ունի թաբասարաներենին և լեզգերենին բավականին մոտ հնչունակազմ: Ձայնավորների համակարգը բավականին պարզ է. առկա է 4 պարզ (a, ε, i, u) և 2 համարտաբերվող (æ~a^ε, y~u^ε) ձայնավոր:

Շրթնայնացման հնչաբանական կարգավիճակի՝ իմաստազատության հարցը մինչև վերջ չի հստակեցված, ուստի դա մենք չենք քննարկի: Բառարաններում հանդիպում են ինչպես կապձային (ts^w), ետկապձային (tʃ^w, dʒ^w, tʃ^w, ʃ^w, ʒ^w), վեղարային (k^w, g^w, k^w) և լեզվակային (q^w, q^w, q^{εw}, q^{εw}, ɣ^w, ɣ^{εw}), այնպես էլ մակկոկորդային (ʃ^w) շրթնայնացած հնչյուններ. այբուբենում, սակայն, ներառված են միայն նրանք, որոնց հնչաբանական կարգավիճակը կասկածներ չի հարուցում: Մնացյալը կարելի է արտահայտել կամ համապատասխան բոլորակ տառերի միջոցով, կամ երկշրթնային նայի Ի նշանի կցագրմամբ:

Բացի հ, հ, h, շ, ? հնչյուններից, աղուլերենի մնացյալ բոլոր

շնչեղ բաղաձայներն ունեն ուժգին հնչակիցներ. դրանք գրում պատկերվում են պարզ նշանի կրկնակմամբ: Որոշ բարբառներում հանդիպում են նաև քմայնացած համարտաբերումներ, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կարելի է գրի առնել քմային նայի լ նշանի կցմամբ:

Ստորև ներկայացնում ենք աղուլերենի այբուբենը:

Աղուլերենի այբուբեն

Ա	Բ	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ	Կ
a	æ~a ^ʕ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'
Ը	Կ	Կ	Կ	Կ	Զ	Զ	Ի	Բ	Մ	Ք
ε	q	q'	q ^ʕ	q ^{ʕ'}	ʔ	ʔ	i	y~u ^ʕ	ts	dz
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ
ts'	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	dʒ ^w	tʃ ^{w'}	f	s	z	u
Ջ	Ջ	ժ	ժ	Ջ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե
ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	o	χ	ɛ	χ ^ʕ	ɛ ^ʕ	h
Ծ	Յ	Թ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ		
ʕ	h	ʕ	h	m	n	w,+ ^w	r	l	j,+ ^j	

Լեզգյան ճյուղ. քրոջծերեն և բուդուխերեն

Լեզգյան լեզվաճյուղում պարզագույն հնչյունային կազմ ունի բուդուխերենը, որով խոսում են Ադրբեջանի Բուդուխ, Դելի-Քայա, Երգյուլ և մի քանի այլ գյուղերում: Կրողների ընդհանուր թվաքանակը վերջին տարիների տվյալների համաձայն կտրուկ նվազել է՝ հասնելով 200 մարդու:

Այս լեզվի բաղաձայներում բացակայում են համարտաբերումների բոլոր տեսակները, իսկ հնչյունական կազմը հասցված է նվազագույնի: Ձայնավորային համակարգը քիչ ավելի հարուստ է՝ կա 9 ձայնավոր (a, æ, ε, æ, i, i, ə, y, u), որոնք զուրկ են երանգավորումներից: Ստորև ներկայացված է բուդուխերենի այբուբենը:

Բուդուխերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Ը
a	æ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'	e
Ե	Կ	Կ	Կ	Ք	Ժ	Ի	Բ	Մ	Ղ	Ղ	Պ
æ	q	g	q'	ʔ	ʔ	i	y	ts	ts'	tʃ	dʒ
Շ	Ի	Խ	Փ	Ն	Ց	Ո	Յ	Յ	Ջ	Յ	Օ
tʃ	i	ə	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o
Ն	Ե	Յ	Տ	Ի	Կ	Ը	Լ	Շ	Լ		
χ	κ	η	ξ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Քրոնոթերենի հնչյունաբանությունը շատ ավելի մոտ է լեզգերենին, թաբասարաներենին և աղուլերենին ինչպես բաղաձայների, այնպես էլ ձայնավորների իմաստով: Լեզուն բաժանվում է մի բանի բարբառների՝ բուն քրոնոթերենի, երգյուլերենի, հափուլթերենի, ջեթերենի և էլիթերենի, որոնք, զգալիորեն տարբերվելով ինչպես հնչյունայնորեն, այնպես էլ քերականությամբ, երբեմն առկամ համարվում են առանձին լեզուներ:

Քրոնոթերենի այբուբենն ունի հետևյալ տեսքը:

Քրոնոթերենի այբուբեն

Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Զ	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ
a	æ	p	p:	b	p'	t	t:	d	t'	k	k:	g	k'
Ը	Ե	Կ	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Ժ	Ի	Բ	Մ	Ղ	Ղ
e	æ	q	g	q'	q ^w	g ^w	q ^w	ʔ	i	y	ts	dʒ	ts'
Ղ	Պ	Շ	Ղ	Ի	Փ	Ն	Ց	Ո	Յ	Յ	Ջ	Ջ	Յ
tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	i	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	x ^w	ɣ
Օ	Ն	Ե	Ե	Յ	Տ	Ի	Կ	Ը	Լ	Շ	Լ		
o	χ	κ	χ ^w	η	ξ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Լեզգյան ճյուղ. արշերեն

Ոչ միայն լեզգյան, այլև արևելակովկասյան բոլոր լեզուների ցանկում հնչյունային հարստությամբ բացառիկ է շարադրանքում բազմիցս հիշատակված արշերենը, որի այբուբենի ներկայացմամբ էլ կավարտենք լեզգյան լեզուների նկարագրությունը:

Հաջորդ էջին ներկայացված է արշերենի հնչյունային աղյուսակը, որի մուգ վանդակներում բերված են արշերենի նախավեղարային կողայինները, որոնց նշանակումները պատճենում են բազային համակարգում կապճային կողայինների համար ներմուծված տառանշանները, քանի որ վերջիններս արշերենում գոյություն չունեն:

Ստորև բերվում է լեզվի ձայնավորային համակարգը, որից կարելի է տեսնել, որ արշերենում դրանք երանգավորվում են ըստ ըմպանայնացման և տոնի: Վերջինս իր հերթին հակադրվում է ըստ երկարության և ըմպանայնացման:

	Դիմային					Կենտրոնական					Ետին կլորացած				
	պարզ		բարձր տոնի			պարզ		բարձր տոնի			պարզ		բարձր տոնի		
	V	V ^Կ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^Կ	V	V ^Կ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^Կ	V	V ^Կ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^Կ
Փակ	Ի	+ ^Կ	Է	x2	+ ^Կ						Ո	+ ^Կ	Ռ	x2	+ ^Կ
Միջին	Ը	+ ^Կ	Զ	x2	+ ^Կ	Լ					Օ	+ ^Կ	Ք	x2	+ ^Կ
Բաց						Ս	+ ^Կ	Ս	x2	+ ^Կ					

Քանի որ մակկոկորդային ձայնեղ շփականն արշերենում չի հանդիպում, դրա T տառանշանը մենք *ապահունչ* (առանձին հնչյունային արժեքից զուրկ) կերպով կկցենք ձայնավորներից դրանց ըմպանայնացումն (+^Կ) արտահայտելու համար՝ միաժամանակ, եթե դա չի արգելվում ածանցման կանոններով, հյուսելով այն տառերին և ձևավորելով կապգրություններ:

Արշերենի այբբենական հերթակարգն այսպիսով ստանում է ստորև բերվող տեսքը, որում ներառված են լեզվի բաղաձայների և ձայնավորների բոլոր համարտաբերումները, ինչպես նաև ձայնավորների ըմպանայնացման գրառման T հավելանշանը:

Արշերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ա	ԱԱ	Ա	Ր	ՐՐ	Բ	Ը	Դ	ԴԴ	Դ
a	a ^ʕ	á	á:	á ^ʕ	p	p:	b	p'	t	t:	d
Դ	Գ	Գ	Կ	ԿԿ	Կ	Կ	Կ	ԿԿ	Գ	Գ	Ը
t'	t ^w	d ^w	k	k:	g	k'	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	ε
ԸԹ	Է	ԷԷ	ԷԹ	Կ	Կ	ԿԿ	Գ	Գ	Կ	Կ	ԿԿ
ε ^ʕ	é	é:	é ^ʕ	q	q'	q:	q ^w	q ^w	q ^ʕ	q ^ʕ	q ^ʕ :
Կ	Կ	Զ	Ի	Ի	Ի	ԻԻ	Է	Դ	ԴԴ	Դ	ԴԴ
q ^{ʕw}	q ^{ʕw}	ʔ	i	i ^ʕ	í	í:	í ^ʕ	ts	ts:	ts'	ts:
Գ	Գ	Դ	Զ	ԶԶ	Ը	Ը	Զ	Զ	Զ	Զ	Ի
ts ^w	ts ^w	tʃ	tʃ	tʃ:	tʃ ^w	tʃ ^w	kɫ	kɫ	kɫ ^w	kɫ ^w	ə
Ն	ՆՆ	Ծ	Ծ	ԾԾ	Ծ	Ո	Ո	Ո	ՈՈ	ՈԹ	Ս
s	s:	z	s ^w	s ^w :	z ^w	u	u ^ʕ	ú	ú:	ú ^ʕ	ʃ
ՍՍ	Ս	Ժ	ԺԺ	Ճ	Ճ	ՃՃ	Տ	Ծ	ԾԾ	Օ	Թ
ʃ:	ʒ	ʃ ^w	ʃ ^w :	ʒ ^w	ɫ	ɫ:	ɫ	ɫ ^w	ɫ ^w :	o	o ^ʕ
Չ	ՉՉ	ՉԹ	Ն	ՆՆ	Ե	Ե	ԵԵ	Ե	Ե	ԵԵ	Ե
ó	ó:	ó ^ʕ	χ	χ:	κ	χ ^w	χ ^w :	κ ^w	χ ^ʕ	χ ^ʕ :	κ ^ʕ
Ե	ԵԵ	Ե	Յ	Ի	Կ	Ի	Լ	Շ	Լ	Թ	
χ ^{ʕw}	χ ^{ʕw} :	κ ^{ʕw}	h	h	m	n	w	r	l	j	+ ^ʕ

Լակերեն առանձնակ

Լակերենն արևելակովկասյան լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղ է և ավարերենի, լեզգերենի ու դարգերենի հետ միասին Դաղստանի առավել տարածված լեզուներից է: Ունի գրական տարբերակ՝ ձևավորված *կուճուխյան* բարբառի հիման վրա:

Լակերենում շրթնայնացումը բաղաձայների երանգավորման էական հատկանիշ է, ինչի հետևանքով բավականին հազվադեպ է և հանդիպում է ոչ բոլոր բարբառներում:

Ստորև բերվող հնչյունական աղյուսակում ցույց են տրված լակերենի բաղաձայները: Սոխրագույն վանդակներում ներկա - յացված են կապձային այն հնչյունների շրթնայնացած տարբերակները, որոնց առկայության մասին աղբյուրները հակասական տեղեկություններ են պարունակում: Ինչևէ, ներկա մոտեցմամբ դրանք ներառված են լեզվի այբուբենում:

Լակերեն

Ձև	Տեղ	Շրթնային	Կապձային			Ետկապ - ձային		Զնային	Վերա-րային		Լեզվա-կային		Մակկոր-դային	Կոկորդային
			Կենտրոն.		Կրկն-յին	C	C ^w		C	C ^w	C	C ^w		
			C	C ^w										
Պայթյունական	շնչեղ	բ	բ						վ	վ	կ	կ		ժ
	ծայնեղ	բ	բ						վ	վ				
	արտ.	բ	բ						վ	վ	կ	կ		
Կիսաշփ.	շնչեղ		թ	թ		՛	ճ							
	արտ.		թ	թ		՛	ճ							
Շփական	շնչեղ		շ			յ	յ		ւ	ւ	և	և	Յ	հ
	ծայնեղ		ժ	ե		յ	յ				ե	ե		
Ոնգային		յ	և											
Նայ		ի			Շ			լ						
Թրթռուն		լ												

Բացառությամբ կոկորդային և մակկոկորդային շարքերի, բոլոր շնչեղ պայթյունայինները, կիսաշփականները և շփականները, իրենց պարզ և շրթնայնացած տարբերակներով հանդերձ, ունեն ուժգին տեսակներ, որոնք պատկերվում են նշանի կրկնակմամբ:

Լակերենի ձայնավորային կազմը ներկայանում է 3 պարզ (a, i, u), 3 ըմպանայնացած ($a \sim a^s$, u^s , $\theta \sim \theta^s$) և 3 երկար (a:, i:, u:)

հնչյուններով, որոնցից վերջիններն արդի ռուսառատ այբուբենների ուղղագրությամբ չեն զանազանվում: Որոշ բարբառներում հանդիպում են նաև *ε* և *o* ձայնավորները:

Լակերենի այբուբենը, առանց երկար ձայնավորների և ուժգին բաղաձայների, ունի հետևյալ հերթակարգը:

Լակերենի այբուբեն

Ս	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Վ	Վ	Վ
a	a~a ^ʕ	p	b	pʰ	t	d	tʰ	k	g	kʰ
Գ	Գ	Գ	[C]	Կ	Կ	Գ	Գ	Է	Ի	Ս
k ^w	g ^w	k ^{ww}	[ε]	q	qʰ	q ^w	q ^{ww}	ʔ	i	y~u ^ʕ
Տ	Տ	Փ	Փ	Դ	Զ	Ճ	Ճ	Փ	Ն	Ծ
ts	tsʰ	ts ^w	ts ^{ww}	tʃ	tʃʰ	tʃ ^w	tʃ ^{ww}	θ~o ^ʕ	s	z
Ծ	Ո	Ռ	Յ	Յ	Ժ	Շ	Պ	Պ	[O]	Լ
z ^w	u	u ^ʕ	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	x ^w	[o]	χ
Ե	Ե	Ե	Յ	Ի	Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Դ
ɛ	χ ^w	ɛ ^w	h	h	m	n	w	r	l	j

Դարգյան բարբառախումբ. դարգերեն

Դարգյան բարբառախմբի լեզուներն ավանդաբար համարվում են մեկ լեզվի բարբառներ, մինչդեռ իրականում դրանք թվով ավելի քան 15 միմյանցից հեռու և հաճախ փոխադարձաբար անհասկանալի առանձին լեզուներ են, որոնցից շատերը դեռևս գիտականորեն չեն նկարագրված:

Ի տարբերություն հյուսիսկովկասյան այլ լեզուների, դարգյան բարբառների հնչյունաբանությունը բավականին պարզ է: Դարգերենի գրական տարբերակում բացակայում են շրթնայնացած, ըմպանայնացած, քմայնացած և ուժգին բաղաձայները: Չարկ է նշել, սակայն, որ դարգյան մի շարք ենթալեզուներում և խոս-

վածքներում (ծուղախարյան, հուրեբյան, խայդագյան և այլն) երբեմն հանդիպում են շրթնայնացած և ուժգին հնչուններ:

Ատորև բերվում է *հյուսիսային* բարբառախմբի *աբուշայի* խոսվածքի հիման վրա ձևավորված գրական դարգերենի բաղաձայնական աղյուսակը:

Դարգերեն

Ձև	Տեղ	Շրթնային	Կապճային		Ետկապճային	Քմային	Վեղարային	Լեզվակային	Մակկոկորդային	Կոկորդային
			Կենտ.	Կող.						
Պայթական	շնչել	բ	բ				վ	կ		փ
	ծայնել		բ				վ	կ	բ	
	արտ.	բ	բ				վ	կ		
Կիսաշփական	շնչել		թ		ի					
	ծայնել		թ		ի					
	արտ.		թ		ի					
Շփական	շնչել	ֆ	չ		յ	ծ	ժ			հ
	ծայնել		ժ		յ		ժ	ե	ի	
Ռնգային		ց	հ							
Նայ		խ		Շ		լ				
Թրթռուն			լ							

Դարգերենի լեզվակային շարքի փակվածքի բաղաձայների արտասանության մասին աղբյուրների ներկայացրած տվյալները տարամիտում են: Ալեքսենի համաձայն, դրանք կիսաշփականներ են (qχ, ցհ, qχ'), իսկ ըստ TITUS-ի և այնտեղ բերվող գրականության՝ պայթականներ (q, ց, q'), որպիսին և պատկերված են:

Տառաձևերի վերջնական ընտրությունը կարելի է կատարել հարցի հստակեցման պարագայում՝ առայժմ ներկայացնելով ետևալեզվային կիսաշփականները պայթականներից անջատ և վերջիններից տարբերվող նշանախմբով:

Որոշ կասկածներ է հարուցում նաև մակկոկորդային ձայնեղ ? պայթականի առկայության փաստը, քանի որ գրականության մեջ մակկոկորդային և կոկորդային շարքերը միավորված են ընդհանրական «հագագայիններ» եզրույթի ներքո: Գոյություն ունեն լեզվի ակնարկներ, որոնցում համատեղված են մակկոկորդային և լեզվակային շարքերը՝ այս անգամ որպես ըմպանայիններ և այլն: Ինչևէ, այս հնչյունի արտահայտման համար այբուբեն է ներառվել առաձին տառանշան՝ Զ:

Գրական դարգերենի ձայնավորային կազմը լեզվի մշակման ընթացքում զգալիորեն պարզեցվել է: Այժմ դրանում առկա է 4 պարզ (a, ε, i, u) և մեկ ըմպանայնացած (æ~a⁵) ձայնավոր: Չակադրությունն ըստ տևողության գրական լեզվում բացակայում է, սակայն որոշ ենթալեզուներում ըմպանայնացման ավելի լայն ընդգրկման հետ մեկտեղ այն երբեմն ևս առկա է:

Գրական դարգերենի այբբենական հերթակարգն, այսպիսով, ձեռք է բերում հետևյալ տեսքը: Դրանում ներառված է նաև մի շարք բարբառներում հանդիպող օ հնչյունը, որն անհրաժեշտ է նաև օտարալեզու փոխառություններում այս հնչյունի ճշգրիտ արտահայտման համար: Ենթալեզուների գրառության համար ցանկության դեպքում կարելի է օգտվել ընդհանրական այբուբենի ընձեռած հնարավորություններից:

Դարգերենի այբուբեն

Ս	Ա	Ր	Ը	Դ	Դ	Ղ	Կ	Կ	Կ	Շ
a	æ~a ⁵	p	p'	t	d	t'	k	g	k'	ε
Կ	Կ	Կ	Ք	Է	Ի	Մ	Ք	Չ	Տ	Ճ
q	σ	q'	ʔ	ʔ	i	ts	dz	ts'	tʃ	dʒ
Շ	Փ	Ն	Ճ	Ո	Յ	Յ	Յ	Ջ	Ջ	[O]
tʃ'	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ç	x	ʎ	[o]
Ե	Դ	Ի	Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Լ		
ɛ	f	h	m	n	w~v	r	l	j		

Նախյան ճյուղ. չեչեներեն

Անդրադառնանք վերջապես չեչեներենին, որը, ինչպես ասվեց, արևելակովկասյան լեզուներում առավելագույն թվով ձայնավորներն է պարունակում, որոնք երանգավորվում են որպես կարճ, երկար և ռնգային (վերջինս իր հերթին՝ կարճ և երկար):

Չեչեներենի ձայնավորների համակարգը համարտաբերումների առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ բերված է ստորև:

	Դիմային պարզ				Դիմային կլորացած				Կենտրոնական, Ետին			
	կարճ		երկար		կարճ		երկար		կարճ		երկար	
Փակ	Ի	i	Է	i:	Ի	y	Է	y:	Ո	u	Ո	u:
Միջին	Ի	je	Է	ie	Ի	ye	Է	ye	Ո	wo	Օ	uo
	Ը	e	Ը	e:	Ը	ø	Գ	ø:	Օ	o	Օ	o:
Բաց	Ա	æ	Ա	æ:					Ա	ə	Ա	a:

Ինչպես տեսնում ենք, որոշ դեպքերում երկար ձայնավորների գրառման նպատակով կիրառվել են ոչ-տիպական տառանշաններ (Գ, Օ), ինչը, իհարկե, որոշակի նահանջ է տառակազմական ընդունված սկբունքներից, որոնց շրջանակներում, սակայն, դժվար էր գտնել ավելի հարմար հնարքներ ձայնավորների նման ծավալուն կազմի գրառման համար:

Ելնելով գրի պարզության նկատառումներից՝ ռնգայնացումն արտահայտելու համար չեն ներմուծվում առանձին կանոնավոր նշաններ, այլ *ապահունչ* կերպով կիրառվում է չեչեներենում առանձին չհանդիպող *ɜ* հնչյունի I տառանշանը, որը ռնգայնացման դեպքերում ետնակցվում է ձայնավորին:

Չեչեներենում հանդիպող 5 երկբարբառները (ej, əi, əy, ow, əu) պատկերվում են ոչ թե առանձին կցագրերով, այլ այբուբենի համապատասխան տառերով (e + j, ə + i, ə + y, o + w, ə + u):

Լեզվի բաղաձայնական կազմը համեմատաբար պարզ է: Շրթնայացումը բացակայում է, սակայն շրթնային, կապճային և ետկապճային շարքերում հանդիպում են ըմպանայնացած համ-

արտաբերմամբ հնչակիցներ: Խուսափելով հավելյալ նշաններով գրի ծանրաբեռնումից՝ նման հնչյունների արտահայտման նպատակով կկիրառենք T ապահունչ նշանը, քանի որ դրանով նշվող Գ հնչյունը ևս բացակայում է չեչեներենում:

Լեզվում հանդիպում են որոշակի թվով ուժգին բաղաձայներ, որոնք արտասանվում են որպես կրկնակ (երկարացած): Թեև այս երանգավորումը չեչեներենում համատարած բնույթ է կրում, միայն p:, t:, k:, q:, ts:, s: ուժգիններն են հանդիպում բառարմատներում և, արտահայտվելով նշանի կրկնությամբ, տվյալ այբուբեն չեն ներառվում:

Արևելակովկասյան լեզուների մեծամասնության պես չեչեներենում ևս f և v բաղաձայներն առկա են միայն օտար փոխառություններում: Հնչյունակազմի գլխավոր տարբերությունը թրթռուն բաղաձայներում ձայնեղ r և խուլ ʀ հնչյունների առկայությունն է՝ երկուսն էլ ներառված ստորև ներկայացվող նոր այբուբենում:

Չեչեներենի այբուբեն

U	W	Ա	Ս	Ը	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ
a~ə	ɑ:	æ	æ:	p	b	p'	t	d	f'
Կ	Կ	Կ	Ը	Ե	Ե	Գ	Կ	Կ	Ք
k	g	k'	ɛ	ɛ:	ø	ø:	q	q'	ʔ~ʔ'
Ժ	Ի	Ե	Բ	Ե	Բ	Ե	Ք	Ե	Մ
ʔ	i	i:	y	y:	je	ie	qø	yø	ʃs
Բ	Ղ	Դ	Կ	Ը	[Φ]	[Φ]	Ն	Ծ	Ո
dz	ʃs'	tʃ	dʒ	tʃ'	[f]	[v]	s	z	u
Ռ	Ո	Թ	Յ	Յ	Վ	Օ	Պ	Ե	Յ
u:	wo	uo	ʃ	ʒ	x	o	o:	ɛ	h
Ի	Կ	Ը	Ի	Լ	Ե	Շ	Լ	Դ	Լ
h	m	n	w	r	ʃ	l	j	o ^ʃ	o

Նախյան ճյուղ. ինգուշերեն

Նախյան մյուս լեզուն է ինգուշերենը, որն իր բաղաձայնակարգում նման լինելով չեչեներենին՝ տրամագծորեն տարբերվում է վերջինից ձայնավորներում:

Ինգուշերենի ձայնավորային համակարգը բաղկացած է 8 հնչյուններից՝ a, æ, ε, i, i, ə, o, u, որոնց երկարացումն ուղեկցվում է «երկարաբառացած» արտասանությամբ:

	Դիմային				Կենտրոնական				Ետին			
	կարճ		երկար		կարճ		երկար		կարճ		երկար	
Փակ	ɪ	i	ɛ	ij	ɪ	ɪ			ʊ	u	ɔ	uw
Միջին	ɛ	ε	ɛ	ie	ʊ	ə			o	o	o	uo
Բաց			ɛ	ea	ʊ	a	ʊ	a:			ɔ	oa

Ինգուշերենի այբբենական հերթակարգն, այսպիսով, ընդունում է հետևյալ տեսքը:

Ինգուշերենի այբուբեն

Ա	Վ	Ա	Ե	Ը	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ
a	a:	ə	ea	p	b	p'	t	d	t'
Չ	Չ	Չ	Վ	Կ	Կ	Ը	Ե	Կ	Կ
c	j	c'	k	g	k'	ε	ie	q	q'
Ք	Գ	Ի	Ե	Տ	Տ	Տ	Շ	Ի	Փ
ʔ	ʔ	i	ij	ts	ts'	tʃ	tʃ'	ɪ	f
Ն	Ճ	Ո	Ո	Յ	Յ	Օ	Օ	Ս	Ն
s	z	u	uw	ʃ	ʒ	o	uo	oa	χ
Ե	Յ	Ի	Կ	Ն	Բ	Լ	Է	Շ	Լ
ɛ	h	h	m	n	w	r	ɟ	l	j

Պատկերվածում *ie* և *uo* երկբարբառները վարընթաց են, այսինքն արտաբերման ընթացքում շեշտն ընկնում է առաջին ձայնավորի վրա, իսկ *ea* և *oa* երկբարբառները՝ վերընթաց, որոնցում շեշտվում է զույգի վերջին անդամը: Հնչյունաբանորեն դրանք գրառվում են *i:°*, *u:°* և *°æ:*, *°a:* տեսքով:

Լեզվում առկա են մի շարք այլ երկբարբառներ ևս (*ej*, *əj*, *a:j*, *oj*, *°oj*, *əw*, *a:w*), որոնք բոլորը կարելի է արտահայտել համապատասխան ձայնավորների և նայերի զուգորդմամբ, այլ ոչ թե առանձին նշաններով, ինչպես նախորդ 4 երկբարբառների դեպքում, որոնք ձայնավորների երկարացման ուրույն հետևանք են:

Բաղաձայնական համակարգում բացակայում է շրթնայնացումը, սակայն առկա է 6 ուժգին հնչյուն (*t*, *t':*, *s*, *l*, *k*, *q*), որոնք, ինչպես միշտ, արտահայտվում են նշանի կրկնակմամբ: Ներկայացված այբուբենում, սակայն, դրանք չեն ներառված:

Խինալըզ առանձնակ

Արևելակովկասյան լեզուների այբուբենների ներկայացման ավարտին անդրադառնալով այս լեզվաընտանիքի ամենաուրույն ներկայացուցիչներից մեկին՝ խինալըզերենին, որն Ադրբեջանի հյուսիս-արևելքում՝ բարձրլեռնային խինալըզ գյուղում բնակվող փոքրաբանակ՝ մոտ 2000 ներկայացուցիչ ունեցող մի էթնոսի (ինքնանվանումը՝ *քեթիթուրդուր*, *քեթշ*) լեզուն է:

Նախկինում համարվում էր, որ խինալըզերենը պատկանում է լեզգյան խմբին, և քըռըծերենի ու բուդուխերենի հետ միասին ընդգրկվում էր հարավային՝ *շահդադյան* խմբում: Հետագայում այն սկսեց դիտարկվել որպես առանձնակ՝ առանձին և ինքնուրույն ճյուղ արևելակովկասյան լեզուներում:

Խինալըզերենը հնչյունական առումով մոտ է իր անմիջական հարևաններին՝ քըռըծերենին և բուդուխերենին:

Բաղաձայնական համակարգը բարդ չէ: Ըմպանայնացումն ու շրթնայնացումը բացակայում են, իսկ «բաղաձայն + w» բոլոր միակցություններում երկրորդ բաղադրիչն ինքնուրույն հնչյուն է: Լեզվում առկա են շնչեղների ուժգին հնչակիցներ:

Ձայնավորային կազմը բավականին բազմազան է և հանդես է գալիս 6 պարզ (a, e, i, i, o, u) և 3 շրթնայնացած (æ, œ, y) հնչյուններով: Լեզվում կա նաև մի քանի երկբարբառ, որոնք կգրառվեն բաղադրիչ հնչյունների տառանշանների զուգորդմամբ:

Տեղեկություններ կան խինալըգերենում ձայնավորների ռնգայնացման վերաբերյալ, ինչը սովորաբար առաջանում է փակ վանկերում ետնալեզվային բաղաձայներից առաջ ձայնավորին հաջորդող ո նայի ազդեցության ներքո: Քանի որ տվյալ երանգավորումը հիմնականում դիրքային բնույթ ունի, այդպիսի ձայնավորները կանոնական այբուբենում ներառված չեն:

Անհրաժեշտության դեպքում, սակայն, կարելի է օգտվել ավար-անդյան լեզուներից ախվախերենի և կարատերենի ռնգայնացած ձայնավորների արտահայտման նշանային համակարգից:

Խինալըգերենի այբուբենը ներկայացված է ստորև:

խինալըգերենի այբուբեն

Ա	Ա	Ր	ՐՐ	Բ	Ը	Ղ	ՂՂ	Դ	Ղ	Կ
a	æ	p	p:	b	p'	t	t:	d	t'	k
ԿԿ	Կ	Կ'	Ը	Ե	Կ	Է	Ի	Ե	Մ	ՄՄ
k:	g	k'	e	œ	q:	ʔ	i	y	ts	ts:
Ք	Ղ	Դ	ԴԴ	Ճ	Շ	Պ	Լ	Բ	Փ	
dz	ts'	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	kx	i	qx	qx'	f
Փ	Ն	Ճ	Ո	Յ	Յ	Ճ	Յ	Օ	Ն	Ե
v	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o	χ	ɛ
Յ	Դ	Ի	Կ	Ն	Ի	Լ	Շ	Լ		
h	ɣ	h	m	n	w	r	l	j		

§5. Ալանաց (օսական) այբուբեն

Գրքի ողջ շարադրանքի ընթացքում շեշտելով կովկասյան լեզուների համար լիակատար հնչյունային գրի անհրաժեշտությունը՝ հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև ալաներենին (կամ օսերենին), որը, պատկանելով հանդերձ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին (իսկ ավելի ստույգ՝ հնդիրանական լեզվախմբի իրանական ճյուղի արևմտասլյութական ենթախմբին), երկուսուկես հազարամյակից ավելի կենտրոնացած է Մեծ Կովկասի հյուսիսակողմում և դարերի ընթացքում մեծ ազդեցություն է կրել շրջակա լեզուներից՝ ձեռք բերելով կովկասյան լեզուներին բնորոշ բաղաձայնական հնչակարգ:

Այս լեզվի գիրը ևս, ստեղծված լինելով սլավոնական հենքի վրա, կրում է նույն թերություններն ու անհամատեղելիությունները, որոնք մանրամասն քննարկեցինք գրաբանությանը նվիրված հատվածում և այստեղ այլևս չենք մեկնաբանի:

Չետևելով այդ տրամաբանությանը՝ օսերենի համար ևս կառուցել ենք այբուբեն, որն իր նշանակարգով մոտ է կովկասյան երկու լեզվաընտանիքների այբուբեններին: Միևնույն ժամանակ, օսերենը, գրեթե զուրկ լինելով երկրորդային արտաբերումներից և պարունակելով միայն մի քանի շրթնայնացած հնչյուն, կարիք չունի ածանցումների այն ամբողջ համակարգի, որն այդքան անհրաժեշտ է հյուսիսկովկասյան լեզուների գրառման համար: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ օսերենի այբուբենին տրվել է ավելի մեծ ներքին ազատություն ու բազմազանություն՝ մոտեցնելով այն հարավկովկասյան այբուբենների տիպին:

Հաջորդ էջում առաջարկվող այբուբենի մեծատառ և փոքրատառ նշանների միջոցով բերված է օսերենի հնչյունաբանական նկարագրությունը: Անշուշտ, ցանկության դեպքում օսերենի գրառության համար ևս կարելի է կիրառել արևմտա-կամ արևելակովկասյան բազային համակարգից արտածված մասնավոր այբուբեն, սակայն *տարբեր լեզվաընտանիքների լեզուների համար անկախ այբուբենների ներմուծման գաղափարը* մեզ ավելի գրավիչ է պատկերացել:

Օտերն

	Շրթային	Կապճային	Նականային	Նականային	Քնային	Վերարային		Լեզվակային	
						Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
Չայրակապ	Նվեր	Դ	դ			Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
	ճայեր	Դ	դ			Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
Կիսակապ	Նվեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
	ճայեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
Ուղղակի	Նվեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
	ճայեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
Քրթույն	Նվեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w
	ճայեր	Ճ	ճ	Ճ		Կ	Կ ^w	Կ	Կ ^w

	Դիմային	Կենտրոնական	Նախն կիրառած
Փակ	Ի	Է	Ո
Միջին	Ե	Ա	Օ
Բաց		Ա	Ս

Ծանոթագրություն.

Նշեք, որ բուն օտերնում կապճային և նականային չփակաները չեն տարբերակվում (արտասանությունը միջանկյալ դիրք ունի):

Դրանց գրատարածան համար կիրառվեն կապճային չփականների նշանները: Այսուամենայնիվ, փոխառյալ բառերի ճգրիտ ներկայացման նպատակով ներմուծում ենք նաև նականային չփականների տառանշաններ պատկերված նորմադրյալ վանդակներում:

Քանի որ օսերենը հնչյունական իմաստով շատ ավելի մոտ է ներկայիս Հարավային Կովկասի բնիկ լեզուներին՝ հայերենին և վրացերենին, տարբերվելով վերջիններից միայն շրթնայնացած մի քանի բաղաձայների առկայությամբ, դրա տառանշանների այբբենական հերթակարգը սահմանել ենք հարավկովկասյան այբուբենների հենքի վրա, որոնք, իրենց հերթին, հանգում են փյունիկյան և հունական գրային համակարգերի կաղապարներին: Սակայն եթե հայոց այբուբենը հունական բնօրինակում բացակա հնչյուններն ըստ էության միաձուլում է այբբենական հաջորդականությանը, ապա վրացականն իր հավելումները կցում է գերազանցապես այբուբենի վերջնամասին: Աղվանից գիրն այս իմաստով կրկնօրինակում է հայկական հերթակարգը՝ հավասարաչափ տեղաբաշխելով վերջինում բացակա ուրույն հնչյուններն ըստ փոխառված հաջորդականության:

Օսերենի այբուբենի համար որպես հիմք է ընտրվել աղվանից և հայոց այբբենակարգերի համադրությունը. շարվելով ըստ հայկական կարգի՝ օսերենի՝ հայերենում բացակա պարզ հնչյունները դասավորվում են աղվանից գրում դրանց դիրքի համաձայն:

Ալանաց այբուբեն

Ս	Բ	Կ	Գ	Դ	Ե	Ծ	Ա	Ի
a	b	g	g ^w	ɔ	ε	z	æ	i
Դ	[ժ]	Ի	Շ	Լ	Ե	Յ	Վ	Ջ
t	[ʒ]	i	l	χ	χ ^w	tʰ	kʰ	k ^w
Յ	Ե	Ձ	Կ	Լ	Դ	Ք	Ն	[Ղ]
dz	ɛ	tʃ	m	j	q	q ^w	n	[ʃ]
Օ	Ճ	Ը	Ճ	Լ	Տ	Վ	Ղ	Ի
o	tʃ	pʰ	dʒ	r	s	v	tʰ	w
Յ	Ո	Փ	Ը	Կ	Փ			
ts	u	f	p	k	k ^w			

§6. Ուղիերենի «աղվանից» այբուբեն

Նյութի շարադրանքը ցանկանում ենք ամփոփել արևելակովկասյան լեզուների լեզգյան խմբի առանձնահատուկ մի լեզվի՝ ուղիերենի այբուբենի քննարկմամբ, որի խնդիրը գիտակցաբար խուսափել ենք արժարժել այս ճյուղի լեզուները նկարագրելիս:

Ուղիերենը, որով այժմ խոսում է ընդամենը մոտ 8000 հոգի Ադրբեջանի Նիջ և Վարդաշեն (ներկայումս՝ Օղուզ) ու Վրաստանի Չինոբիանի (սախկին Օկտոմբերի) գյուղերում, համարվում է Բուն Աղվանքի տարածքի բնիկ լեզվի արդի վերջին ժառանգորդը՝ սինայական կրկնագիր մագաղաթի վերծանված լեզվի հետ ցուցաբերելով մի շարք ընդհանրություններ ինչպես հնչյունային, այնպես էլ քերական առումներով:

Հաշվի առնելով ուղիերենի այսօրինակ բացառիկ կարգավիճակը՝ այս լեզվի համար որպես պատմական եզակի ժառանգության նմուշ՝ կարելի է առաջարկել աղվանից այբուբենի այն հատվածը, որը համընկնում է ժամանակակից ուղիերենի հնչյունական հոլովույթի հետ: Կիրառելի է, անշուշտ, նաև լեզգյան լեզուների այբբենական կաղապարը, ուստի երկու այբուբենները կներկայացնենք կողք կողքի՝ վերջնական ընտրություն չկատարելով դրանց միջև:

Հաջորդ էջին ներկայացվում է ուղիերենի հնչյունական աղյուսակը երկու՝ արևելակովկասյան և աղվանից այբուբեններով: Դրա մուգ վանդակներում աղվաներենի այն հնչյուններն են, որոնք կորսված են ժամանակակից ուղիերենում՝ Ի (d^j), Շ (t^j), Ծ (ts^j), Կ (dz^j), Գ (ts^b), Լ (n^j), Պ (l^j), Ե (ζ), Է (w): Այս տառերի հնչյունային արժեքները թեականորեն են վերականգնվում անգամ աղվաներենում, քանի որ ձևաբանական համեմատությունների համար բավարար տվյալներ չկան:

Աղվաներենում վերականգնվում է նաև «բմայնացած» ետկապճայինների մի շարք, ներկայացված համապատասխան տառանշաններով՝ Ա (tj^j), Ը (dz^j), Խ (tj^b), Ց (j^j), Ր (z^j), որի ուղղակի համապատասխանությունն արդի ուղիերենի հնչակազմի հետ դժվար է վերջնականորեն ճշտված համարել, քանի որ գրակա-

Ուղիերեն

Ձև	Տեղ	Երթևային	Կազմային		Ետկազմային		Քմային	Վեղարային	Լեզվակային	Ընթացմային	Կոկորդային
			Ը	Օ	Շ	Բ/Օ					
Պայթակալ	շնեղ	Բ	Գ	Ծ				Գ	Կ		
	ձայնեղ	Բ	Գ	Ի				Վ	Օ		
	արտ.	Ը	Ղ	Ն	Շ			Վ	Շ	Գ	
Կիսաշնիկալ	շնեղ		Պ	Ի	Շ	Ճ	Մ				
	ձայնեղ		Ք	Ն	Ե	Ճ	Մ				
	արտ.		Ք	Ձ	Գ	Ճ	Խ				
Ըիակալ	շնեղ	Փ	Ջ	Ե		Ե	Ճ		Ե	Գ	Ե
	ձայնեղ	Փ	Խ	Յ		Ե	Ճ		Ե	Տ	Ե
Ուղային	Կ	Գ	Բ	Կ	Լ						
Նայ		Ի									
Կողային			Օ	Գ	Կ						
Թիթուն			Լ	Ժ							

նության մեջ ուղիերենի ետկապճայինների տվյալ շարքն աղբյուրների մի մասը³⁸ նկարագրում են որպես բնայնացած, մյուսները (TITUS և անդր բերված գրականությունը³⁹)՝ ուժգին: Ինչևէ, արևելակովկասյան բազային համակարգի նշանակումների բազմությունից դրանց կարելի է հատկացնել բոլորակ տառաձևերը, քանի որ շրթնայնացումն ուղիերենում բացակայում է:

Արդի ուղիերենի ձայնավորային համակարգը համեմատաբար պարզ է. առկա է 6 հիմնական ձայնավոր (a, e, i, ə, o, u) իրենց ըմպանայնացած (a^ʷ, e^ʷ, i^ʷ, ə^ʷ, o^ʷ, u^ʷ) և շրթնայնացած հնչակիցներով (æ, œ, y): Ձայնավորակարգերում ուղիերենի և աղվաներենի նմանություններն ավելի քիչ են, քան բաղաձայներում, քանի որ կրկնագիր մաղազաթում հանդիպում է միայն 7 պարզ հնչյուն՝ Ջ (a), Ս (ɑ), Ե (e), Կ (i), Օ (o), ՕԻ (u), ՍԻ (y):

Աղվաներենում բացակայում են ə և œ հնչյունները, որոնք ուղիերենում ըստ երևույթին առաջ են եկել թյուրքական լեզուների ազդեցությամբ, սակայն առկա է Ը նշանով ներկայացված հնչյունը, որը տառադարձվում է որպես երկար e: ձայնավոր կամ ej երկբարբառ: Ուղիերենի ըմպանայնացած ձայնավորների շարքին աղվաներենում կարող են համապատասխանել ձայնեղ ըմպանային շփականի ɔ տառանշանի և պարզ ձայնավորների զուգորդումները: Աղվաներենի Ս (ɑ) և ՍԻ (y) ձայնավորները ևս ենթադրվում են որպես թեթև ըմպանայնացած:

Ինչպես արդեն ասվել է, ուղիերենի համար ներմուծվել է երկու այբուբեն: Առաջինը հյուսիսկովկասյան ընդհանրական այբուբենից հետևող կանոնավոր համակարգն է, երկրորդը՝ արդի ուղիերենի հնչակազմին հարմարեցված աղվանից այբուբենը: Զննարկենք երկու այբուբենները միմյանցից անջատ:

1. *Արևելակովկասյան հիմք*: Ուղիերենի բաղաձայնակարգն ամբողջապես կարելի է արտահայտել արևելակովկասյան այբուբենի նշանային հիմքով: Դրանում ուժգին ետկապճային հնչյուն -

³⁸ W. Schulze. *A Functional Grammar of Udi*, 2005 (lrz.de/~wschulze/FGU.htm)

³⁹ Панчвидзе В. Н., Джейранишвили Е. Ф. *Удинский язык / Языки народов СССР*. М., 1967. Т. 4. Иберийско-кавказские языки.

Ների արտացոլման համար ներմուծվում են բոլորակ նշաններ, իսկ բաղաձայների ըմպանայնացումն արտահայտելու նպատակով՝ ածանցավոր: Երկբարբառները գրառվում են տառակցում-ներով: Արդյունքում ստանում ենք հետևյալ հերթակարգը:

Ուղիերենի այբուբեն (արևելակովկասյան հիմք)

Ա	Ա	Ա	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Դ	Կ	Կ
a	a ^ʕ	æ	p	b	p'	t	d	t'	k	g
Կ	Ը	Ը	Ե	Ե	Կ	Կ	Ի	Ե	Բ	Մ
k'	ε	ε ^ʕ	œ	q	q'	i	i ^ʕ	y	ts	dz
Մ	Մ	Ն	Շ	Շ	Ջ	Ջ	Խ	Գ	Փ	Փ
ts'	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ:	dʒ:	tʃ:	ə	ə ^ʕ	f	v
Շ	Շ	Ո	Ո	Ս	Ս	Ժ	Ժ	Օ	Ք	Ն
s	z	u	u ^ʕ	ʃ	ʒ	ʃ:	ʒ:	o	o ^ʕ	χ
Ե	Ի	Մ	Ն	Լ	Շ	Լ				
ɛ	h	m	n	r	l	j				

2. *Աղվանական հիմք*: Արդի ուղիերենին աղվանից գրի հարմարաբերումն ուղեկցվում է մի շարք բարդություններով: Եթե այբուբենի այն հատվածը, որն արտահայտում է աղվաներենի բաղաձայնակարգը, որոշակիորեն կարելի է համապատասխանեցնել ուղիերենի բաղաձայներին, ապա ձայնավորային համակարգի պարագայում միարժեք համապատասխանություն գոյություն չունի աղվաներենում անհրաժեշտ նշանակազմի բացակայության պատճառով:

Ուստի, ստիպված ենք կիրառել զուգորդումներ ոչ միայն երանգավորումների արտահայտման, այլև որոշ պարզ բաղաձայների (ə, æ, œ) գրառման համար՝ միևնույն ժամանակ մնալով աղվանից այբուբենի ձևույթի շրջանակներում:

Այսպես, աղվաներենի ձայնեղ ըմպանային շփականն արդի

ուղիներենում չի հանդիպում, հետևաբար դրա Ե տառանշանը կարելի է կիրառել ուղիներենի ձայնավորների ըմպանայնացումն արտահայտելու նպատակով:

Նշենք, որ աղվանից այբուբենի Ի նշանը գործածվել է և ձայնավորի երկագիր գրության համար՝ ՕԻ, ինչը հին հունարենի ՕΥ երկբարբառի պատճենն է՝ նման հայոց ՌԻ և վրաց ՉԿ կապգրություններին, որոնք արտահայտում են պարզ և ձայնավորը՝ չենթադրելով երկբարբառ օս արտասանություն՝ ինչպես հին հունարենում: Նույն տրամաբանությամբ է կառուցված նաև աղվաներենի Կ ձայնավորի ՆԻ երկագիրը (Ն նշանը սինայական մագաղաթում առանձին չի հանդիպում):

Հայկական գրային ավանդույթից աղվանականին է անցել նաև Ի օժանդակ նշանի գործածության սկզբունքը՝ որպես ՋԻ (aw), ԵԻ (ew), ԿԻ (iw) երկբարբառների երկրորդ հնչյունային բաղադրիչի տառանշանի: Հայերենի ուղղագրության նմանությամբ՝ աղվաներենում ևս այն միջձայնավոր դիրքում կիրառվել է Խ (v) հնչյունի փոխարեն: Օտարալեզու կաղապարներում, սակայն, ինչպես, օրինակ, ՋՕԻԻԸԻ (Mowsēs) անվան մեջ, ՕԻ երկագիրն ըստ երևույթին կարդացվել է հենց որպես օw, այլ ոչ ւ: Այսպիսով, Ի նշանն աղվանից գրում առանձին չէր հանդիպում և, ի տարբերություն հայկական զուգահեռի՝ Ի-ի, զուրկ էր երկշրթնային w-ին մոտ սեփական հնչյունային արժեքից:

Տվյալ մոտեցմամբ մենք կիրառվել ենք ձայնավորների արխայիկ երկագիր կաղապարից՝ Ն նշանն ուղղակիորեն համապատասխանեցնելով Կ ձայնավորին: Ի նշանը, իր հերթին, կկիրառվի ուղիներենի և հնչյունի արտացոլման համար:

Ուղիներենում աղվաներենի Ե և Ե ձայնավորների բացակայությունը թույլ է տալիս դրանց համապատասխանող Ը և Ն տառանշաններին վերագրել Ե և Ե հնչյունային արժեքները, որոնք Ը, իրենց հերթին, չեն հանդիպում աղվաներենում: Այսպիսով, մնում է միայն Ե հնչյունը, որին զուգահեռ նշան աղվանից այբուբենի ձայնավորների նշաններում գոյություն չունի: Ուստի, դրա գրառության համար հնարավոր է մի քանի տարբերակ.

ա) *կապգրություն*. կարելի է կիրառել ՕՋ (o+ε), ԸԴ (æ+u) կամ ԸԵ (æ+⁵) կցագրերը, որոնք ժամանակակից ուղիներենում չկան;

բ) *առանձին նշաններ*. կարելի է սահմանել հատուկ կանոն, ըստ որի՝ Ե տառանշանն առանձին գործածվելու դեպքում ընթերցվում է որպես æ, իսկ այլ ձայնավորների հետ զուգորդումներում մատնանշում է դրանց ըմպանայնացումը:

գ) *փոխատեղում*. կարելի է վերցնել աղվանից գրի այն տառանշանները, որոնք բացակայում են ուղիներենում և վերագրել դրանց ձայնավոր հնչյունային արժեք: Այս նպատակով գործածելի են կապճային «քմայնացած» շարքի ողջ նշանակազմը՝ Ի, Շ, Ծ, Կ, Բ, Լ, Դ: Դրանցում առավելագույն պարզությամբ աչքի են ընկնում Ի, Շ և Լ տառերը, որոնցից որևէ մեկին էլ կարելի է վերագրել æ հնչումը:

Վերոնշյալ բոլոր տարբերակներից մեզ առավել տնտեսող է պատկերանում երկրորդը՝ Ե տառանշանի երկակի կիրառումը, ինչի միջոցով էլ ներկայացնում ենք ուղիերենի համար աղվանից գրի հարմարաբերված տարբերակը՝ Երևանի Մատենադարանի MS No. 7117 ձեռագրից հայտնի այբբենական հերթակարգով:

Ուղիերենի այբուբեն (աղվանական հիմք)

Ձ	Ե	Ը	Գ	Ե	Յ	Ը	Ք	Չ
a	b	g	d	e	z	æ	ʒ	tʃ
Խ	Լ	Ղ	Կ	Ե	Դ	Գ	Ձ	Ը
tʃ ^o /tʃ:	j	ʒ ¹ /ʒ:	i	æ, + ⁵	l	χ	ts'	dʒ ¹ /dʒ:
Ճ	Կ	Ի	Ս	Ս	Թ	Ձ	Գ	Կ
k'	h	q	ə	tʃ ^o /tʃ:	tʃ'	m	q'	n
Ժ	Գ	Օ	Դ	Ք	Յ	Գ	Տ	Լ
ʃ	dʒ	o	f	dʒ	tʃ	p'	ɛ	r
Ի	Ե	Ք	Ց	Ս	Դ	Ի	Կ	Է
s	v	f'	ʃ ^o /ʃ:	y	ts	u	p	k

§7. Հաշվարացման սկզբունքները

Հյուսիսկովկասյան այբուբենների ներկայացման ավարտին համառոտակի դիտարկենք դրանց հաշվարացման հետ կապված որոշ խնդիրներ: Ակնհայտ է, որ դասական 101/105-նիշանի ստեղնաշարը որոշակիորեն սահմանափակում է 40-ից ավելի նիշ պարունակող գրային համակարգերի մուտքագրումը: Ուստի, աշխարհի բազմաթիվ լեզուների համար օպերացիոն համակարգերը նախատեսում են տեքստի ներմուծման այլընտրանքային մեթոդներ և օժանդակ ծրագրեր, որոնք ապահովում են ինչպես *ազգային շարվածքի*, այնպես էլ նշանների տարծևման *գործառական* ու *համր* ստեղների զուգակցումը: Գործառական ստեղները (Shift , Alt , AltGr , Cmd) կիրառվում են մեկ այլ նշանի հետ համաժամանակյա սեղմմամբ, իսկ համրերը՝ հաջորդաբար:

Օժանդակ ծրագրային փաթեթի օգուությամբ կարելի է սահմանափակել համր ստեղների ազդեցությունը միայն այն նշանների վրա, որոնք ենթակա են ձևափոխման: Համր կարող են լինել ինչպես վերնատառ նշանները (‘, ` , ^ և ~), որոնք, օրինակ, սեղմվելով նախքան որոշ ձայնավորները, հանգեցնում են á, â, â, ä արդյունարար ձևերին, այնպես էլ առանձին տառերի ստեղներ, որոնք, մյուսների հետ զուգորդվելիս, տարծևում են դրանք:

Օրինակ, եթովպական վանկագրի ներմուծման համար գործածվում է երկրորդ սկզբունքը՝ հավելված *հնչյունային կանոնով*, ըստ որի նշանը ձևափոխվում է հաջորդող ձայնավորի ստեղնի համր ազդեցությամբ: Այսպես, A (la) վանկանշանի կառուցման համար հարկավոր է հաջորդաբար սեղմել L և A ստեղները, որոնք առանձին կողավորում են ձ (lə) և խ (’a) վանկերը:

Մուտքագրման նմանօրինակ կոմբինացված մեթոդներ են ընկած նաև չինական, ճապոնական, կորեական, հնդկական և մի շարք այլ, լայնորեն կիրառվող գրային համակարգերի ստեղնաշարման հիմքում, և դրանցից առանց որևէ բարդության օգտվում է մոտ երկու միլիարդ օգտատեր: Որոշ հատկապես բարդ նշանակազմ ունեցող գրային համակարգերի առավել արդյունավետ մուտքագրման նպատակով ստեղծված են հատուկ՝ ազգային

ստեղնաշարեր, որոնք պարունակում են նշանների առանձին գրաֆիկական տարրերի համար նախատեսված ստեղներ:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ մոտ 150 նշան (չհաշված փոքրատառերը) պարունակող հյուսիսկովկասյան ընդհանրացված այբուբենների հաշվարացման պարզագույն տեսակը պիտի զուգակցի ինչպես գործառական, այնպես էլ համր ստեղների կիրառությունը՝ ներառելով նաև հնչյունային որոշակի կանոնների համախումբ, քանի որ հյուսիսկովկասյան երկու այբուբեններում էլ տառանշանների արտաքին տեսքը պայմանավորվում է գերազանցապես հնչյունային գործոններով: Ազգային շարվածքում ստեղնաշարին դուրս են բերվում միայն ծնորդ ձևերը:

Որպես օրինակ՝ ներկայացնում ենք արևմտակովկասյան (վերինը) և արևելակովկասյան (վարինը) առաջարկվող շարվածքները Windows-ի 104-նիշանի ստեղնաշարի համար: Նշենք, որ կովկասյան առանձին լեզուների ստեղնաշարումը կարող է տարբերվել ստորև պատկերվածներից ծնորդների և համր ստեղների առավել արդյունավետ ընդգրկմամբ և դասավորությամբ:

~	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	-	+	←
Tab	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	{	}	
↑ Caps Lock	A	S	D	F	G	H	J	K	L	;	'	↵	
⇧ Shift	Z	X	C	V	B	N	M	<	>	? /	⇧	⇧ Shift	
Ctrl	⌘	Alt						Alt Gr	⌘	Menu	Ctrl		

~	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	-	+	←
Tab	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	{	}	
↑ Caps Lock	A	S	D	F	G	H	J	K	L	;	'	↵	
⇧ Shift	Z	X	C	V	B	N	M	<	>	? /	⇧	⇧ Shift	
Ctrl	⌘	Alt						Alt Gr	⌘	Menu	Ctrl		

Բերված ստեղնաշարերում գործառական են Shift և AltGr ստեղները, համր՝ ` , ; , ' , / և = ստեղները: Shift ստեղը մուտքագրում է մեծատառերը, AltGr ստեղը՝ շրթնայնացումը: Ձայնավորումը և արտամղումն արտահայտվում են ; և ' ստեղների համր կիրառությամբ, քմայնացումը և ըմպանայնացումը՝ / և ` ստեղների: Տառանշանի կրկնության համար գործածվում է = ստեղը: Այսպես, օրինակ, Ե նշանի մուտքագրման համար անհրաժեշտ է միաժամանակ սեղմել Shift + x , ապա հաջորդաբար՝ ; և ` , իսկ Ե նշանի՝ Shift + AltGr + x , ապա հաջորդաբար՝ ; և ` : Բնական է, որ մուտքագրման այս ձևը գործում է բազմալեզու օժանդակության (Multilingual support) ծրագրային հատուկ ապահովման միջոցով և համապատասխան տառատեսակների առկայության դեպքում:

Հյուսիսկովկասյան լեզուների մուտքագրման համար հնարավոր է նաև հատուկ ստեղնաշարերի ներմուծումը, որպիսիք ներկայումս կիրառվում են չինարենի, ճապոներենի և սմանառիպ այլ գրային համակարգերի դեպքում: Այդ ստեղնաշարերում կարելի է հրաժարվել համր ստեղներից՝ նշանների տարձևումս իրականացնելով բացառապես գործառական ստեղներով: Որպես օրինակ՝ առաջարկում ենք հյուսիսկովկասյան ստեղնաշարի մի տարբերակ՝ արևմտակովկասյան շարվածքով: Արևելակովկասյան շարվածքը կտարբերվի միայն ծնորդների ընդգրկմամբ և դասավորությամբ, մինչդեռ գործառական ստեղները կմնան նույնը: Այսօրինակ ստեղնաշարը, լինելով առավել ընդհանրական, շարվածքի աննշան տարբերություններով կարող է կիրառվել հյուսիսկովկասյան բոլոր լեզուների համար:

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	()	-	=	x2	←								
1	Q	2	U	3	W	4	R	5	T	6	Y	7	U	8	I	9	0	;	'	/	=	←
Tab	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	[]		և								
↔	4	F	C	L	Ղ	Դ	Ո	Ն	Ի	Օ	Ր	()		և							
↕	A	U	Շ	D	I	F	Փ	Ճ	H	Յ	J	T	Կ	L	Շ	:	'	←	Enter			
↕	Shift	Z	X	C	V	B	N	M	<	>	?	↕	Shift									
Ctrl	⌘	⌘	Alt						Alt Gr	⌘	⌘	⌘	⌘	Ctrl								

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, վերոբերյալ շարադրանքի ընթացքում ներկայացվեց հյուսիսկովկասյան լեզուների ներկայիս հույժ վտանգված կարգավիճակը, երևան բերվեցին ու քննության առնվեցին այս լեզուների զարգացմանը խոչընդոտող և, հնարավոր է անգամ դրանց աստիճանական արտամղմանն ու մոռացությանն օժանդակող որոշ գործոններ: Փաստվեց, որ նման իրադրության հիմնական պատճառներից մեկը ԽՍՀՄ-ի կազմավորման առաջին տասնամյակներին տարվող ռուսայնացման քաղաքականության արդյունքում այս լեզուների հետ օրգանապես անհամատեղելի ռուսահեն գրի ներմուծումն ու ինստիտուցիոնալացումն էր:

Մենք եկանք այն եզրակացության, որ ի դեմս ներկայիս ռուսահեն այբուբենների՝ գործ ունենք մի նշանակարգի հետ, որի ներուժը կառուցվածքային համապատասխանության առումով միանգամայն թերի է և անբավարար հյուսիսկովկասյան լեզուների ոչ միայն գեղագիտական և ներդաշնակ, այլ նույնիսկ պարզ, կիրառական և հնչյունայնորեն լիարժեք գրառման համար, քանի որ հյուսիսկովկասյան լեզուներում արտաբերումների քանակն ու բազմազանությունը բազմակի գերազանցում է ներկայիս այբուբենների գրաֆիկական հնարավորությունները և լուրջ խոչընդոտ է դրանց ադապտացման համար:

Ստեղծված կացությունից որպես հնարավոր ելք մեզ պատկերացավ տվյալ լեզուներին հարմարեցված նոր և կատարյալ այբուբենների մշակումը, որոնք կլինեն պարզ և ընկալելի, տառաձևերում և տարձևումներում՝ կանոնավոր, և միևնույն ժամանակ՝ համապատասխան այս լեզուների բարդագույն հնչական առանձնահատկություններին՝ արտապատկերելով դրանք լիարժեք հնչյունային ներկայացուցչականությամբ և այբբենական փոխմիարժեքությամբ: Այս խնդրի իրագործման համար առաջին հերթին հարկ էր ի մի բերել հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչաբանական հասանելի ուսումնասիրությունները և միասնական եզրութաբանության սահմաններում փորձել ընդհանրացնել կովկասյան լեզուների հնչյունային բազմազանության լիակատար պատկերը, ապա՝ ներկայացնել նշանների գրաֆիկական համարձակ՝ որպես հիմք նախատեսվող այբուբենների համար:

Այդ նպատակով վերհանվեց և մանրամասն վերլուծության ենթարկվեց երկհազարամյա պատմական ավանդույթ ունեցող հարավկովկասյան այբուբենների գրաբանական և տառաստեղծ ողջ ներուժը, ինչի ձևույթի վրա առաջարկվեց կանոնական նշանային մի հստակ համակարգ, որի հնարավորությունները, ինչպես համոզվեցինք, բացառիկ են ոչ միայն աշխարհի լեզուներում առավելագույն քանակի բաղաձայներ պարունակող հյուսիսկովկասյան լեզուների հնչական բոլոր առանձնահատկությունների ճշգրիտ և այբբենականորեն փոխմիարժեք արտապատկերման համար, այլև անհրաժեշտության դեպքում կիրառելի են անգամ դրանցից բազմապատիկ ծավալուն հնչակարգերում: Տառաստեղծման հստակ սկզբունքներն ու կանոնները, առանց որևէ բարդության, թույլ են տալիս մտապահել նշանների մեծ քանակ:

Գրի արդյունավետության առավելագույն աստիճանի հասնելու նպատակով կառուցվեց միմյանց նման, սակայն ինչ-որ իմաստով անկախ երկու բազային այբբենական համակարգ արևմտա- և արևելակովկասյան ընտանիքների համար, որոնցից իրենց հերթին մակածվում են առանձին լեզուների այբուբենները: Որպես համակովկասյան ժառանգության անօտարելի մասնիկի՝ օսերենի համար ևս ներմուծվեց անկախ այբուբեն՝ իր կառուցվածքով մոտ և՛ հյուսիս- և՛ հարավկովկասյան այբուբենների տառաստեղծ սկզբունքներին:

Սույնով փորձեցինք վերստին նոր լիցք, շարունակություն և պատմականորեն հիմնավորված ամբողջություն հաղորդել կովկասյան տարածաշրջանի երկհազարամյա միասնական գրավոր մշակույթին և նոր թափ՝ ընդհանուր առմամբ վտանգված, մեռնող կամ անհետացման եզրին կանգնած հյուսիսկովկասյան լեզուների պահպանությանը և զարգացմանը: Ստեղծված այբուբենները, ի տարբերություն մինչ այժմ եղած բոլոր փորձերի, չեն կրկնօրինակում բացառիկ ինքնատիպ կովկասյան լեզուները կամա թե ակամա ածանցյալ կարգավիճակի հանգեցնող և ստորադասող լեզվամշակութային կամ կրոնաքաղաքական որևէ կառույցի գիրը, այլ ընդամենը նորոգում և վերաիմաստավորում են Յյուսիսային և Հարավային Կովկասի՝ միմյանցից տարբեր պատմական, լեզվային, մշակութային և քաղաքական ժառանգություններն ընդհանուր և միացյալ կովկասյան համատեքստում:

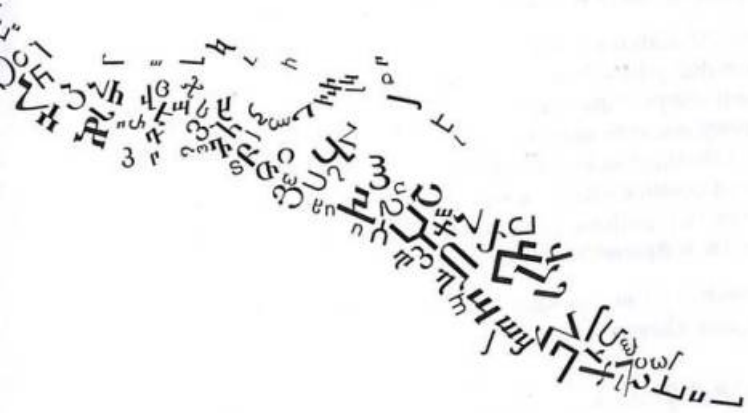
В. П. ДРОГО

ВИА

1 E 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

Вазген Рафаэлевич Казарян

ПРОЕКТ
ОБЩЕКАВКАЗСКОГО
АЛФАВИТА

ЕРЕВАН
Авторское издание
2012

**Печатается по решению Ученого совета
Института Востоковедения НАН РА**

Редактор

*доктор филологических наук
Маргарит Хачикян*

УДК 801.4

ББК 81–1

К 143

Казарян Вазген Рафаэльевич

К 143

Проект общекавказского алфавита / В.Р. Казарян. – Ереван: Авторское издание, 2012. – 336 стр.

Основываясь на исследованиях по фонетике северокавказских языков, автор выявляет структурное несоответствие между исключительно богатым консонантизмом данных языков и их нынешними кириллическими алфавитами и выдвигает идею о необходимости создания для них собственных и независимых систем письма.

Для 37 западно- и восточнокавказских языков, находящихся под угрозой исчезновения, автор предлагает совершенно новую, оригинальную и обобщенную алфавитную систему, наделенную высшей степенью графемно-фонемной взаимооднозначности и основанную на принципах знакоформирования и морфологическом применении элементов графики трех исторических алфавитов Южного Кавказа и Армянского Нагорья.

Книга состоит из идентичных частей на армянском и русском языках и подробного резюме на английском.

ISBN 978-9939-0-0603-1

**УДК 801.4
ББК 81–1**

Отпечатано в типографии "Принтинфо"

© Казарян Вазген, 2012 г.

Светлой памяти отца –

академика НАН РА

Рафаэля Аветисовича Казаряна (1924-2007)

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	171
Часть I. Фонетика кавказских языков	176
§1. Введение в алфавит	176
§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит	181
<i>Согласные</i>	182
<i>Гласные</i>	187
§3. Краткий очерк фонетики кавказских языков	189
§4. Западнокавказские языки	194
§5. Восточнокавказские языки	199
§6. Фонемы в контексте грамматики	204
Часть II. Графический анализ алфавитов Южного Кавказа	213
§1. Традиция письма на Кавказе	213
§2. Южнокавказская обобщенная система знаков	223
<i>Протоформы</i>	224
<i>Деривативные формы</i>	227
<i>Заключение</i>	234
Часть III. Кавказский алфавит	236
§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месроповская") обобщенная система	236
§2. Новые алфавиты	243
§3. Западнокавказский алфавит	245
<i>Алфавитный порядок букв</i>	253
<i>Абхазский и абазинский языки</i>	257
<i>Адыгейский язык</i>	262
<i>Кабардинский язык</i>	264
<i>Убыхский язык</i>	268

§4. Восточнокавказский алфавит	269
<i>Порядок букв в восточнокавказском алфавите</i>	272
<i>Аваро-андийская группа: аварский язык</i>	274
<i>Аваро-андийская группа: андийский язык</i>	277
<i>Аваро-андийская группа: ахвахский язык</i>	279
<i>Аваро-андийская группа: каратинский язык</i>	281
<i>Цезская (дидойская) группа: цезский язык</i>	283
<i>Цезская (дидойская) группа: хваршинский язык</i>	285
<i>Цезская (дидойская) группа: гинухский, гунзибский и бежтинский языки</i>	288
<i>Лезгинская группа: лезгинский язык</i>	289
<i>Лезгинская группа: табасаранский язык</i>	292
<i>Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки</i>	293
<i>Лезгинская группа: агульский язык</i>	295
<i>Лезгинская группа: крызский и будухский языки</i>	297
<i>Лезгинская группа: арчинский язык</i>	299
<i>Лакский изолят</i>	302
<i>Даргинский диалектный континуум: даргинский</i>	303
<i>Нахская группа: чеченский язык</i>	306
<i>Нахская группа: ингушский язык</i>	308
<i>Хиналугский изолят</i>	309
§5. Аланский (осетинский) алфавит	311
§6. "Алуанский" алфавит удинского языка	314
§7. Принципы компьютеризации	320

Заключение 323

A Proposal for Pan-Caucasian Alphabet (Synopsis) 325

*Автор выражает благодарность
Гранту Тер-Абрамяну, вместе с ко-
торым в свое время был задуман
данный проект, а также всем тем,
кто принял участие в редактирова-
нии и подготовке книги к изданию.*

Кавказский регион занимает одно из первых мест в мире по разнообразию и плотности концентрации языков. Это разнообразие с раннего средневековья нашло отражение в греко-римских источниках, "Ашхарацуйце" – армянской географии, в заметках арабских путешественников и географов: согласно сведениям Плиния, например, в городе Диоскурия (греч. Διοσκούριάς, нынешний Сухуми) римляне вели делопроизводство с помощью 130 переводчиков, а арабский историк XIV в. Абу-ль-Фида называет Кавказ Джабаль аль-Алсун – "Горой языков". Ныне здесь сконцентрированы более 50 больших и малых народов и этнических групп, и представлены пять языковых семей, четыре из которых присутствуют в регионе с древнейших времен, три – исторически ограничены пределами горной системы Большого Кавказа, две – под угрозой исчезновения, одна – на грани вымирания.

Оказавшись в ареале распространения, соприкосновения и влияния индоевропейской, алтайской и семитской языковых семей, Кавказ, предположительно из-за особенностей рельефа и относительной изоляции горных районов, сумел сохранить определенную репрезентативность и достаточное разнообразие трех исконных языковых семейств, не допустив их исчезновения или превращения в изолированные языки (language isolate).

Примечание. Изолированными (изолятами) являются те языки, генетические связи которых с языками, имеющими известное происхождение, не выявляются с достаточной степенью точности.

Подобными языками или "семьями", состоящими из одного языка, являются баскский, айнский, корейский, ряд племенных языков Африки, Азии и Америк.

Существуют языки, считающиеся относительными изолятами, которые, принадлежа к какой-либо языковой семье, не включены ни в одну из ее ветвей. Среди индоевропейских языков такой статус имеют армянский, греческий и албанский, которые иногда называются "индоевропейскими изолятами".

Число кавказских языков, которые считаются исконными для данного региона на протяжении, по меньшей мере, 4-х тыс. лет, достигает сорока одного¹. Согласно наиболее широко распространенной классификации, они группируются следующим образом².

Северозападнокавказские (абхазо-адыгские, западнокавказские, черкесские) языки. К этой семье принадлежат абхазский, абазинский, черкесский (в западном – адыгейском, и в восточном – кабардинском, вариантах) и ныне мертвый убыхский, последний носитель которого – Тевфик Эсенч – скончался в 1992 г. в Турции. Большая часть носителей этих языков, будучи изгнанной или массово перемещенной в результате имперской экспансии, с середины XIX в. проживает вне пределов Кавказа, вследствие чего эта некогда разнообразная, широко и однородно распространенная языковая семья ныне обособилась в нескольких изолированных анклавах с малочисленным населением. Данный факт серьезнейшим образом угрожает возможностям развития и даже будущему этих языков.

Северовостокавказские (нахско-дагестанские, дагестанские, восточнокавказские) языки. Имеет большое внутреннее разнообразие. Родственные языки распределены по нахской, аваро-андийской, лезгинской, цезской (дидойской), даргинской ветвям (которые в свою очередь распадаются на

¹ Сведения о количестве носителей весьма приблизительны и основаны на общих оценках.

² С. Старостин и С. Николаев выдвинули концепцию единого северокавказского праязыка, которая, однако, не нашла широкого отклика среди специалистов. Старостин С. А., Николаев С. Л. *Севернокавказские языки и их место среди других языковых семей Передней Азии*: Сб. Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. М., 1984; S. Starostin & S. Nikolayev. *A Comparative Dictionary of North Caucasian Languages*, 1994, Preface (<http://starling.rinet.ru/Texts/caucpref.pdf>).

отдельные языки или диалектные группы) и двум изолятам – лакскому и хиналугскому. Отдельные языки этой семьи ныне имеют всего несколько тысяч носителей, и, будучи обособленными (www.unesco.org/culture/languages-atlas/) в пределах одного или нескольких сел, сведены к статусу исчезающих или вымирающих языков.

Южнокавказская (картвельская) семья. Включает грузинский, мегрельский, сванский и лазский языки.

Исторически, на Северном и Южном Кавказе широко распространены также индоевропейская и алтайская языковые семьи, первая – представленная армянским, персидским, греческим, осетинским, русским, украинским, курдским, татским и талышским, последняя – азербайджанским, турецким, калмыкским, кумыкским, балкарским, карачаевским и ногайским языками. Семитскую семью представляет айсорский (ново-арамейский ассирийский) язык.

Неопределенность будущего тех северокавказских языков, что находятся ныне под угрозой исчезновения, обусловлена не только историко-политическими и конфессионально-культурными реалиями Кавказа, но и отсутствием одной из важнейших составляющих формирования идентичности этноязыковых сообществ – вековой письменной традиции и наследия, что ставит эти в основном малочисленные группы в уязвимое положение перед угрозой культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии.

Среди трех исконных языковых семейств Кавказа только грузинский имеет многовековую непрерывную письменную традицию, берущую начало от принятия собственного алфавита, согласно преобладающему мнению, в V веке н.э. Из прочих кавказских языков аутентичную письменную традицию и литературу (по крайней мере – переводную) имел государственный язык средневековой Кавказской Албании –

"кавказский албанский", "агванский" или "алуанский", принадлежащий к лезгинской группе восточнокавказских языков, живым наследником которого считается современный удинский. В период распространения ислама в средневековье была проведена попытка адаптации к некоторым восточнокавказским языкам *аджама* – модифицированного варианта арабского письма, которое, однако, в силу различных причин так и не стало преобладающим в данной языковой среде.

Стандартизованные системы письма для северокавказских языков были внедрены лишь в XX в. Изначально основанные на латинской графике, адаптированные алфавиты к середине 30-х годов были переведены на кириллическую основу. Оба варианта письма, будучи системно исключительно неполноценными, несмотря на некогда положительную роль в литературном развитии некоторых из этих языков, до настоящего времени представляют серьезные трудности для их записи не только в плане эстетики и гармоничности письма, но также с точки зрения практичности и функциональности, поскольку несоразмерно частое применение многобуквенных комбинаций в нынешних *кириллоидных* (адаптированных и дополненных кириллических) алфавитах привело к повсеместному нарушению алфавитного принципа – предсказуемости и взаимодозначности символов и обозначаемых ими фонем.

Помимо несовершенства системы письма, немаловажную роль в маргинализации сфер применения автохтонных кавказских языков, их провинциализации и постепенном исчезновении играет государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского. Ряд языков, среди которых имелись образцы, исключительные в мировом масштабе по фоно-грамматическим особенностям, либо полностью утрачены, как убыхский, либо оказались на грани вымирания, сократившись до нескольких сот или тысяч носителей, как арчинский, ахвахский, хиналугский, хваршинский, гинух-

ский, цезский (дидойский), гунзибский, бежтинский, годоберинский, крызский, будухский, удинский, абазинский и т.д.

Возможным выходом из сложившегося положения может стать предоставление данным языкам новых импульсов и возможностей развития. Средством достижения поставленной цели нам представляется научная разработка новых, полноценных и адаптированных к данным языкам алфавитов, которые, помимо удовлетворения всем необходимым параметрам письма, а также требованиям и особенностям фонетических структур северокавказских языков, будут в то же время свободны от неуместного политико-культурного подтекста, подчиняющего и принуждающего влияния.

Лучшей иллюстрацией вышесказанного являются прошедшие почти двухтысячелетнее испытание и совершенные в плане взаимоднозначности фонемной передачи древние алфавиты доминантных языков восточной оконечности Малой Азии и Южного Кавказа – армянского, грузинского, а также вымершего и дешифрованного лишь в недавнем прошлом языка Кавказской Албании – алуанского.

Эти выдающиеся примеры культурного наследия современного кавказского региона в своем триединстве некогда объединяли три государства Южного Кавказа и Армянского Нагорья в единой, но взаимно независимой и своеобразной традиции письма. Попыткой восстановления этого триединства, нарушенного после выхода из употребления и забвения его существенной части – алуанского алфавита, является идея внедрения на знакообразовательной основе алфавитов Южного Кавказа подобных по графике, однако – совершенно оригинальных, легко распознаваемых и, самое главное, фонетически полноценных и грамматологически корректных письменных систем для северокавказской языковой общности, исторически находящейся в географической и родственной близости с данным древнейшим письменным ареалом.

ЧАСТЬ I. ФОНЕТИКА КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ

§1. Введение в алфавит

В ходе развития цивилизации, для практической записи языков применялось множество письменных систем с весьма различной логикой: логография (идеография), лого-силлабография, силлабарий (силлабическое – слоговое письмо), абугида (тип слогового письма, где слоги с той же консонантной основой пишутся сходным образом с помощью добавления частиц к графической форме-основе), абджад (консонантное письмо), алфавит, стенография и т.д., которые с точки зрения морфологии можно разделить на две основные группы – смысловые и фонетические типы систем³. Надо отметить, что в обеих группах в том или ином количестве могут быть инкорпорированы символы из другой группы. К примеру, японское письмо пользуется не только логографическими знаками, заимствованными и адаптированными из китайского письма (*кандзю*), но и двумя силлабариями собственной модификации (*катакана*, *хирагана*). Древнеегипетская иероглифическая письменность и клинопись Древней Месопотамии также включают как чисто фонетические, так и смысловые единицы (слова, грамматические производные, детерминативы и т.д.). Имеет место также обратная тенденция: чисто фонетическое письмо (алфавит, абджад, силлабарий) может применять элементы смыслового письма: цифры, лигатуры, идеограммы (&, %, \$, § и т.д.).

Среди всех имеющихся видов письма наибольшей простотой обладает *алфавит*, определяющийся согласно тому принципу, что *отдельные фонемы речи выражаются буквами или их сочетаниями, устанавливающими однозначное и предсказуемое соотношение между написанием слова и его произношением*. Полноценными или чисто фонетическими являются

³ I. J. Gelb. *A Study of Writing*. University of Chicago Press, 2nd ed., 1963.

те алфавиты, в которых соответствие между буквой и фонемой *взаимоднозначно*.

В целом, под термином алфавит подразумевают две основные системы письма. Первая система – чисто консонантное ("квази-алфавитное") письмо или *абджад* (термин составлен из первых четырех букв арабского алфавита) – была создана и поныне имеет широкое распространение в семитской языковой среде. Эти формы письма, изначально не имевшие отдельных графем для передачи гласных, в течение веков разработали определенные каноны и систему вспомогательных диакритических знаков, с различной степенью точности отражающих гласные языка. Вторая система – *полноценный алфавит*⁴, имеет сравнительно полный набор букв для передачи как согласных, так и гласных. Древнейшие варианты этого письма возникли в Древней Греции и Малой Азии в первой половине I тыс. до н.э., и впоследствии прямым или опосредованным образом (через латинскую и кириллическую модификации) легли в основу всех европейских алфавитов.

Консонантное письмо возникло и распространилось еще в бронзовом веке (II тыс. д.н.э.) в среде западносемитских народов, проживающих на территории Сирии и Палестины. Причины возникновения алфавита не до конца ясны, а мнения по данному вопросу расходятся. Согласно наиболее распространенной теории, западносемитский алфавит сформировался под воздействием египетской письменности и возникшей в ней в 27-м веке до нашей эры чисто фонетической консонантной системы⁵. В позднем бронзовом веке нашли применение две разновидности алфавита: линейная (прототип всех последующих алфавитов) и клинообразная, которым

⁴ Coulmas, Florian. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 1996.

⁵ Himelfarb, Elizabeth J. *First Alphabet Found in Egypt*, *Archaeology* 53, Issue 1, 2000.

передавался западносемитский язык города Угарит – угаритский. Очертания последнего приняли клинообразную форму из-за использования месопотамских палочек (глина и палочка с заостренным концом) и не имеют генетической связи с собственно месопотамской клинописью⁶. Линейное письмо впоследствии развилось в две разновидности: финикийскую (северную) и южноаравийскую (южную). Последняя в течение всего периода своего существования (до VII в. н.э.) оставалась в рамках чисто консонантного абджада⁷, а первая с течением времени разработала некоторые приемы записи гласных (вокализация согласных с помощью *матрес лекционис*, диакритические знаки), подготавливая основу для ввода чистых гласных в системы письма при адаптации и модификации финикийского абджада древними греками.

Если распространение финикийского варианта семитского алфавита на запад – в Древнюю Грецию (откуда впоследствии оно перешло в Италию, Этрурию, центральную Европу и далее) – было преимущественно обусловлено активной морской торговлей финикийских мореплавателей по всему Средиземноморью, то на востоке семитское письмо стало преобладающим в I тыс. до н.э. в результате распространения арамейского в качестве языка международного общения.

Развившийся из финикийского арамейский алфавит лег в основу ряда переднеазиатских письменных систем: сирийского, арабского и еврейского алфавитов, пехлевийского письма, а в дальнейшем, проникнув на территорию индийского субконтинента как письмо *Брахми*, послужил прототи-

⁶ J. Friedrich. *Geschichte der Schrift* (The History of Writing), Heidelberg, 1966.

⁷ Дальнейшим разветвлением данного типа письма является эфиопская абугида, которая до настоящего времени применяется в официальных языках Эфиопии и Эритреи.

пом множества алфавитов и силлабариев (в том числе абугид) Юго-Восточной Азии.

В Европе алфавит распространился в двух основных модификациях – греческой и латинской. Последняя, вследствие международного имперского статуса латинского, а впоследствии – испанского, французского и английского языков, постепенно приобрела всемирную распространенность и стала основой для многих алфавитов современности.

Греческое же письмо, ставшее изначально основой латинского, позднее, параллельно с распространением христианства в эпоху Византии, было прямым образом заимствовано и адаптировано к собственным фонетическим системам коптами, готами, балканскими славянами, или же послужило методической основой или графической моделью для новых алфавитов – армянского, грузинского и кавказско-албанского.

Заимствованные алфавиты, однако, будучи созданными или модифицированными для передачи фонем языка-источника, не всегда в полной мере отражают фонетический строй заимствующего языка и во многих случаях, особенно при адаптации в средневековый период, лишь в некотором приближении отражают фонемный состав адаптирующего языка.

Результат положителен в тех случаях, когда заимствующий язык имеет меньшее или хотя бы сопоставимое с языком-источником количество фонем. Так, созданные на основе латиницы финский, эстонский, испанский, итальянский алфавиты фонетически полноценны, поскольку первые два языка обладают меньшим, чем латынь, количеством фонем, а последние два являются прямым продолжением латыни со сходными фонетическими системами.

В целом можно констатировать, что алфавиты на латинской основе все же более или менее неполноценны. Выразительными примерами тому служат алфавиты французского,

английского, ирландского, исландского и пр. европейских языков, в которых многозначность передачи фонем и принципы орфографии настолько далеки от взаимооднозначности полноценного алфавита, что часто вызывают значительные трудности в плане понимания логики связи отдельных фонетических значений букв и их реального произношения.

Исключительным случаем такой ситуации является опыт внедрения алфавитов для кавказских языков на основе графики русского письма. Если латинское письмо, при всех недостатках, будучи в течение веков адаптированным со стороны множества языков, приобрело более или менее конвенциональную систему вспомогательных знаков и дополнительных символов, то при адаптации русского алфавита к кавказским языкам в каждом отдельно взятом случае были использованы различные наборы знаков и часто в алогичных комбинациях. Орфография еще больше запутывается из-за неестественных буквосочетаний (*ххьIв, кIкIв, чIчIв, ххьI, лльв, гьIв, кхъу, ккв, ххв, къь, гъу, хъу, кIу, жъу*) по той простой причине, что кавказские языки, как сможем убедиться ниже, обладают количеством фонем, многократно превышающим графические возможности кириллического письма.

Следует отметить, однако, что латиница, будучи такой же ограниченной в графике, при попытках адаптации к кавказским языкам в начале XX в. также не отвечала требованиям о полноценной передаче всего фонемного богатства и одновременной практичности применения, и впоследствии, при государственной политике русификации, уступила позиции отнюдь не более полноценным системам письма на графической основе кириллицы.

§2. Введение в фонетику. Международный фонетический алфавит

Успех создания письменной системы для того или иного языка зависит в значительной степени от глубины и точности анализа его фонетического строя и особенностей⁸. Письмо обретает законченную форму с прояснением фонетического строя языка и его точным отображением посредством определенного базового реестра символов.

Наиболее современной системой записи фонетики языков является Международный фонетический алфавит⁹ (International Phonetic Alphabet), сокращенно – МФА (IPA)¹⁰. Основанный на парадигме современной терминологии и понятий, разработанных Международной Фонетической Ассоциацией, он позволяет с наибольшей точностью и относительной простотой представлять фонемный состав всех языков мира единой символьной базой. Созданный на основе латинской графики, он обладает богатым набором графем, а для записи модифицированных фонетических значений или вторичных артикуляций применяет систему вспомогательных и диакритических знаков. Во избежание трудностей, вызванных терминологически устаревшими, запутанными и по большей степени некорректными описаниями фонетического строя кавказских языков в русскоязычной литературе, при дальнейшем изложении будем опираться на терминологию МФА.

Поскольку в научной литературе и в интернете система МФА представлена с максимальной детальностью и полнотой, мы предпочтем оставить ее углубленное изучение чита-

⁸ John Laver. *Principles of Phonetics*. New York, 1994; Roger Lass. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge University Press, 1984.

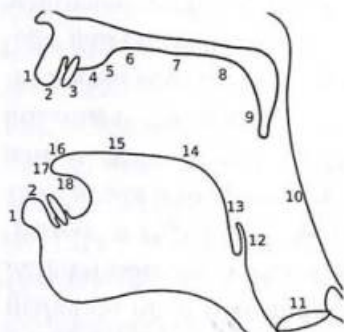
⁹ International Phonetic Association (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*.

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet.

телю и приведем ниже лишь понятия и термины, необходимые для полноценного и доступного восприятия непростой фонетики кавказских языков.

Согласные

Согласные – это звуки речи, образующиеся в определенной точке полости рта вследствие нарастания давления в возмущаемом потоке воздуха в результате частичной блокировки или полного закрытия голосового тракта *артикуляторами* (определенным касанием верхней и нижней челюстей). Классифицируются по *месту артикуляции, способу артикуляции и фонации*.

Места артикуляции согласных

1. Экзолабиальные, 2. (Эндо-) лабиальные, 3. Дентальные, 4. Альвеолярные, 5. Постальвеолярные, 6. Препалатальные, 7. Палатальные, 8. Велярные, 9. Увулярные, 10. Фарингальные, 11. Глоттальные (гортанные), 12. Эпиглоттальные, 13. Радикалы, 14. Задняяязычные, 15. Средняяязычные, 16. Ламинальные, 17. Апикальные, 18. Субапикальные.

Место артикуляции показывает в какой именно части голосового тракта происходит возмущение непрерывности воздушного потока. Слева приведена иллюстрация ротовой полости человека, на которой цифрами показаны места артикуляций и приведены их названия. Согласные обозначаются сочетанием названий пассивного и активного артикуляторов. Например, активная нижняя губа может при произношении касаться верхнего зубного ряда, производя звук *в* (который определится как *лабиодентальный*), или верхней губы, что приводит к возникновению звука *б* (получившего

название *билабиальнго*). В основном различаются пять основных артикуляторов и групп согласных, произносимых с их помощью: губы – *губные* (лабиальные), передняя область языка – *переднеязычные* (корональные), средняя/задняя часть языка – *заднеязычные* (дорсальные), корень языка и эпиглоттис – *радикалы*, гортань (ларинкс) – *гортанные* (ларингальные). Для корональных возможны три позиции артикуляции: *апикальная*, когда пассивного артикулятора касается самый кончик языка; *ламинальная* – когда пассивного артикулятора касается весь плоский конец языка (*ч*), и *суб-апикальные* (ретрофлексные), когда при соприкосновении с пассивным артикулятором язык загибается назад (русские *ш*, *ж*; английский *r*). Бывает, что согласные формируются совмещением двух или более активных артикуляторов: они называются *коартикулированными* или *вторично артикулированными* согласными. Наиболее распространенными типами являются: *лабиализация*, когда при звукопроизношении губы округляются (как в английском **quick**, в отличие от **kick**); *палатализация*, при поднятии средней спинки языка к твёрдому нёбу (ср. слово **тьма**); *веляризация*, когда задняя часть языка поднимается к завесе (задней области) нёба; и *фарингализация*, когда произношение сопровождается сужением фарингальной области гортани, как в случае фонем *ص* (*s^h*), *ض* (*d^h*), *ط* (*t^h*), *ظ* (*ð^h*) классического арабского языка.

Способ артикуляции показывает, каким образом органы речи участвуют в звукопроизношении. В одном и том же месте артикуляции возможны согласные, произносимые множеством способов. Первичным параметром является *цель*, что показывает насколько сближаются друг к другу органы речи. Классифицируются по следующим видам: *взрывные* или *смычные* (согласные закрытия), при артикуляции которых поток воздуха перекрывается артикуляторами (нулевая цель или смычка), каковыми являются, например, согласные

п, т, к; *фрикативные*, или щелевые согласные, производимые при очень узком открытии воздушной щели, когда артикуляторы приводятся в интенсивное трение, как в случае фонем *с, з, ш, ж, х*; *аффрикаты*, образующиеся мгновенным переходом смычки в щель (как при *ц* и *ч*, которые можно представить в виде мгновенных переходов $t > c$ и $t > ш$); *сонорные* (sonorant) – произносимые при узком, но не вызывающем трения сближении артикуляторов (*р, й*); и, наконец, простые *гласные*, при артикуляции которых поток воздуха ничем не воспрепятствован (*а, е, и, о, у, ы*). Сонорные, в свою очередь, подразделяются на: *носовые* (nasal), при которых воздух, вместо полости рта, проходит через нос (*м, н*); *одноударные* (tap), когда закрытие воздушного канала происходит легким и мгновенным способом, как звук *р* в испанском языке; *дрожащие* (trill), при которых поток воздуха вызывает дрожание активного артикулятора (*р*); *аппроксиманты*, когда пассивный и активный артикуляторы располагаются вблизи друг друга, но в непосредственный контакт не входят: таковы фонемы *л, й*, английская *р, w*. В ходе произношения поток воздуха может обтекать по боковым сторонам языка. Возникающие таким способом согласные называются *боковыми* или *латеральными*. Латеральным является аппроксимант *л* (дентальный или альвеолярный латеральный аппроксимант).

Фонация характеризует тип участия голосовых связок при артикуляции. Встречается ряд разновидностей фонации, из которых для настоящего изложения значимы следующие: *звонкие*, при которых голосовые связки вибрируют, производя тональный (чистый) звук (*б, д, з*); *глухие*, когда поток воздуха не приводит в движение голосовые связки (*п, т, к*). Глухие бывают двух типов – *придыхательные* (aspirated), как английские *р, т, к* (в обозначениях МФА – p^h, t^h, k^h), и *непридыхательные* (tenuis), как испанские *р, т, к*, или русские *п, т, к* (в обозначениях МФА – p^*, t^*, k^*).

Система согласных Международного фонетического алфавита (без коартикуляций)

↓ Способ	Место →	Губные (лабиальные)		Корональные				Заднеязычные			Радиалы		Глоттальные
		Билабиальные	Лабидентальные	Дентальные	Альвеолярные	Постальвеолярные	Ретрофлексные	Палатальные	Велярные	Увулярные	Фарингальные	Эпиглотальные	
Взрывные	Центральные	p	p̥	t̪	t				k	q	g		ʔ
		pf	p̥f	tʃ	ts	dʒ	tʃ	dʒ	kx	gV	qX	gB	
Аффрикаты	Латеральные				tʃ	dʒ			kʃ	gʃ			
	Центральные	ф	β	θ	s	z	ʃ	ʒ	x	χ	ɣ	h	ɦ
Фрикативные	Латеральные				t	β			ʃ	ʃ			
	Центральные		ʋ		ɹ				ɻ	ɻ			
Апроксиманты	Латеральные				ɹ				ɻ	ɻ			
	Центральные				ɹ				ɻ	ɻ			
Одноударные					ɹ				ɻ	ɻ			
Дрожание		ʋ			ɹ								ʔ
Назальные		m	ɱ	ɱ	n				ɱ	ɱ			ɱ

Выше приведена основная система согласных в обозначениях МФА (без включения коартикуляций), в которой согласные ассоциируются по признаку фонации (глухие-звонкие). Если специально не отмечается, произношение глухих подразумевается как придыхательное.

Во всех вышеописанных случаях произношения воздушный поток образуется в легких и выталкивается наружу дыхательными путями, вследствие чего данный тип согласных *выдоха* носит название *легочных* или *пульмонических* (pulmonic). Возможны, однако, и фонемы, обусловленные иными механизмами образования воздушного давления, как *абруптивные* (или эжективные, ejective), *щелчки* (click), и согласные *ингрессии* (или импловзивные, implosive). Для настоящего изложения особую важность имеют абруптивные согласные, возникающие, когда поток воздуха инициируется не в легких, а в гортани и выталкивается вверх его резким движением. Абруптивные могут быть только глухими, так как вследствие возникновения воздушного потока вне легких, голосовые связки в процессе их формирования участия не принимают.

Коартикуляция и фонация согласных обозначаются с помощью следующих вспомогательных символов:

◦ ^w лабиализация	◦ ^h аспирация
◦ ^j палатализация	◦ [*] деаспирация
◦ ^v веляризация	◦ ^o девокализация
◦ ^f фарингализация	◦ [̃] назализация

Кроме вышеприведенной системы, имеются также специальные символы для некоторых часто встречающихся фонем с одновременной коартикуляцией: *ɕ* (глухой палатализованный ламинальный постальвеолярный фрикативный, подобный русской *ц*), *ɟ* (звонкий палатализованный ламинальный

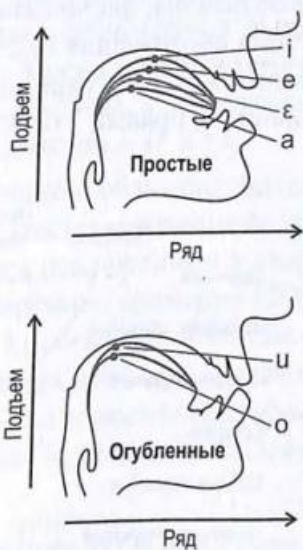
постальвеолярный фрикативный), w (звонкий лабиализованный велярный аппроксимант w^{v} , как в английском слове weer), ɟ (лабиализованный палатальный аппроксимант j^{w}).

Как уже было отмечено, кроме пульмонических согласных, существуют также глухие абруптивные согласные, которые обозначаются присоединением символа " ' ": p', t', k', q', s', ts', tʃ', kx', kl' и т.д.

Гласные

Гласные – это звуки речи, произносимые открытым голосовым трактом таким способом, что нигде выше гортани возрастание давления воздуха не происходит. Это основное отличие гласных от согласных, при которых, как уже было отмечено, в результате сужения или смычки обязательным образом возрастает давление в потоке воздуха в какой-либо точке речевого канала. Главными параметрами гласных являются *подъем*, *ряд* и *огубленность*. Классификация по этим признакам проиллюстрирована слева.

Подъем характеризует вертикальное положение языка по отношению к нёбу. Различают 5 основных типов подъема: *верхний*, *средне-верхний*, *средний*, *средне-нижний* и *нижний*, или, по иной терминологии: *закрытый*, *средне-закрытый*, *средний*, *средне-открытый* и *открытый* (более детальная дифференциация приведена в нижней таблице). К примеру, закрытым

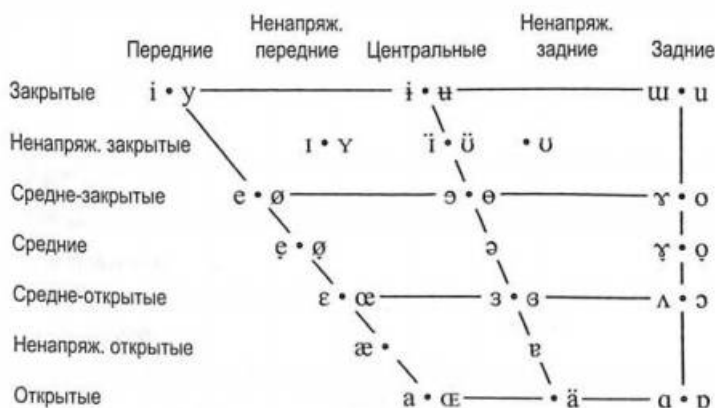
Основные гласные

является гласный *и*, при котором язык расположен близко к нёбу, а воздушный канал узок. Открыт гласный *а*, при произношении которого язык ближе к нижней челюсти, а воздушный канал открыт максимально.

Ряд определяет горизонтальное положение тела языка. Различаются три основных ряда: *передний*, *центральный* и *задний*. При одном и том же подъеме передним является гласный *и*, при произношении которого язык выдвинут вперед, и задним – гласный *у*, когда тело языка располагается в задней части ротовой полости.

Огубленность показывает тип участия губ (округление и вытягивание вперед) при формировании гласных (*о*, *у*). Бывают *обычные* (неогубленные) и *огубленные* гласные. Например, закрытый гласный переднего ряда имеет два произношения: обычное *и* (МФА: *i*) и огубленное *й* (МФА: *y*).

Вторичными атрибутами артикуляции гласных являются *назализация*, *фарингализация*, *эпиглотталлизация* и т.д. Система обозначения гласных МФА (без коартикуляций) приводится слева (в парных вариантах левый символ обозначает простые, правый – огубленные гласные).

На этом, изложение основных понятий современной фонетики будем считать достаточным для точного и терминологически корректного анализа фонетики кавказских языков.

§3. Краткий очерк фонетики кавказских языков

Среди лингвистов распространено мнение, согласно которому кавказские языки характеризуются исключительным богатством консонантной системы и несоразмерной малочисленностью гласных¹¹.

Это утверждение, однако, в абсолютном смысле правдиво лишь для западнокавказских языков, среди которых убыхский обладает 86 согласными и всего двумя гласными. Бзыпский диалект абхазского имеет 68 согласных и 2 гласных, в то время как в качестве основы литературного языка был выбран абжуйский диалект, различающий лишь 58 согласных, в котором наряду с некоторыми увулярными, отсутствует целый ряд постальвеолярных аффрикат и фрикативных. В литературном адыгейском, развитом на основе темиргоевского (чемгуйского) диалекта, имеется 56 согласных, в бжедугском диалекте – 70, в литературном кабардинском – 48 и т.д.

Восточнокавказские языки в среднем обладают более скромным составом согласных, но существенно разнообразнее в плане гласных. Интереснейшим исключением в этой семье представляется арчинский (7 деревень, примерно 1200 носителей), в котором различаются 81 согласная и 26 гласных. По разнообразию гласных среди всех кавказских языков на первом месте чеченский, который при относительно простом консонантном строе (40 основных согласных) обладает

¹¹ J. C. Catford, *Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus*, *Ann. Rev. of Anthropol.*, 6 (1977) (<http://www.jstor.org/stable/2949334>); G. Hewitt, *North West Caucasian*, *Lingua* 115 (2005).

44 гласными и 5 дифтонгами. Таким образом, убыхский из западнокавказских языков и арчинский из восточнокавказских являются богатейшими среди всех языков мира по разнообразию фонемного состава¹².

Подобное богатство согласных определяется тем обстоятельством, что в северокавказских языках фонемы различаются не только по месту и способу артикуляции, но и по типу коартикуляции (лабиализация, палатализация, фарингализация, при этом последняя может в свою очередь выступать в сочетании с первой.— лабиофарингализованно).

Во всех кавказских языках взрывные и аффрикаты обладают трехуровневой фонацией: звонкие, придыхательные и абруптивные (эжективные). В отдельных случаях встречаются также абруптивные фрикативные в лабиальной, альвеолярной или постальвеолярной позициях.

Во всех северокавказских языках противопоставление по признакам звонкости-придыхательности-абруптивности, неинтенсивности-интенсивности (преруптивности), простоты-коартикулированности имеет *фонематическое* (смыслоопределяющее) значение¹³. Согласные одного и того же ряда могут выступать также в апикальном и ламинальном позициях артикуляции. Таковыми являются ряды аффрикат и фрикативных в убыхском языке, в бзыпском диалекте абхазского и бжедугском диалекте адыгейского, где в диапазоне постальвеолярных (место образования звука *ш*) имеется 3 различных позиций произношения: *апикальное* (с легкой веларизацией), *ламинальное* (с легкой палатализацией) и *закрытое ламинальное* (с легкой фарингализацией). Последнее представ-

¹² Речь идет о языках, не содержащих *щелчков* (click).

¹³ Как, например, в словах *моль* и *мол*, где в зависимости от признака палатализации (*л-ль*) согласного одного и того же места и способа артикуляции (латеральный альвеолярный), меняется значение слова.

ляется исключительной особенностью западнокавказских языков, и в литературе¹⁴ описывается как шипяще-свистящий (hissing-hushing) звук, произносимый следующим образом: кончик языка размещается в зоне альвеолы нижнего зубного ряда, а тело языка, сгибаясь, касается постальвеолярной области верхней челюсти (регион *и*), производя, в зависимости от способа артикуляции, аффрикаты или фрикативные звуки.

Другой отличительной чертой кавказских языков является широкий спектр латеральных аффрикат и фрикативных. Так, ахвахский язык, принадлежащий к аваро-андийской ветви, сохранил все разнообразие альвеолярных латеральных (7 фонем), включая интенсивные и неинтенсивные аффрикаты в придыхательной и абруптивной фонациях: $t\dot{h}$, $t\dot{h}'$, $t\dot{h}^w$, $t\dot{h}'^w$, интенсивные и неинтенсивные фрикативные в придыхательной фонации: \dot{h} , h , а также простой латеральный аппроксимант l (*л*). Интереснейшим случаем в плане разнообразия является арчинский, в котором встречаются исключительно редкие в мировых языках превелярные латеральные фрикативные и аффрикаты в звонкой, придыхательной и абруптивной разновидностях фонации, и простом, лабиализованном и интенсивном вариациях (\dot{l} , \dot{l}' , \dot{l}^w , \dot{l}'^w ; $k\dot{l}$, $k\dot{l}'$, $k\dot{l}^w$, $k\dot{l}'^w$).

Северокавказские языки подверглись более или менее удовлетворительному лингвистическому изучению и фонологическому анализу лишь в течение последних ста лет, что обусловлено отсутствием письменной культуры на этих языках. До настоящего времени остаются не до конца выясненными вопросы не только генетических связей западной и восточной семей с другими языковыми семьями мира, но и вопросы внутренней классификации этих языков и т.д. Не имеют удовлетворительной точности даже описания фонетического строя отдельных языков.

¹⁴ Catford, 1977, стр. 290.

Внедрение кириллоидных алфавитов также сыграло свою отрицательную роль, поскольку они, будучи ограниченными в количестве символики и недостаточно адаптивными в графических модификациях, не были в состоянии однозначно отобразить все разнообразие фонетики северокавказских языков: согласные, кардинально различные по природе, получали порой одинаковое обозначение в кириллоидном письме, внося дополнительный беспорядок в и без того сложнейшую консонантную систему.

Однако, наибольшие трудности, встречающиеся при изучении фонетики северокавказских языков, связаны с отсутствием единой терминологии, а порой и явными ошибками фонологического анализа в литературе (преимущественно – в русскоязычной). В качестве наглядного примера можно указать самое объемное до настоящего времени описание предмета – сборник "Кавказские языки" (1998)¹⁵, в отдельных главах которого (написанных различными авторами) используются весьма различные термины и символика при описании родственных языков или одного и того же языка: в отдельных случаях не совпадают даже сами системы.

В русскоязычной литературе сплошь и рядом перепутаны так называемые "ларингальные" (в них не различаются глоттальные, эпиглоттальные и фарингальные согласные¹⁶), заднеязычные (смешивание палатальных, велярных и увулярных рядов встречается повсеместно), описание дентальных и альвеолярных беспорядочно и запутано, альвеолярными называются постальвеолярные, постальвеолярными – палатальные, и т.д., некорректно описание интенсивных и неин-

¹⁵ Языки мира: *Кавказские языки*. (ред. М.Е. Алексеев, Г.А. Климов, С. А. Старостин, Я. Г. Тестелец), М., Academia, 1999.

¹⁶ L. Trigo. *On Pharynx-Larynx Interactions*, Phonology, Vol.8, No.1 (1991). (<http://www.jstor.org/stable/4420026>).

тенсивных заднеязычных, в таблицах пропущены многие фонемы и пр. Коартикуляции иногда не различаются как таковые: к примеру, фарингализованные увулярные порой классифицируются как "ларингальные". Недостаточно ясно прослеживается наличие велярных и увулярных аффрикат в некоторых восточнокавказских языках.

При таком беспорядке нельзя в полной мере гарантировать окончательную точность или полноту приводимых ниже фонетических систем многих языков. Мы попытались посредством сопоставления различных источников по возможности уточнить фонетические строи многих языков, а при полной неясности оказывали предпочтение источнику, оцениваемому как наиболее достоверному. Следовательно, вполне возможны упущения и ошибки в приводимых фонетических таблицах, особенно в случае малочисленных и, как следствие, малоизученных языков.

Этот факт, или даже – недостаток, не может, однако, вызывать грамматологических осложнений, возникающих в случае применения латиницы и кириллицы, так как в настоящей работе для выполнения поставленной задачи был применен системный, общий и дедуктивный подход.

Для каждой **языковой семьи** была создана *обобщенная и расширенная базовая система знаков* со всеми возможными вариантами фонем и графем (многие из которых могут вообще не встречаться в конкретных языках данной семьи), с четкой логикой и закономерностью их генерирования. Следовательно, в спорных случаях после прояснения фонетики конкретного языка можно без труда исправить предположительную ошибку, выбрав соответствующие правильные графемы из базовой системы. Это никогда не вызовет неуместной путаницы или повтора символов, поскольку форма каждой буквы предсказуема и логически связана с целым.

§4. Западнокавказские языки

Приводимое ниже описание фонетического строя северокавказских языков носит преимущественно общий характер, а к детальному рассмотрению конкретных языков мы обратимся при иллюстрации графики разработанных алфавитов.

Итак, западнокавказская семья включает пять языков: абхазский, абазинский, убыхский и черкесский (в литературных адыгейском и кабардинском вариантах¹⁷). Фонетически эти языки довольно близки и могут быть подвергнуты единому анализу. Поскольку среди них наибольшим разнообразием и системной целостностью наделен ныне мертвый убыхский, фонемный строй которого по сравнению с остальными языками в основных чертах имеет обобщающий и репрезентативный характер, наше описание базируется на анализе фонетики этого языка.

Убыхский, как уже было отмечено, имеет 86 согласных, что по сути является исключительным показателем среди всех языков мира. Такое богатство – результат наличия согласных не только практически всех мест и способов артикуляции, но и широкого спектра коартикуляций. Почти все согласные имеют лабиализованные, а заднеязычные и губные – также фарингализованные и палатализованные варианты. Фарингализация может выступать не только отдельно, но и комбинированно с лабиализацией.

Так, в ряду увулярных возможно 4 варианта коартикуляций – лабиализация (^w), палатализация (^l), фарингализация (^ɣ) и лабиофарингализация (^{ɣw}). В ряду заднеязычных фрикативных, где, например, в русском языке имеется лишь один

¹⁷ Самоназвание черкесов – *адыги*. Этот термин в узком смысле относится только к западной группе и в настоящей книге употребляется для различения двух языков с их орфографиями. В обобщенном значении используется экзоним *черкесы*.

согласный – велярный x (x), убыхский обладает двенадцатью: пятью придыхательными ($\chi, \chi^w, \chi^j, \chi^s, \chi^{sw}$) и пятью звонкими ($\kappa, \kappa^w, \kappa^j, \kappa^s, \kappa^{sw}$) увулярного ряда, а также двумя велярными: придыхательным (x) и звонким (γ).

Сугубо специфичны также ряды постальвеолярных аффрикат и фрикативных, которые реализуются в трех позициях активного артикулятора (языка) с результивным количеством в 10 фрикативных и 12 аффрикат: апикальные фрикативные (\jmath, ζ) и аффрикаты ($t\jmath, d\zeta, t\jmath^s$), ламинальные фрикативные ($\varsigma, z; \varsigma^w, z^w$) и аффрикаты ($t\varsigma, dz, t\varsigma^s; t\varsigma^w, dz^w, t\varsigma^{sw}$), а также закрытые ламинальные фрикативные ($\$hat, \hat{z}; \hat^w, \hat{z}^w) и аффрикаты ($t\$hat, d\hat{z}, t\hat^s).

Для сравнения отметим, что в русском имеется всего одна постальвеолярная аффриката (ламинальной позиции) – $ч$ ($t\varsigma$), и три фрикативные: ретрофлексные $ш$ ($\$hat$) и $ж$ (z), и ламинальная $щ$ ($\varsigma\varsigma$), т.е. лишь 1 звуко-буквенное соответствие из 22 фонем! В целом, из 86 гласных убыхского в кириллице имеется лишь 21 прямое или косвенное соответствие, что весьма наглядно демонстрирует реальные пределы возможностей русского письма при его адаптации к кавказским языкам.

Дзрывные и аффрикаты распределены по трем уровням фонации: звонкие, придыхательные и абруптивные. Последний тип, как было отмечено, в некоторых исключительных случаях встречается также и среди фрикативных: так, почти во всех западнокавказских языках в ряде латеральных альвеолярных фрикативных присутствует абруптивный член ($\dagger, \dagger^s, \dagger^w$). В адыгейском языке этот признак проявляется также среди постальвеолярных фрикативных ($\$hat, \$hat^s, \hat{z}, \hat{z}^w, \hat{z}^{sw}, \hat{z}^w$), а в абхазском и кабардинском – у лабиодентальных. Наиболее богатым в плане фарингальных фрикативных является абазинский язык, в котором данный тип согласных встречается в простом и лабиализованном вариантах звонкой и придыхательной фонаций: h, ζ, h^w, ζ^w .

Иной характеристикой кавказских языков является фонематическое противопоставление согласных по признакам *интенсивности* (*fortis, tense*) и *неинтенсивности* (*lenis, lax*), в зависимости от того, с какой *напряженностью* прикладывается активный артикулятор при произношении звука. Интенсивность иногда может восприниматься как *геминизация*, что не вполне корректно, так как последняя имеет лишь смысл *длительности*, а не напряженности артикуляции. Интенсивные согласные получают геминированное произношение лишь в интервокальной позиции. Интенсивность не является общехарактерной чертой всех западнокавказских языков и встречается лишь в шапсугском и бжедугском диалектах адыгейского языка, в которых по данному признаку противопоставляются только придыхательные спиранты и аффрикаты: [p, p:], [t, t:], [k, k:], [ts, ts:], [tʃ, tʃ:] и т.д., с сопутствующей деаспирацией. Такой тип произношения в русскоязычной литературе получил название *преруптивный*, от которого мы откажемся в пользу международно-принятого термина *интенсивный* (*fortis*), поскольку, в отличие от западнокавказских языков, это произношение общераспространено среди восточнокавказских и фонемично не только для придыхательных, но и для абруптивных согласных.

В отличие от подобного исключительного богатства согласных, система гласных в западнокавказских языках "двухуровневая" – фонематически различаются лишь две гласные: а и і. Следует отметить, что мнения о количестве гласных в этой семье языков в научной литературе расходятся. Некоторые исследователи считают, что имеем дело с одноуровневой системой гласных (один базовый гласный, нюансирующийся под воздействием предшествующего согласного), некоторые – с двух-, трехуровневой или больше.

Не являясь специалистом по данному вопросу, мы обойдем этот спор, применив обобщенный подход к проблеме:

предложим графическую систему для полного состава гласных, включающего все основные (или скорее – необходимые) варианты с их нюансировками.

Подобный подход оправдан с точки зрения важности точной передачи разнообразия гласных в словах, заимствованных из других языков, поскольку если богатство западнокавказской консонантной системы позволяет практически неискаженно заимствовать слова из большинства языков, то данное преимущество при гласных теряется из-за их малочисленности. На этом основании во все стандартные алфавиты по умолчанию включены основные гласные а, е, і, і̇, о, u.

Подводя итоги описания фонетики западнокавказских языков, ниже представляем таблицу консонантного состава убыхского, где столбцы разделены по признакам лабиализации, палатализации, фарингализации и лабиофарингализации для каждого фиксированного места артикуляции.

Из соображений компактности, в таблице упущен палатальный ряд, а единственная фонема этого ряда – звонкий палатальный аппроксимант (j) – включена в ряд ламинальных (палатализованных) постальвеолярных. Простые веллярные (k, k', g) приводятся в затемненных ячейках, поскольку таковые отсутствуют в исконной лексике убыхского языка, но встречаются в иноязычных заимствованиях.

В качестве общего замечания отметим, что во всех кавказских языках переднеязычные взрывные – дентальные, аффрикаты – дентальные и/или постальвеолярные, а фрикативные – альвеолярные и/или постальвеолярные. Также, если специально не оговаривается, лабиальные взрывные – билабиальные, а фрикативные – лабиодентальные.

Таким образом, объединение данных нюансов под обозначенными столбцами "лабиальных" и "альвеолярных" недвусмысленно в плане артикуляции.

§5. Восточнокавказские языки

Северовосточнокавказская семья языков намного обширнее и многочисленнее. Оно состоит из 7 языковых ветвей с 29 языками, и, как следствие, в своей целостности обладает большим фонетическим разнообразием как согласных, так и гласных, и не подлежит однородному представлению, как это было сделано для западнокавказских языков.

В современной литературе восточнокавказские языки по степени родства (что, однако, нельзя считать однозначно и окончательно установленным) классифицируются по следующим генеалогическим ветвям:

Аваро-андийские языки

Аварский (Л) (790,000)

Андийская ветвь

Андийский (21,800)

Ахвах-тиндийская группа

Ахвахский (6500)

Каратин-тиндийская группа

Каратинский (6400)

Ботлих-тиндийская группа

Ботлихский (5500)

Годоберинский (3000)

Чамалинский (5000)

Багвал-тиндийская группа

Багвалинский (6500)

Тиндинский (5000)

Нахские языки

Бацбийский (3420)

Вайнахский кластер

Чеченский (Л) (1,330,000)

Ингушский (Л) (413,000)

Лезгинские языки

Периферийная ветвь

Арчинский (1200)

Самурская ветвь

Восточная группа

Табасаранский (Л) (128,900)

Лезгинский (Л) (450,000)

Агульский (17,400)

Удинский (5700)

Южная группа

Крызский (6000)

Будухский (1000)

Западная группа

Рутульский (20,000)

Цахурский (20,000)

Хиналугский изолят

Хиналугский (1500)

Лакский изолят

Лакский (Л) (150,000)

Цезские (дидойские) языки*Цез-гинухская группа*

Цезский (дидойский) (15,400)

Гинухский (550)

Бежтинско-хваршинская группа

Бежтинский (6200)

Гунзибский (1840)

Хваршинский (1870)

Даргинский диалектный континуум

Даргинский (Л) (480,000)

Кайтагский (21,000)*Муиринский* (38,000)*Мюрего-губденский* (39,000)*Урахинский* (35,000)

и т.д...

* В скобках представлено оценочное количество носителей.

** Литературные языки обозначены как (Л).

Эти языки, в свою очередь, разветвляются на многочисленные диалекты, которые по фонетическому составу могут различаться от литературного варианта настолько, насколько последний от остальных языков семьи. Фонетический облик основных языков будет обрисован в дальнейшем изложении, а здесь ограничимся их общим описанием.

Важнейшей отличительной чертой восточнокавказских языков является фонематическое различие *интенсивных* и *неинтенсивных* согласных применительно практически ко всем местам артикуляции при придыхательных и абруптивных фонациях. Эти языки богаты латеральными, встречающимися в альвеолярной (в аваро-андийских языках) и превелярной (в арчинском языке) местах артикуляции.

В плане фонетики, основным отличием от западнокавказских языков является то, что в данной семье нет различных позиций артикуляции постальвеолярных: фрикативные в основном апикального, а аффрикаты – ламинального произношения (как в армянском и грузинском языках).

Наиболее распространенной формой коартикуляции является лабиализация, наличествующая примерно у половины языков и встречающаяся во всех местах произношения,

кроме губных и гортанных. В отдельных языках присутствуют также фарингализованные согласные, а в арчинском и некоторых цезских и лезгинских языках – также лабиофарингализованные артикуляции в ряду увулярных взрывных (q^{fw} , g^{fw} , q^{fw} , χ^{fw} , χ^{fw} ; b^{fw}).

Радикалы, в отличие от западнокавказских языков, реализуются не в фарингальной позиции, а в эпиглоттальной (ʔ , n , ʔ). Возможным исключением являются цезские языки, радикалы которых в литературе представляются как фарингальные. Уровни фонации те же – придыхательные, звонкие и абруптивные для взрывных, придыхательные и звонкие – для фрикативных согласных.

Примечание. Исключением является лезгинский язык, описание которого (http://peterlin.pl/lezgi/lezgi_sounds.html) дано в четырехуровневой фонации с добавлением глухой (непридыхательной) составляющей, например: p , p' , p' , b , где член p' обозначает непридыхательной согласный. При сопоставительном анализе различных источников (Catford, Алексеев и т.д.), однако, становится ясным, что деаспирация является спецификой интенсивного произношения прихыдавательных, так что пару $[p, p']$ на самом деле следует заменить на $[p, p:]$.

С точки зрения описания консонантизма проблематичны сведения о велярных и увулярных аффрикатах (kx , qx), отсутствующих, согласно источникам, в части андийских, цезских и лезгинских языков. Так, согласно TITUS-у (Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien – titus.fkidg1.uni-frankfurt.de), в каратинском имеются как велярные, так и увулярные аффрикаты, и, при этом, только в интенсивных вариантах ($kx:$, $kx':$, $qx:$, $qx':$), а в описании рутульского (Алексеев) увулярные аффрикаты приводятся в лабиализованной, фарингализованной и лабиофарингализованной артикуляциях с трехуровневой фонацией (qx , gb , qx' ; qx^w , gb^w , $qx^{w'}$; qx^f , gb^f , $qx^{f'}$; qx^{fw}). В прочих источниках (Catford) считается, что аффрикатизованное произношение является производной

особенностью *интенсивизации* взрывных, что в некоторых языках этой семьи сопровождается деаспирацией, аффрикатизацией или геминизацией (в интервокальной позиции). Данная точка зрения как будто подтверждается при исследовании консонантного состава даргинского языка, в котором увулярные, согласно TITUS-у, размещены в ряде взрывных (q, ɠ, q'), а по Алексееву – среди аффрикат (qχ, ɠβ, qχ'). Как бы то ни было, поскольку в ходе разработки алфавитов был применен дедуктивный подход и были созданы графемы для фонем всех мест и способов артикуляции, окончательный выбор букв для данных звуков речи может быть осуществлен после детального прояснения данного вопроса. Тем временем, заднеязычные взрывные и аффрикаты описываются отдельно, с применением различного набора графем.

Восточнокавказские языки богаты гласными и содержат в среднем 6-8 простых гласных (а, æ, ə, е, і, у, о, ɯ), которые, в свою очередь, могут фонематически противопоставляться по признакам краткости, долготы, назализации и фарингализации, а также их комбинаций.

Наглядным примером служит чеченский язык с 44 гласными, которые дифференцируются из 11 "простых" гласных посредством удлинения и назализации: последняя влияет как на краткие, так и на долгие гласные. В плане богатства фонетики исключителен арчинский язык, где, параллельно отмеченным признакам, гласные различаются также и по *тональной высоте*, что является единственным случаем наличия тонов в северокавказских языках.

К более детальному рассмотрению структуры гласных вернемся при представлении общего алфавита, а пока, подытожив изложенное, на следующей странице приводим сводную таблицу согласных восточнокавказских языков, которая, будучи обобщенной, не отражает консонантный состав какого-либо отдельно взятого языка.

В таблице, из соображений простоты, пропущены варианты коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация, лабиофарингализация), а также встречающиеся исключительно в арчинском языке превелярные латеральные аффрикаты и фрикативные. Как в случае западнокавказских языков, так и здесь для экономии места объединены альвеолярный и дентальный ряды.

§6. Фонемы в контексте грамматики

Как видим, количество фонем (согласных и гласных) в северокавказских языках многократно превосходит графические возможности предложенных в прошлом или ныне применяемых для их передачи алфавитов, тем самым значительно препятствуя адаптации этих систем к данным языкам, что и явилось причиной разработки настоящего проекта.

Во введении в теорию возникновения алфавита было отмечено, что алфавитное письмо фонетически может быть как полноценным, так и неполным. Латинская и кириллическая системы, содержащие в своей основе порядка 30-и графем, принципиально не приспособлены для полноценной передачи языков, имеющих в среднем по 50 фонем, не нарушая при этом алфавитного принципа, т.е. предсказуемого и однозначного (не говоря уже о взаимооднозначности) соотношения между написанием и произношением слов.

Понятно, что при таком раскладе не имеет смысла говорить не только о полноценном, но и неполном фонетическом алфавите, ибо как показывает опыт заимствования экзогенных письменных систем в кавказских языках, графемофонемное соответствие сплошь и рядом искажается и нарушается, применяются алогичные и неестественные комбинации, вызывающие проблемы с точки зрения не только *практичности*, но также *гармоничности* и *эстетики* письма.

Примечание. Последние атрибуты играют крайне важную роль с точки зрения психологии письма и обуславливают репрезентативность и конкурентоспособность местного языка при доминировании другого – государственного языка с идентичным письмом. Это можно продемонстрировать на примере отрывка текста на адыгейском языке, выглядящего подобным образом:

Ублап1эм щегъэжьагъэу а Гущы1эр Тхъэм ыдэжь щы1агъ. Тхъэм а Гущы1эм зэк1эри кыыригъэгъэхъугъ... Тхъэм кыыгъэхъугъэ пстэуми ащыцэу а Гущы1эм кыырымыгъэгъэхъугъэ зи щы1ап.

Излишне доказывать, что подобная запись лишь способствует его маргинализации при подавляющем этнокультурном влиянии русского письма и русскоязычной информационной среды.

Данное обстоятельство, в свою очередь, усугубляется из-за специфик коартикуляции, поскольку комбинирование форм записи уровней фонации с неестественными обозначениями звуков мест и способов артикуляций, несвойственных данным системам письма, часто приводит к трех-, четырех- и даже пятизначным "построениям" для одной фонемы.

В качестве примера рассмотрим орфографию кабардинского – западнокавказского языка с наименьшим числом согласных, в котором имеются увулярные взрывные (q, q'), фрикативные в велярной (x, y) и увулярной (χ, ʁ) позициях, а также их лабиализованные корреляты (x^w, χ^w, ʁ^w, q^w, q^{w'}), но отсутствует велярный звонкий взрывной (g). Это обстоятельство, наряду с недостатком букв и иных способов графической передачи, привело к возникновению следующих буквосочетаний: x (x), z (y), хъ (χ), зъ (ʁ), ху (x^w), хъу (χ^w), зъу (ʁ^w), кхъ (q), къ (q'), кхъу (q^w), къу (q^{w'}).

Как видно, проблема не столько в том, что количество символов, необходимых для выражения одной фонемы достигает четырех, сколько в том, что в этих кластерах применяются графемы, имеющие отдельные звуковые значения, что создает дополнительную путаницу: дело в том, что буква у русского алфавита отдельно приписывается гласному и (y),

из-за чего может возникнуть неоднозначность в произношении, к примеру, графемного кластера *гъу*, которая может произноситься как *в^w*, так и *к + и*.

Другим недостатком применяемых систем является нарушения принципа построения буквосочетаний. Так, в кабардинском алфавите большинство абруптивных записывается с помощью добавления вспомогательного символа *l* к графеме придыхательных: *к (к) > кл (к')* и т.д., тогда как в приведенных выше кластерах данная закономерность нарушена, и вулярные взрывные записаны нерегулярным присоединением символа *ъ*: *кхъ (q) > къ (q')*. Более того, некоторые сложные (абруптивные) фонемы имеют более простую форму записи (*къ, къу*), чем простые (придыхательные) того же места и способа артикуляции (*кхъ, кхъу*), что является нарушением общепринятых норм фонографического анализа.

Логическая несостоятельность орфографии, наконец, проявляется в том факте, что вспомогательный символ *l* сам по себе имеет отдельное фонетическое значение и применяется для гортанного взрывного (?). И все это – в алфавите простейшего по консонантному составу языка данной семьи.

Другим интересным примером является следующий ряд в орфографии абазинского: *г (g), гв (g^w), гь (g^l), гъ (γ), гъв (γ^w), гъь (γ^l), гl (Γ), гlv (Γ^w)*, в котором посредством одного и того же символа *г* выражены согласные совершенно разных мест и способов произношения. В данном случае, конечно, соблюдается определенная логика хотя бы в плане сохранения принципа построения кластеров при обозначении коартикуляций, в то время как использование, к примеру, буквосочетания *кл* в адыгейском языке для абруптивного варианта (*tʃ^p*) русского *ч* (*tʃ^l*) параллельно с применением того же самого сочетания для записи абруптивного *кl* (*к'*), уже является серьезным нарушением алфавитного принципа. Таких примеров "экономии" в алфавитах кавказских языков множество.

Ситуация еще больше осложняется в случае адыгейского, абхазского и абазинского языков, где присутствуют все три позиции артикуляции постальвеолярных аффрикат и фрикативных, суммарно – 19 фонем, против которых экспрессивные возможности русского алфавита для обозначения звуков данной позиции ограничиваются всего четырьмя буквами (*ч, ш, щ, ж*), которые, в свою очередь, не имеют регулярных фонетических соответствий среди постальвеолярных согласных западнокавказских языков, так как две из них (*ч, щ*) изначально имеют палатализованную коартикуляцию ($tʃ^j$, $ʃʃ$), а две (*ш, ж*) – произносятся в ретрофлексной позиции ($ʃ$, $ʒ$).

В результате применяются беспорядочные буквосочетания, а орфография параллельно усложняется также тем, что в одних случаях необходимо выразить кавказские аффрикаты *апикальной* позиции посредством комбинирования букв *палатализованных ламинальных* аффрикат русского с разными вспомогательными символами, например, посредством буквы *ч*, обозначающей в русском фонеме $tʃ^j$, представлять фонему $tʃ$ как *чʒ*, то есть логической субтракцией "палатализованное $tʃ$ минус палатализация" (повторная дифференциация вторичной артикуляции в графике!), а *палатализованные ламинальные* фрикативные, в свою очередь, посредством букв *ретрофлексных* фрикативных: *ж* ($ʒ$) > *жʒ* ($ʒ^j$).

Не проще обстоит дело и при передаче гласных восточнокавказских языков. Для справедливости, однако, следует заметить, что часто даже в самых совершенных алфавитах возможны случаи, когда гласные языка передаются не вполне точно и корректно, поскольку они являются самыми легко модулирующимися звуками речи. Кроме того, в случае гласных спектр возможных размеров резонатора, типов фонации и коартикуляции настолько широк, что часто многие из них группируются под одной и той же графемой, а разные нюансы расцениваются как *аллофоны* одного и того же глас-

ного. Такое письменное отражение языка еще можно считать фонетическим, а в случае полноты основных групп гласных – полноценным. В редких случаях нюансировки гласных могут быть настолько многочисленны, что ни одна алфавитная система не сумеет практическим образом включить их в свою базовую символику.

В случае гласных восточнокавказских языков, однако, ситуация такая же неудовлетворительная, поскольку даже их основные группы часто не находят полного отражения в письме. Более того, в имеющихся алфавитах с одной стороны вообще не различаются долгие, фарингализованные, назализованные и прочие гласные, фонематичные для этих языков, с другой – ничем не обоснованно включаются графемы для гласных и дифтонгов (*ё, ю, я*), присущих лишь русскому языку. Таким образом предпочтение фактически отдается не полноценной репрезентации гласных самого языка, а точной передаче звуков русского языка в заимствованных словах.

Обобщая, заметим, что некоторое количество двух- или трехзнаковых комбинаций все же не препятствует практическому применению письма: например, в немецком присутствуют один трехзначный (*sch – ш*) и один четырехзначный (*tsh – ч*) символы, которые по сути не усложняют процесс восприятия текста. Существует, однако, определенный предел, после которого многознаковые комбинации уже приводят к серьезному искажению или нарушению алфавитного принципа – однозначности и предсказуемости между написанием букв или их комбинаций и их произношением.

Такова ситуация практически во всех кавказских языках, в которых количество составных символов иногда пересекает порог 50% общего букваря. Из 69 знаков адыгейского алфавита 24 являются двойными, 11 – тройными, т.е. составные обозначения образуют больше половины общего числа символов в соотношении 69:35. В "алфавите" арчинского языка,

разработанном в 2006 году Группой морфологических исследований университета Сюррея, из 106 символов 76 (70% общего количества) многознаковые, среди которых присутствует даже пятизначный член (*ххьlw*). В остальных алфавитах кавказских языков статистика следующая: абазинский (74:40), кабардинский (55:25), абхазский (64:24), ахвахский (56:30), агульский (69:32), аварский (53:37), лакский (59:25), табасаранский (59:25), цезский (40:14), чеченский (45:16) и т.д. Только на примере чеченского, в котором имеется всего 45 букв при наличии только 44 гласных в языке, можно убедиться, что даже ценой повсеместного нарушения алфавитного принципа и неуместного усложнения письма данные алфавиты не в состоянии сколь-нибудь удовлетворительно отображать фонемный строй кавказских языков.

Главная причина несовместимости применяющихся кириллоидных алфавитов, однако, заключается не столько в малочисленности и, следовательно, недостаточности базовых символов в русском письме, сколько в *системном* изъяне, так как кириллица с точки зрения фонации, по сути, будучи двухуровневой, а в некоторых случаях – одноуровневой системой, применяется для языков с трехуровневой структурой фонации. Заметим, что в русском языке согласные различных мест и способов артикуляции противопоставляются по одной или двум ступеням фонации: в ряде взрывных – звонкие-непродыхательные (*б-п, д-т, з-к*), фрикативных – звонкие-продыхательные (*в-ф, з-с, ж-ш* и т.д.), а в ряде аффрикат имеются только продыхательные члены (*ц, ч*). При этом, если фонация фрикативных в русском подобна кавказским языкам, в которых также они противопоставляются по признаку звонкости-продыхательности, то система взрывных совпадает с упорядоченным трехуровневым классом кавказских языков лишь в случае звонких, поскольку глухие кавказских языков, в отличие от русского *п, т, к* (*p^h, t^h, k^h*), являются продыха-

тельными (p^h , t^h , k^h , q^h), а абруптивных в русском языке не имеется вовсе. С аффрикатами дело обстоит еще хуже, так как против трехуровневой кавказской системы ($ts-d$ $z\acute{t}$ s' и $t\acute{f}-d\acute{z}-t\acute{f}$) имеем алфавит с одноуровневой фонацией, состоящий из графем лишь для придыхательных согласных (\acute{c} , \acute{c}).

Другой важнейшей причиной несостоятельности адаптации русского алфавита к северокавказским языкам является то, что данный вид письма, развившийся в русскоязычной среде, предназначен для передачи особенностей произношения именно русского. В нем различаются лишь два способа модификации согласных – *палатализация*, выражающаяся посредством графемы \acute{c} , и *депалатализация*, передающаяся с помощью знака \grave{c} . Оба символа в русском письме не имеют отдельных фонетических значений и присутствуют лишь в комбинациях. В северокавказских же языках, как было указано выше, имеется 4 типа коартикуляций (лабиализация, палатализация, фарингализация и лабиофарингализация) и 3 типа нюансировок постальвеолярных (апикальная, ламинальная и закрытая ламинальная), среди которых только палатализация имеет *регулярное* отражение в русском письме. В итоге, остальные виды коартикуляций либо передаются с помощью букв, *имеющих* отдельное фонетическое значение (ср. использование символов \acute{v} и \acute{u} для обозначения лабиализации), либо вовсе не отражаются.

В иных случаях, как это уже отмечено, имеет место ненормативное использование одной и той же графемы как для модификации коартикуляций, так и сдвига места произношения.

Примером тому является произвольное применение в адыгейском знака \acute{c} для выражения 1) перевода из апикального ряда в закрытый ламинальный: \acute{z} (z)> \acute{z} (\acute{z}), \acute{s} (\acute{s})> \acute{s} (\acute{s}); 2) изменения *места* произношения: \acute{k} (k)> \acute{q} (q), \acute{x} (x)> $\acute{\chi}$ (χ); 3) альтернация *способа* произношения: \acute{g} (g)> \acute{v} (v); 4) переход в латеральные: \acute{l} (l)> $\acute{\text{†}}$ (†) и т.д. Положение дел в других язы-

ках мало чем отличается от приведенного.

Таким образом, вполне естественно и неудивительно, что наложение русского алфавита на фонетические системы кавказских языков должно было стать причиной целого ряда грамматологических несоответствий. К этому прибавляется также и тот факт, что, как было показано на многочисленных примерах, в ходе адаптации русского письма к кавказским языкам проявлен существенно ненормативный подход при подборе символов и их комбинаций, что не позволяет единым способом отображать даже орфографии близких по фонемному строю языков. Различия таковы, что несколько лет назад известными черкесоведами было предложено ввести единую орфографию для двух литературных вариантов черкесского языка – адыгейского и кабардинского. Вопрос обсуждался в парламенте Кабардино-Балкарии, но так и не сдвинулся с мертвой точки.

Все вышеописанные сложности серьезнейшим образом ограничили возможности графического выражения языков и привели к такой ситуации, что в целом ряде алфавитов отсутствуют не только некоторые редкие диалектные звуки, но и множество фонем самих литературных языков. Это же обстоятельство стало и причиной того, что для разработки литературных вариантов некоторых языков специально подбирались не самые крупные по числу носителей или географическому распространению диалекты, а те, которые имеют минимальный консонантный состав. Как отмечает Кэтфорд:

«One of the decisions which had to be made in developing languages in the Caucasus concerned the selection of a particular dialect upon which to base the literary language. ... Among the NWC languages the choice depended partly on phonology. For Adyghe, the Temirgoi (or Chemgui) dialect was selected partly because it had the simplest sound system - only 50 consonants as against the 60 of Shapsugh or the 64 of Bzhedukh.» (Catford. *Mountain of Tongues*, стр. 297).

Подытожив краткий грамматологический анализ кавказских алфавитов, можно прийти к выводу, что для языков обеих кавказских семей до настоящего времени практически *не существует полноценных алфавитов*, а в лице адаптированного кириллоидного письма мы, по существу, имеем дело с весьма несостоятельной системой символов, потенциал которой в плане богатства морфологии графем и структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен для простой, практичной и фонетически полноценной интерпретации северокавказских языков.

Следовательно, необходимо попытаться еще раз привести воедино все достоверные исследования по фонетике этих языков и на их основе разработать новую, адаптированную и обобщенную систему письма, которая будет простой и легко воспринимаемой, упорядоченной с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций, и одновременно – соответствующей сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и выражающей их с полноценной фонемной репрезентативностью и алфавитной взаимодозначностью.

Задача, поставленная в таком виде, какой бы сложной она ни казалась, не вызывает принципиальных трудностей: при соответствующей политической воле и гибком подходе она могла бы найти приемлемое решение еще в начале XX века.

Ниже мы проведем попытку анализа системообразующих и знакоформирующих принципов некоторых наиболее полноценных алфавитов с целью выявления той совокупности правил, на основе которых станет возможным конструирование базового реестра графем для построения независимой и полноценной системы письма.

ЧАСТЬ II. ГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЛФАВИТОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА

§1. Традиция письма на Кавказе

Среди мировых письменных систем алфавиты Южного Кавказа – армянский и грузинский – отличаются высшей степенью графемно-фонемной взаимооднозначности и включены в ряд наиболее совершенных фонетических алфавитов мира. Другими языками, имеющими полноценное фонетическое письмо, являются албанский, чешский, эстонский, финский, румынский, турецкий, греческий, итальянский, испанский, сербохорватский и др. За исключением греческого, который имеет собственную и древнейшую письменную традицию, все остальные отмеченные языки применяют модифицированные варианты латинского письма, в которых фонемы выражаются не столько буквосочетаниями, сколько введением новых графем. Другими языками с полноценным фонетическим письмом (силлабарием), отличным от латиницы, являются японский, корейский, чероки, санскрит, прочие языки Индийского субконтинента – хинди, каннада, телугу, малаялам, ория, бенгали и т.д. Многие из искусственных международных языков, такие как эсперанто и лойбан, также обладают фонетической орфографией. Во всех вышеприведенных случаях создание полноценного фонетического письма стало возможным либо в результате разработки новой письменной системы (брахми и дочерние системы, греческий, армянский, корейский, японский, письмо чероки и др.), либо введением новых или вспомогательных символов в заимствованной системе, или наоборот – упрощением последней. Буквосочетания применялись редко и преимущественно в средневековье. Подобные письменные системы удовлетворяют всем фонологическим требованиям языков и грамматологических трудностей, как правило, не вызывают.

На протяжении веков, жизнестойкость обоих алфавитов Южного Кавказа была обусловлена, помимо силы традиции

и специфик самосознания применяющих их народов, тем важным обстоятельством, что они совершенным образом отображают фонетические системы армянского и грузинского языков. Их не смогли заменить ни греческая, ни арамейская, ни арабская, русская или латинская системы письма, поскольку оба алфавита были разработаны именно в результате научного анализа фонетики армянского и грузинского языков. Весьма вероятно, что совершенным был также алуанский алфавит, о котором нам, однако, известно мало, потому что его традиция прекратилась еще в средневековье.

Создание этих трех алфавитов в каком-то смысле можно считать апогеем развития многотысячелетней письменной культуры региона, поскольку традиция письма на территории Южного Кавказа и Армянского Нагорья восходит к III-II тысячелетиям до н.э.

Здесь с древнейших времен распространились и нашли применение многие идеографические, силлабические и алфавитные системы письма: поныне нерасшифрованное линейное письмо Армянского Нагорья (надписи из Цолакерта, Армавира, Апарана и т.д.¹⁸, мегаглифы из Анзафа, Артамета, Багарича и иных поселений, отдельные символы наскальных рисунков территории исторической Армении, напоминающие письменные знаки), лувийская и урартская иероглифика, месопотамская клинопись – сочетание логографии и силлабического письма – со своими разновидностями (ассиро-ва-

¹⁸ М. Смбатян. *Цолакертская крепость*, «Арагат», Эчмиадзин, 1910, №6 (на арм. яз.); М. Смбатян, *На вершинах Арарата и Арагаца*, «Арагат», Эчмиадзин, 1913, №1 (на арм. яз.); Мещанинов И.И. *Закавказские иероглифы*, «Сообщения ГАИМК», 1932, N 3-4; Ханзадян Э.В., Мкртчян К.А., Парсамян Э.С. *Мецамор*. Ереван. 1973 (на арм. яз.); Ф.М. Мурадян. *Новоявленные пиктограммы из Апаранского района*. Археологические работы на новостройках Армении (результаты раскопок 1986-87 гг.), Ереван, 1992 (на арм. яз.); А. Мосвисян. *Письменные системы доисроповской Армении*, Ереван, 2003 (на арм. яз.).

вилонская, хеттская, хурритская, урартская), ахеменидская клинопись, несколько видов арамейского письма, пехлевийская, греческая и латинская алфавиты, арабская вязь и т.д. Однако ни одна из вышеперечисленных письменностей не была в состоянии отобразить все фонемное богатство армянского, грузинского, и, тем более, языков Кавказской Албании, принадлежащих к лезгинской группе восточнокавказских языков, и, как следствие, так и не была приспособлена к данным языкам и не стала общераспространенной письменной системой (существующие мнения о домесроповской армянской и грузинской письменностях все еще не представляют возможности для окончательных и бесспорных выводов).

АРМЯНСКИЙ АЛФАВИТ			
Ա [a]	Ժ [z]	Ճ [tʃ]	Բ [r]
Բ [b]	Ի [i]	Մ [m]	Ս [s]
Գ [g]	Լ [l]	Յ [j]	Վ [v]
Դ [d]	Խ [x]	Ն [n]	Տ [t]
Ե [e]	Ծ [ts]	Շ [ʃ]	Ր [r]
Զ [z]	Կ [k]	Ո [o]	Յ [tsʰ]
Է [eː]	Հ [h]	Օ [tʰ]	Ի [w]
Ը [ə]	Չ [dz]	Պ [p]	Փ [pʰ]
Թ [tʰ]	Ղ [t]	Ճ [dʒ]	Ք [kʰ]

Будучи созданными или систематизированными в V веке н.э., армянский, грузинский и алуанский алфавиты являются также венцом развития лингвистической и грамматологической мысли своего времени. С самого начала безупречным образом соответствуя всем особенностям трех языков, они также были функционально прогрессивными (полное изображение гласных), новаторскими (существование простых и дистинктивных символов для всех фонем языка), графически самостоятельными (не копируют изометрические формы известных алфавитов, даже если связаны с ними генетически) и гармоничными («...оформил и окончательно начертал все

различия письмен – тонких и жирных, коротких и длинных, отдельных и двойных...»¹⁹; «...своей обычной пронизательностью, ниспосланной свыше, создал письмена и милостью Христа успешно взвесил, расставил и уточнил...»²⁰). Имеется множество попыток трактовки последних цитат, и говорить об их полноценном истолковании пока рано, но что бы они ни означали, из них следует, что по отношению к буквам был применен селективный и эстетический подход.

Если у большинства исследователей автор и время создания армянского алфавита не вызывают сомнений, то мнения о возникновении грузинского алфавита расходятся. Часть исследователей считает, что армянский, грузинский и алуанский алфавиты, ход изобретения которых подробно описан в древнеармянских источниках той эпохи, были созданы (согласно другим – заново введены и реформированы²¹) в результате просветительской деятельности Месропа Маштоца²², в то время как другие, в особенности представители грузинской академической школы, полагают, что верна средневековая грузинская традиция, приписывающая создание письма королю Парнавазу – полумифическому основателю королевской династии Иберии (Восточной Грузии, Картли), датируя данное событие III веком до н.э.; участие же Маштоца в создании грузинского алфавита отрицается.

Научным ядром этих гипотез является наличие необъяснимых в сфере грамматологических данностей V века арха-

¹⁹ Корюн. *Житие Маштоца*, пер. с древнеармянского Ш.В.Смбатяна и К.А. Мелик-Огаджаняна. Москва, 1962, гл. 8.

²⁰ Там же, гл. 16.

²¹ И. Арутюнянц. *Армянское письмо*, Тифлис, 1892 (на арм. яз.); Р. Акопян. *В начале была Буква*, Ереван, 2004 (на арм. яз.).

²² Г. Ачарян. *Армянские письмена*. Ереван, 1968 (на арм. яз.); Э. Агаян, *О домесроповской армянской письменности и литературе, месроповском алфавите и смежных вопросах*, Ереван, 1977 (на арм. яз.); Lenore A. Grenoble. *Language policy in the Soviet Union*. Springer, 2003.

измов в грузинском алфавите, анализ которых как будто указывает на то, что стандартная последовательность букв грузинского письма должна была иметь своим прототипом греческий алфавит периода VI-V веков до н.э.²³ и быть либо заимствованной тогда же, либо искусственно архаизированной.

Есть мнение, что грузинский алфавит мог возникнуть в I-II веках из некоего локального варианта арамейского письма²⁴ (надпись из Армази). Некоторые ученые (Rayfield, Rapp²⁵, Shnirelman²⁶), подвергают критике

ДРЕВНЕГРУЗИНСКИЙ АЛФАВИТ			
Ⴀ [a]	Ⴁ [i]	Ⴂ [r]	Ⴃ [tʰ]
Ⴄ [b]	Ⴅ [kʰ]	Ⴆ [s]	Ⴇ [tsʰ]
Ⴈ [g]	Ⴉ [l]	Ⴊ [tʰ]	Ⴋ [dz]
Ⴌ [d]	Ⴍ [m]	Ⴎ [uj]	Ⴏ [tsʰ]
Ⴐ [ε]	Ⴑ [n]	Ⴒ [pʰ]	Ⴓ [tʰ]
Ⴔ [v]	Ⴕ [j]	Ⴖ [kʰ]	Ⴗ [z]
Ⴘ [z]	Ⴙ [o]	Ⴚ [ʁ]	Ⴛ [qʰ]
Ⴜ [ej]	Ⴝ [pʰ]	Ⴞ [qʰ]	Ⴟ [dʒ]
ⴁ [tʰ]	ⴂ [z]	ⴃ [ʃ]	ⴄ [h]
			ⴅ [o:]

²³ Т. В. Гамкрелидзе. *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*, Тбилиси, 1989, (<http://amklib113.ru/bbl/gkr/>).

²⁴ L. Chilashvili. *The Pre-Christian Georgian inscription from Nekresi*. Kartvelology, No 7, Tbilisi, 2000; Г.В. Церетели, *Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита*. II, Эпиграфика Востока. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1949; Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С. *История Грузии*, ч.1. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси: Госиздат ГССР, 1950; Джанашиа С.Н. *К вопросу о языке и истории хеттов*. 1959, Труды: В 3 т. Тбилиси: Изд-во АН ГССР.

²⁵ Stephen H. Rapp. *Studies in medieval Georgian historiography: early texts and Eurasian contexts*. Peeters Publishers, 2003; Donald Rayfield. *The Literature of Georgia: A History (Caucasus World)*. RoutledgeCurzon, 2000; P.R. Ackroyd, C.F. Evans, G.W.H. Lampe, S.L. Greenslade. *The Cambridge History of the Bible: From the Beginnings to Jerome*. Cambridge University Press, 1975.

²⁶ V. A. Shnirelman. *The value of the past. Myths, identity and politics in Transcaucasia*. Osaka: National Museum of Ethnology (Senri Ethnological Studies No. 57), 2001.

последние теории ввиду их недостаточной археологической засвидетельствованности, считая бесспорным факт создания грузинского письма в пост-христианский период.

Мы воздержимся от обсуждения довольно запутанной проблемы возникновения грузинского письма и критики существующих теорий, лежащих вне сферы проблематики данной книги. Отметим лишь, что проведенный нами и приводимый ниже анализ показывает, что древнейшая форма грузинского письма – "заглавное" *асомтаврული* (или *мргловани* – "округлое" письмо) – графически полностью включается в обобщенную систему графем армянского и алуанского алфавитов и резюмирует целостную картину ее знакообразовательного потенциала (об этом подробнее см. далее в §2).

Третий южнокавказский алфавит – алуанский – исчез с исторической арены еще в средневековье, с одной стороны, в результате распада Албанского марзпанства (полиэтнической и неоднородной государственно-культурной единицы) после арабского нашествия и создания на ее территории мусульманских государств, с другой, вследствие сильного влияния армяноязычной среды и Армянской церкви.

Последние сведения об алуанском алфавите относятся к XIII веку (Хайтон-историк или Хайтон Корикосский). После этого знание об этом письме и произношении ее букв утрачивается, а термин "алуанское письмо" начинает применяться для разных армянских криптографий²⁷ (тайнописей).

В результате утери пергаментных и иных памятников эпиграфики, данные об алуанском языке до недавнего времени основывались лишь на предположениях и анализе сведений, взятых из средневековых письменных источников.

²⁷ А. Г. Абрамян. *Армянское письмо и письменность*, Ереван, 1973 (на арм. яз.).

Первым прорывом в этой маргинальной области науки явилось обнаружение в 1937 г. профессором И.Абуладзе в манускрипте MS No. 7117 ереванского Матенадарана (Институт древних рукописей), написанного в 1442 г., наряду с иллюстрациями разных алфавитов, не известного до того перечня знаков под заглавием "Алуанское письмо" ("Աղուանկից գիրն Է"), который, как впоследствии выяснилось, действительно представлял собой исчезнувший алуанский алфавит²⁸.

Спустя несколько лет, во время строительства в 1947-53 гг. плотины Мингечаурского водохранилища в Азербайджанской ССР среди руин раскопанной в городище Судагылан средневековой церкви были обнаружены археологические предметы с краткими алуанскими надписями.

Однако, ни нововыявленный алфавит и археологические находки с похожими, но не тождественными, надписями, ни обнаруженные и дополненные к данной коллекции в последующие годы предметы, содержащие алуанские письмена, не привели к серьезному продвижению в деле исследования алуанского языка из-за чрезвычайной краткости найденных текстов, недостоверности реконструкций алуанского языка и неточной транслитерации 52 алуанских фонем с помощью 36 армянских букв в манускрипте MS No. 7117.

Оно получило необходимый импульс благодаря исключительной находке в хранилище древних манускриптов синопольского монастыря Св. Катарини, когда в ходе анализа грузинского молитвенника Sin.Geo. N55, (считавшегося ранее армянским) было замечено, что в этом манускрипте под грузинским текстом скрывается другой – практически не поддающийся чтению – слой со знаками, очень похожими на

²⁸ И. Абуладзе, *К открытию алфавита кавказских албанцев*, Изв. ИЯИМК, т. 4, Тбилиси, 1938; А. Шанидзе, *Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки*, Изв. ИЯИМК, т. 4, 1938.

армянские и грузинские буквы, смытый для повторного употребления пергаментных листов.

В 1996 г. З.Алексидзе, сравнивая подслонный текст с письмом, известным из армянского манускрипта, пришел к выводу, что мы имеем дело с доселе древнейшим и единственным экстенсивным текстом на алуанском языке. В течение следующих нескольких лет вышли в свет исследования по новообнаруженному алфавиту, грамматике алуанского языка и анализу восстановленного с помощью компьютерных и оптических технологий текста, результаты которых впоследствии были собраны воедино в монументальном труде "The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai"²⁹.

Авторы этого труда, наряду с важнейшими результатами, приходят также к заключению, что алуанское письмо действительно было создано по подобию армянского алфавита и, вероятно, тем же автором – Месропом Маштоцем. Об этом в предисловии авторы Алексидзе и Mahé пишут следующее:

«We know that the 26 additional letters of the Albanian alphabet have similarly been inserted among the 36 letters which have an Armenian equivalent, without changing their relative order. This is a serious reason to conclude that the Albanian alphabet was derived from the Armenian and that it is likely to have been created in the same circle, perhaps by the same person.», стр. xxiv.

В результате исследования алуанского письма также выяснилось, что в армянской и синайской рукописях имеются существенные расхождения как в очертаниях, так и восстанавливаемых фонетических значениях букв алуанского алфавита. Данное обстоятельство попытались объяснить тем, что армянская рукопись была создана в эпоху, когда литератур-

²⁹ J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.). *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai*. Brepols, 2009.

ный алуанский язык вышел из употребления, а алфавит и знания о произношении его букв были почти утеряны.

Все же, в уточненном алфавите чтение значительной части букв и, как следствие, окончательные заключения о фонетическом строе алуанского языка пока что условны: точно установленным считается произношение лишь 29-и букв из 52-х, фонетические же интерпретации остальных 23-х – малонадежны. Археологические памятники алуанского все еще остаются трудночитаемыми и проблематичными.

КАВКАЗСКО-АЛБАНСКИЙ АЛФАВИТ					
Q [a]	Լ [tɛ']	Պ [ts']	Օ [tsʰ]	Ե [f]	Ձ [ɟ]
Ե [b]	Հ [z]	Է [dz]	Զ [m]	Ճ [dz]	Մ [y]
Ծ [g]	Ի [i]	Տ [k']	Ղ [q']	Յ [tʰ]	Փ [tsʰ]
Գ [d]	Վ [i]	Թ [tʰ]	Շ [n]	Ք [p']	Ծ [tsʰ]
Ե [ɛ]	Բ [ɾ]	Ծ [h]	Ծ [dz]	Տ [ʁ]	Ծ [w]
Յ [z]	Դ [l]	Վ [qʰ]	Ծ [ʃ]	Ծ [r]	Կ [pʰ]
Ը [ɛ:]	Լ [n]	Մ [v]	Գ [dʒ]	Ի [s]	Կ [kʰ]
Բ [z]	Վ [x]	Մ [tɛʰ]	Օ [o]	Խ [v]	
Չ [tʰ]	Ի [d]	Զ [tʰ]	Հ [vʰ]	Ճ [r]	

В представленном выше варианте алуанского письма очертания букв преимущественно скопированы с синайского палимпсеста, а не с армянского манускрипта. Однако можно полагать, что как в армянском и грузинском, так и в алуанском алфавите со временем должно было сформироваться множество пока что не известных нам каллиграфических шрифтов, один из поздних средневековых вариантов которого, вероятно, был использован составителем матенадаранского манускрипта MS No. 7117. Этим, скорее всего, и

следует объяснить каллиграфические различия обеих рукописей. В приведенном выше алфавите, однако, в некоторых случаях мы незначительно отклонились от синайских форм в пользу вариантов армянской рукописи, считая их более подходящими для изометрической реконструкции. Некоторые различия приведены в следующей таблице. Буквы, отмеченные звездочкой, не встречаются в синайской рукописи, и их очертания копируют формы армянского варианта.

MS No. 7117	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	Ⲝ	ⲝ	Ⲟ	ⲟ	Ⲡ
Sin. Geo. N 55	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	Ⲝ	ⲝ	Ⲟ	ⲟ	Ⲡ
Шрифт	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	Ⲝ	ⲝ	Ⲟ	ⲟ	Ⲡ
MS No. 7117	Ⲙ	Ⲛ	ⲛ	Ⲝ	ⲝ	Ⲟ	ⲟ	Ⲡ
Sin. Geo. N 55	*Ⲙ	*Ⲛ	Ⲛ	ⲛ	Ⲝ	ⲝ	Ⲟ	ⲟ
Шрифт	Ⲙ	Ⲛ	Ⲛ	ⲛ	ⲛ	ⲛ	ⲛ	ⲛ

Отметим, что данные заглавные буквы и другие используемые ниже шрифты были нами специально разработаны для облегчения иллюстрации конгруэнтности письменных систем и анализа изометрических правил и не копируют существующие компьютерные шрифты. Фактически это усредненные формы, которые не полностью соответствуют засвидетельствованным рукописным вариантам какого-либо конкретного исторического промежутка, а скорее, по сути, обобщают имеющиеся каллиграфические очертания согласно нескольким изометрическим правилам дизайна шрифта.

В качестве примера отметим, что графика некоторых букв армянского письма имеет множество устаревших или исторических каллиграфических вариантов, некоторые из которых близки к рукописным формам определенных символов грузинского и алуанского алфавитов.

Так, буква Ն имела иногда очертание Ս, что идентично формам графем звуков ը алуанского и ր' грузинского алфавитов; для буквы Շ известны варианты соответствующие алуанскому ի и грузинскому Գ' (Կ); для Զ существуют формы, примерно повторяющие графемы для k^h алуанского и грузинского письма (+); Տ в старину преимущественно изображалась в виде Տ и т.д. Каллиграфические варианты одной и той же буквы все же имеют разные пропорции и конструируются различными комбинациями базовых составляющих, следовательно, в обобщенной системе приводятся отдельно. В грузинском письме также имеются символы, аллографы которых приближаются к регулярным формам армянского алфавита.

§2. Южнокавказская обобщенная система знаков

Итак, попробуем вывести основные изометрические элементы южнокавказских алфавитов и понять – какими частицами и комбинациями конструируются их буквы.

Во избежание возможных недоразумений, непосредственно отметим, что настоящий анализ никак не подразумевает, что выводимые ниже изометрические закономерности воспринимались как таковые Месропом Маштоцем или первым каллиграфом армянского алфавита Ропаносом (Руфин) Самосатским, или же что в ходе создания (или систематизации) армянского, грузинского и алуанского алфавитов авторы (Маштоц или другие) пользовались подобием такой системы.

Это лишь попытка выявления совокупности имеющихся *de facto* форм и частиц, систематизированных в возникших и развившихся со временем рукописных шрифтах, поскольку даже при беглом рассмотрении трех южнокавказских алфавитов можно сразу заметить, что их внешнее сходство главным образом обусловлено применением подобных или тождественных графических методов экспрессии.

Ч, Ч, Ի, Ե, Վ, Խ, Լ, Լ, Լ) и 10 чисто линейных форм (1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1). Остальные – линейно-окружные (груз. Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ, Ծ) и алуан. Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ, Զ).

Преобладание линейно-арочных комбинаций преимущественно и определяют своеобразный вид этих алфавитов в отличие от латинского, греческого и других возникших от них письменных систем, в которых наиболее часто встречающимся знакообразующим элементом является черточка, затем только – окружности и арки.

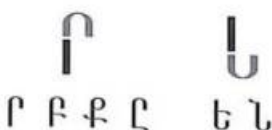
К примеру, чисто линейных комбинаций в латинском алфавите – 15 (A, E, F, H, I, K, L, M, N, T, V, W, X, Y, Z), в греческом – 17 (A, Γ, Δ, E, Z, H, I, K, Λ, M, N, Ξ, Π, Σ, T, Y, X), в то время как линейно-арочный вид имеют в первом лишь 6 (B, D, J, P, R, U), а во втором – только 3 символа (B, P, Ψ). В остальных буквах главным конструктивным элементом является окружность (лат. C, G, O, Q, S; греч. Θ, Ο, Φ, Ω).

Справа приводятся основные, видообразующие линейно-арочные комбинации армянского алфавита с производными от них буквами.

Обобщив, можно констатировать, что все линейно-арочные буквы трех южнокавказских алфавитов распределяются по следующим группам.

а) единичные (унитарные) или *безарочные* комбинации. Данная группа состоит из единственного знака – простейшей *вертикали* 1.

б) двоичные (бинарные) или од-

др. формы Ի, Ի

ноарочные комбинации, образующиеся с помощью соединения *арки* с вертикалью *l*, или же из *одной* лишь арки. Как показано на нижеприведенном рисунке, данные формы выступают в трех позициях стыковки: верхней (*Г*-образные), средней (*г*-образные) и нижней (*h*-образные) в случае полной длины вертикальной черты, и четвертой – смешанной позиции (*Ч*-образные) – в случае неполной.

	верхняя позиция
	средняя позиция
	нижняя позиция
	смешанная позиция

Смыкание арок может иметь место как справа (*Г*), так и слева (*Ч*) или же по центру (*У*). Арка может занимать все вертикальное пространство (*П*, *U*), а прямая может прикнуться не только к одной стороне (*Г*, *h*), но также к центру (*П*-образные).

Во всех символах арки могут закрываться, смыкаясь в круг. Эти вариации, продемонстрированные на следующем рисунке, представляют собой *закругленные* формы (*Г*→*q*, *г*→*q*, *Ч*→*q*, *h*→*q*, *h*→*q*, *У*→*q*, *У*→*q*, *У*→*q*, *У*→*q* и т.д.). Последние не следует путать с линейно-окружными буквами, такими, как армянские Շ, Չ, Յ, Յ, Ձ, Ծ, грузинские Ⴢ, Ⴣ, Q, Q, ც, ს, S, Գ и т.д., о которых речь пойдет отдельно.

арочные	закругленные

в) Троичные (тернарные) или *двухарочные* образования состоят из двух арок (открытых или закрытых в круг) и одной черты (*Թ*, *У*, *h*, *h*, *h*, *h*, *h*) в соответствии с вышеописанными правилами.

Все возможные комбинации трех представленных групп, конструирующиеся по вышеописанным принципам, приводятся в нижеследующей таблице как простейшие формы или *протоформы*. Цифрами обозначены буквы, встречающиеся в армянском (1), грузинском (2) и алуанском (3) алфавитах, а пробелы показывают невозможные сочетания.

УНИТАРНЫЕ И БИНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ											
ПРОТОФОРМЫ	l	Ლ _{2,3}	Მ ₁	Ნ ₂	Ო _{1,2}	Პ ₁	Ჟ ₃	Რ ₃	Ს ₁	Ტ ₁	Უ _{1,2}
	Ლ	Მ _{1,2,3}	Ნ _{2,3}	Ო	Პ	Ჟ	Რ ₃	Ს	Ტ	Უ	Უ _{1,2}
	Ლ	Მ ₂	Ნ ₂	Ო	Პ _{2,3}	Ჟ	Რ ₃	Ს ₃	Ტ ₃	Უ ₃	Უ
	Ლ	Მ ₁	Ნ ₁	Ო	Პ	Ჟ	Რ ₂	Ს	Ტ	Უ	Უ

ТЕРНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ											
ПРОТОФОРМЫ	Ლ	Მ ₃	Ნ ₃	Ო ₃	Პ ₃	Ჟ ₃	Რ ₃	Ს ₃	Ტ ₃	Უ ₃	Უ ₃
	Ლ	Მ ₂	Ნ ₂	Ო ₂	Პ ₂	Ჟ ₂	Რ ₂	Ს ₂	Ტ ₂	Უ ₂	Უ ₂
	Ლ	Მ	Ნ	Ო	Პ	Ჟ	Რ	Ს	Ტ	Უ	Უ
	Ლ	Მ	Ნ	Ო	Პ	Ჟ	Რ	Ს	Ტ	Უ	Უ

В данных комбинациях имеются варианты, отмеченные светло-серым цветом, которые по нашей оценке негармоничны в плане их ориентации по отношению к направлению письма и неудобны для последующего применения. Несмотря на то, что некоторые из таких форм иногда встречаются в южнокавказских алфавитах, подобные комбинации не будут включены в реестр базовых символов предусматриваемого алфавита.

Деривативные формы

Основной группой знаков являются сложные или *деривативные* формы, получающиеся прибавлением к вышеприведенным протоформам в различных позициях трех основных типов горизонтальных *суплементарных графов – дериваторов*.

прото-форма	деривативные формы
l	Ლ Მ Ნ
Ლ	Მ Ნ
Ლ	Მ Ნ

В качестве важного принципа отметим, что в дальнейшем изложении комбинации, где дерив-

2. Вторая группа – та, где дериватор, ориентированный направо и вниз, прибавляется к протоформе справа в трех позициях: верхней (U, T), средней (F, R, G, N, C, D, J, S, P) и нижней (L, C, Q, E, O, A, Y).

Данный тип деривации является наиболее распространенным и вместе с протоформами составляет большинство символов трех алфавитов. Опять же, символы с дериваторами, примыкающими к изгибу арки, мы считаем негармоничными. Такие, хотя и крайне редко, но все же иногда встречаются в южнокавказских алфавитах.

Общая комбинаторная система изображается в нижних таблицах, где в качестве аллографа армянской буквы Թ включен четвертый символ первой строки двухарочных сочетаний со средним дериватором – Զ (архаичная форма Թ).

УНИТАРНЫЕ И БИНАРНЫЕ КОМБИНАЦИИ																																																														
U	<table border="0"> <tr> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> <td>U</td> <td>T</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> </table>	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T	U	T																																														
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																																
T	<table border="0"> <tr> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> <td>T</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> </table>	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T																																														
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																																
L	<table border="0"> <tr> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> <td>L</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> <tr> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> <td>□</td> </tr> </table>	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L																																														
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																															
□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□																																																

Тернарные же комбинации выглядят следующим образом:

образованные лишь скривленными или прямыми составляющими (ԁ, Ԃ, ԃ, Ԅ, ԅ).

Ниже приводятся некоторые группы протоформ и дериватов всех подобных сочетаний и некоторые из их аллографов (последние приводятся с целью демонстрации – с каких протоформ и какими принципами получаются фактические или нужные нам в дальнейшем символы).

ЛИНЕЙНЫЕ КОМБИНАЦИИ		
ПРОТОФОРМЫ		АЛЛОГРАФЫ

Аллографы, как уже было сказано, иногда представлены сочетанием весьма различных компонентов, как, например, буквы **Շ** и **Է** грузинского алфавита. Обе они являются аллографами фонемы *a*, однако один из них формируется стыковкой верхней пересекающей с усеченным кругом, другой – с формой *L*. Имеются варианты, в которых данная буква конструируется с помощью частицы *U* и верхней пересекающей. Другим примером являются грузинские аллографы **Տ** и **Ծ** звука *tʃ*, первый – двухарочный, второй – одноарочный с верхним правым дериватором.

Однако, с целью сохранения простоты изложения, мы не отметим все фактически имеющиеся аллографы, хотя они и приводят к целостному виду южнокавказскую обобщенную систему символов.

3

5. В алфавитах встречаются также символы с *округлыми* компонентами (2, ԁ, Ԃ, ԃ, Ԅ, ԅ, Ԇ, ԇ, Ԉ, ԉ, Ԑ, ԑ, Ԓ, ԓ, Ԕ, ԕ, Ԗ, ԗ, Ԙ, ԙ, Ԛ, ԛ, Ԝ, ԝ и пр.), обладающие отдельным знакообразующим потенциалом. Среди них некоторые

Заключение

Таким образом, графический потенциал армянского, грузинского и алуанского алфавитов обретает целостный облик. Мы видим, что каждый алфавит формами своих символов расширяет, дополняет и зачастую даже выявляет совокупность знакообразующих приемов, придающих южнокавказским алфавитам свой уникальный, легко распознаваемый, единообразный и взаимопроникающий облик. Эту сводную и расширенную систему мы назовем "обобщенной Месроповской" или *южнокавказской индуцированной системой*.

Не будь грузинского письма, не было бы ясно – к какой именно группе принадлежат армянские буквы Թ и Տ, выяснению чего способствует наличие существенного количества двухарочных комбинаций в грузинском и алуанском алфавитах (Ժ, Ք, Ս, Տ и пр.).

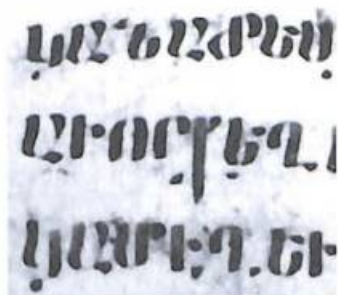
При окончательной утрате алуанского алфавита армянская буква Խ осталась бы вне всех вышеописанных групп как нерегулярное или сингулярное сочетание (повторим, что речь не идет о генеалогии букв). Этот пробел, однако, восполняется пятью алуанскими знаками со схожими составляющими (Խ, Լ, Խ, Խ, Խ), которые, таким образом, прибавляют к индуцированной системе еще один знакоформирующий принцип.

ПРОЧЕ																	
ПРОТОФОРМЫ	<table border="1"> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> </table>	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ
	Խ	Խ	Խ	Խ													
	Խ	Խ	Խ	Խ													
	Խ	Խ	Խ	Խ													
Խ	Խ	Խ	Խ														
<table border="1"> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> </table>	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
<table border="1"> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> </table>	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
<table border="1"> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> <tr> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> <td>Խ</td> </tr> </table>	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														
Խ	Խ	Խ	Խ														

чертах обрисовывающими наличие правила. Основной акцент делается на полноценной репрезентации линейно-арочных и линейно-круговых сочетаний, как основных форм, определяющих облик южнокавказских алфавитов.

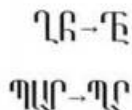
Понятно, что в приводимой обобщенной системе такие редкие формы не детализируются во всей полноте, а лишь демонстрируются несколькими примерами, в общих

Некоторые средневековые варианты армянских букв выявляют также и иные знакообразующие принципы. Существуют аллографы с примыканием дериватора, ориентированного влево и вниз к нижнему окончанию символа. На иллюстрации справа³⁰, такой принцип применен при написании буквы Ч (начальные буквы первой и третьей строк).

Однако, поскольку в последующие века это правило стыковки вместе с вытекающими формами исчезло, в качестве знакоформирующего принципа оно не включается в стандартизированное письмо и в общую картину символов южнокавказской обобщенной системы.

С целью экономии пространства, в настоящем анализе не затрагивается также вопрос лигатур, часто применявшихся в монументальных надписях. Основная техника таких композиций состоит в соединении нескольких букв в одну непрерывную основу с четко выраженными вертикальными составляющими и дополненную всеми необходимыми дериваторами. При округлых буквах применялась техника группирования внутри символа. Справа приводятся два примера из грузинской (верхний рисунок) и армянской (нижний рисунок) эпиграфики. Отметим, что подобных лигатур довольно много, а их знакослагательный потенциал даже выше, чем в случае *монопротоформных* образований, возможности которых мы детально обсудили выше.

³⁰ Рукопись MM10680, 119a; Фотокопия из Michael E. Stone, Dickran Kouymjian, and Henning Lehmann. *Album of Armenian Paleography*, Aarhus University Press and Holy See of Etchmiadzin, 2006.

ЧАСТЬ III. КАВКАЗСКИЙ АЛФАВИТ

§1. Северокавказские языки и южнокавказская ("Месроповская") обобщенная система

В предыдущей части мы, посредством выявления всех знакоформирующих принципов, наличествующих в исторических алфавитах Южного Кавказа, обобщили содержащиеся в них символы и закономерным образом сгенерировали регулярную систему знаков, обладающую высоким внутренним разнообразием и конструктивным потенциалом.

Сравнив индуцированную систему с количеством символов, необходимым для полноценной фонетической передачи северокавказских языков, можно легко убедиться, что она полностью отвечает всем возможным требованиям.

Более того, позиционное разнообразие базовых (протоформы) и деривативных форм позволяет нам применить *морфологический* подход во время присвоения новым буквам фонетических значений, что с функциональной точки зрения уподобляется принципам построения символов в *абугидах*.

Последний тип письма отличается от обычных силлабариев тем, что если в "истинном" слоговом письме формы символов произвольны и независимы друг от друга (клинопись, лувийский, критский, кипрский, японский силлабарии, письмо чероки и т.д.), то в абугидах знаки для слогов, начинающихся с одного и того же согласного, имеют подобное строение, а гласные окончания выражаются добавлением деривационных частиц к символьным основам-протоформам (каковыми обычно являются знаки слогов "*согласный+а*"). Абугида является наипростейшим и самым удобным из типов систем, содержащих 80-100 письменных знаков, поскольку она строится по морфологическому принципу, который делает достаточным запоминание лишь протоформ и правил деривации. В следующей таблице приведены некоторые знаки эфиопского письма, построения которого иллюстрируют вы-

шеописанный принцип с наибольшей ясностью. В целом, чисто фонетические силлабарии – исторические или современные – содержат подобное или большее число знаков, если считать также и лигатуры: последние зачастую выказывают большое разнообразие.

Правила эфиопской абугиды

	(+ä)	+u	+i	+a	+e	+ə	+o
s	ሰ	ሱ	ሲ	ሳ	ሴ	ስ	ሶ
š	ሸ	ሹ	ሺ	ሻ	ሼ	ሽ	ሾ
b	በ	ቡ	ቢ	ባ	ቤ	ብ	ቦ
d	ደ	ዱ	ዲ	ዳ	ዴ	ድ	ዶ

Проектируемый алфавит для северокавказских языков, согласнo обобщенный фонетической системе, приведенной в разделе фонетики (стр. 198), должен содержать примерно 100 символов (к 86 согласным убыхского прибавляются отсутствующие в нем, но имеющиеся в абхазском, адыгейском и абазинском языках дополнительные согласные, а также совокупность гласных), если мы хотим иметь полноценный и совершенный фонетической алфавит.

Однако запоминание порядка сотни символов довольно сложно, учитывая большое разнообразие коартикуляций, а также количество и фонологическую близость согласных одного и того же места произношения с разными позициями артикулятора. При произвольном подборе символов и отсутствии четкой и логически рациональной системы, это в свою очередь, может привести к путанице.

Следовательно, для придания наибольшей простоты символике и облегчения проблемы запоминания графем, необходимо подойти к задаче с морфологической позиции и применить методы, близкие по сути к правилам, применяющимся в абугидах.

Таким образом, из обобщенной Месроповской системы нам нужно отобрать и зафиксировать такую совокупность

правил построения символов, которая позволит решить поставленную задачу с наивысшей степенью простоты.

Потенциал Месроповской индуцированной системы, как видим, десятикратно превышает количество базовых символов, необходимых для фонетической записи языков Южного Кавказа. Она включает в себя все буквы алфавитов последних и предоставляет исключительные возможности с точки зрения законов знакопостроения и системного конструирования независимых алфавитов. В ней насчитываются более 400 знаков, строящихся с помощью ряда дериваторов, стыкующихся с протоформой разными способами и в разных позициях.

Итак, сама система символов по сути трехъярусна: арки, прямые, круги и т.д. стыкуются в трех вертикальных (Γ , h , h) и трех горизонтальных позициях (r , T , Γ).

Все арочные формы имеют закругленные варианты ($\text{ч} \rightarrow \text{q}$, $\text{h} \rightarrow \text{p}$, $\text{л} \rightarrow \text{b}$, $\text{r} \rightarrow \text{q}$, $\text{j} \rightarrow \text{d}$, $\Psi \rightarrow \Phi$, $\text{e} \rightarrow \text{e}$).

Деривация (схема стыковок) слева одноуровневая (применяется лишь верхний левосторонний дериватор: $\text{л} \rightarrow \text{л}$), а по центру и справа – трехуровневая как для правостороннего дериватора ($\text{r} \rightarrow \text{T}$, r , r), так и для пересекающего ($\text{l} \rightarrow \text{T}$, + , l).

Есть символы, конструирующиеся из линий (A , Z , d), сегментов окружности (Q , O , Ф) и прочих составляющих (h , c , c), деривация которых в каждом случае зависит от возможностей отдельно взятых форм.

Из вышесказанного непосредственно следует, что логика морфологического подхода к конструированию северокавказского алфавита должна базироваться на следующих двух основополагающих принципах:

- а) соотнесения простейших по форме графем с простейшими по звучанию фонемами, и
- б) выражения степеней фонации и вариантов коартикуляций возможностями деривации.

Принимая во внимание все фонологические особенности северокавказских языков и рассмотрев разнообразные возможности, мы за основу приняли следующую совокупность правил построения согласных, которая выделяется наибольшей степенью гармоничности системообразования.

1. *Трехуровневая система фонации.*

- а) простейшие формы графем (протоформы) приписываются к согласным нулевого уровня фонации (к глухим **придыхательным**),
- б) **звонкость** выражается примыканием дериватора справа к середине протоформы ($\Gamma \rightarrow \rho$),
- в) **абруптивность** изображаются прибавлением дериватора справа к нижнему углу протоформы ($\Gamma \rightarrow \zeta$).

2. *Система коартикуляций.*

- а) **лабиализация** отображается закруглением (замыканием в круг) протоформы ($\Gamma \rightarrow \rho$),
- б) **палатализация** иллюстрируется прибавлением дериватора к левому верхнему углу протоформы ($U \rightarrow \mathcal{U}$),
- в) **фарингализация** выражается волнообразной пересекающей, преимущественно надбавляющейся к верхней части знака (\mathcal{Z}), а в некоторых случаях, исходя из удобства, стыкующихся в иных позициях ($I \rightarrow T, \downarrow, \downarrow$),
- г) **интенсивизация** согласных отображается удвоением знака.

Все вышеприведенные правила записи степеней фонации и коартикуляций могут свободно комбинироваться и совмещаться в одной и той же протоформе, формируя *многодеривативные* знаки. Сгенерированные таким способом буквы не могут привести к путанице в произношении, так как отобранные нами правила – применение отличающихся форм выра-

жения нюансировок артикуляции – исключают любые возможности совпадений результативных форм записи различных фонем. Продемонстрируем это на отдельных примерах.

Итак, обозначение палатализации не мешает лабиализации ($\text{L} \leftrightarrow \text{b}$), а последняя не препятствует применению дериватора фарингализации ($\text{P} \leftrightarrow \text{P}$). Правило палатализации, однако, может мешать обозначению фарингализации, если пересекающая примыкает к верхней части символа ($\text{L} \times \text{T}$). Однако, как уже было отмечено, данная система правил разработана с учетом особенностей исключительно кавказских языков, в которых отсутствует *одновременная* палатализация и фарингализация согласных. Даже если такая коартикуляция (палато-фарингализация) и встречалась бы, независимость обозначения фарингализации от положения пересекающего дериватора на вертикали предоставила бы нам необходимую степень свободы для комбинирования этих двух коартикуляций в графике без нежелательного наложения знаков.

Что касается сочетания фонации с коартикуляциями, то это также не может вызвать путаницы в знаках, т.к. предложенные правила допускают применение различных графических приемов. Так, закругление при лабиализации ($\text{r} \rightarrow \text{P}$) и верхне-левая деривация при палатализации ($\text{C} \rightarrow \text{C}$) позволяют беспрепятственно пользоваться правосторонними дериваторами фонации ($\text{P} \rightarrow \text{P}$, P ; $\text{C} \rightarrow \text{C}$, C).

Отметим, что подобным выбором правил обусловлено то, что из нормативной системы деривации была исключена правосторонняя верхняя черточка ($\text{U} \rightarrow \text{U}$), т.к. при синхронной палатализации протоформы, написание некоторых результативных символов смешивалось бы с изображением фарингализации ($\text{C} + \text{правый верхний дериватор} \rightarrow \text{C}$, что, согласно установленным правилам, само по себе является регулярным выражением фарингализированного варианта C).

Итак, дополнительным черточкам-дериваторам, которые не обладают в трех южнокавказских алфавитах никакими специальными смысловыми значениями, а лишь исторически возникли в них в результате генеалогических, грамматологических и каллиграфических особенностей эволюции знаков, при данном подходе приписывается морфологическая и системообразующая функция. В этом и состоит сходство избранного метода с конструктивными приемами абугид.

В свою очередь, эти правила в некотором смысле навязывают нам *рациональный подбор* протоформ.

Например, протоформа \cup не может применяться для фонем, имеющих абруптивную степень фонации, поскольку они записываются с помощью добавления нижнего правостороннего дериватора, а, исходя из вышеупомянутых соображений гармонии, они не могут прилагаться к аркам.

Таким же образом протоформа Γ не может быть приписана ряду, содержащему палатализацию (по тому же принципу гармонии, запрещающему стыковку дериваторов с кривой символа), а протоформа \updownarrow неудобна при рядах согласных со звонкими членами, поскольку "звонкая" модификация этой протоформы \updownarrow будет иметь неудобную для набора текста широкую форму.

В то же время протоформа \cup весьма удобна для тех классов фонем, которые выступают в лабиализованных, палатализированных, фарингализованных, лабиофарингализованных коартикуляциях, но только лишь при двух степенях фонации – придыхательной и звонкой.

Протоформа \mathcal{C} , например, удобна для классов без звонких, но имеющих все вышеупомянутые типы коартикуляций, а также абруптивные члены. Многообразие возможных деривативных форм этих протоформ представлена в следующей таблице, в которой, как ниже повсюду, символом \mathcal{C} обозна-

	Тип	с	с ^w	с ^j	с ^ʕ	с ^{ʕw}
Г	придых.	ḡ	ḡ ^w	нет	ḡ ^ʕ	ḡ ^{ʕw}
	звонкий	ḡ̣	ḡ̣ ^w	нет	ḡ̣ ^ʕ	ḡ̣ ^{ʕw}
	абрупт.	ḡ̣̣	ḡ̣̣ ^w	нет	ḡ̣̣ ^ʕ	ḡ̣̣ ^{ʕw}
Г̣	придых.	ḡ̣	ḡ̣ ^w	ḡ̣ ^j	ḡ̣ ^ʕ	ḡ̣ ^{ʕw}
	абрупт.	ḡ̣̣	ḡ̣̣ ^w	ḡ̣̣ ^j	ḡ̣̣ ^ʕ	ḡ̣̣ ^{ʕw}
Ч	придых.	ḡ̣	ḡ̣ ^w	ḡ̣ ^j	ḡ̣ ^ʕ	ḡ̣ ^{ʕw}
	абрупт.	ḡ̣̣	ḡ̣̣ ^w	ḡ̣̣ ^j	ḡ̣̣ ^ʕ	ḡ̣̣ ^{ʕw}
Л	придых.	ḡ̣	ḡ̣ ^w	ḡ̣ ^j	ḡ̣ ^ʕ	ḡ̣ ^{ʕw}
	звонкий	ḡ̣̣	ḡ̣̣ ^w	ḡ̣̣ ^j	ḡ̣̣ ^ʕ	ḡ̣̣ ^{ʕw}

чаются простые согласные, а варианты коартикуляций иллюстрируются посредством знаков МФА (см. Часть I, §2).

Таким образом, при подходе к выбору протоформ с точки зрения эффективного использования символов становится ясным, что для фонем с трехуровневой фонацией

(придыхательные, звонкие, абруптивные) необходимо выбрать графемы с верхними (Г, Г̣, Ч и т.д.) или левыми арками (Ч, Ч̣, Ч̣̣), а для фонем с двухуровневой фонацией (придыхательные, звонкие) – с нижними арками (Л, Л̣, Л̣̣).

Если в коартикуляциях согласных имеются палатализованные и фарингализованные варианты, то удобны те протоформы, которые в верхней части оканчиваются прямой – Ч, Ч̣, Л, Л̣ (для возможности добавления соответствующих дериваторов), а если те же фонемы имеют также и абруптивную степень фонации, то прямой должна оканчиваться также и нижняя часть – Ч̣, Ч̣̣ (для прибавления нижнего дериватора).

Те фонемы с двухуровневой фонацией, которые кроме лабиализации не имеют иных вариантов коартикуляций, могут обозначаться двухарочными символами (Л̣̣, Л̣̣̣), поскольку им, кроме средней черты звонкости, иные дериваторы не требуются. На следующей таблице изображены некоторые примеры таких знаков.

Совокупность этих правил позволяет по одному только виду каждого знака (не имея даже представления о конкрет-

ном месте его произношения) предугадать все особенности его фонации и коартикуляции, а в некоторых явных случаях – даже *способ* произношения. Покажем это на примере знака **ᄁ**, строение которого – закругленная арка, отсутствие среднего и присутствие верхнего дериваторов, ясно показывает, что он является лабиализованным-фарингализованным (т.е. лабиофарингализованным) придыхательным, более того – происходит от протоформы **ᄂ** того же места и способа артикуляции. Следуя этой логике, можно отметить, что звонким вариантом **ᄁ** должна быть графема **ᄃ**, а абруптивного члена ряда вовсе не существует по причине многократно упомянутых соображений гармонии.

	Тип	С	С ^w	С ^j	С ^r	С ^{sw}
ᄂ	придых.	ᄂ	ᄃ	нет	ᄄ	ᄅ
	звонкий	ᄆ	ᄇ	нет	нет	нет
ᄈ	придых.	ᄉ	ᄊ	нет	ᄋ	ᄌ
	звонкий	ᄍ	ᄎ	нет	нет	нет

Данные правила в своей совокупности применяются лишь для построения согласных. При *гласных* правила фонации, в принципе, не имеют смысла, а соответствующие дериваторы теряют свое морфологическое значение, обретая независимое применение. Между тем, системой коартикуляций можно частично пользоваться и при гласных.

Полная система символов, отобранных в результате всех этих соображений, и ее описание будут представлены ниже, а пока, завершив рассуждения общего плана, перейдем к введению новых алфавитов для северокавказских языков.

§2. Новые алфавиты

Северокавказские языки, как многократно отмечалось, принадлежат к двум независимым языковым семьям, консонантные составы которых, несмотря на разительное сходство,

места и способы артикуляции фонем, все степени фонации и имеющиеся нюансы коартикуляций.

Задача в такой формулировке, конечно же, решается, если учесть потенциал южнокавказской индуцированной системы, но неудобна в плане эффективности применения символики, так как взаимное отсутствие целых групп фонем приводит к сужению спектра использования многих простых знаков.

Во избежание этого обстоятельства, мы разделим две языковые семьи с их обобщенными фонетическими структурами и введем *две модификации алфавита* для западно- и восточнокавказских языков. Фонемы, общие для обеих семей, обозначим единообразно, внося различия лишь в графике взаимно отсутствующих групп.

§3. Западнокавказский алфавит

В разделе фонологического анализа северокавказских языков был приведен пример фонетического строя убыхского языка как образца наиболее общей системы, с целью демонстрации всех мест и способов артикуляции согласных и всего разнообразия вторичных артикуляций. Этот язык, тем не менее, не во всей полноте отражает фонетику остальных 4-х живых языков западнокавказской семьи. Последние, обладая меньшим количеством согласных, все же включают и такие, которые не встречаются в убыхском.

В частности, абазинский сохранил весь состав фарингальных фрикативных (ħ , ʕ , ħ^w , ʕ^w), а адыгейский – латеральных альвеолярных (t , ʒ , t^w), а также противопоставление по признаку интенсивности-неинтенсивности в придыхательных – $[\text{p}$, $\text{p}^w]$, $[\text{t}$, $\text{t}^w]$, $[\text{k}^w$, $\text{k}^w\text{:}]$, $[\text{q}$, $\text{q}^w]$, $[\text{q}^w$, $\text{q}^w\text{:}]$ и пр. (Starostin 1994).

Абхазскому, кроме того, известны лабиализованный палатальный аппроксимант (ç) и лабиализованные дентальные

(ts^w, dz^w, ts^{wʷ}), а кабардинскому – лабиализованный гортанный взрывной (ʔ^w), и т.д.

На следующей странице приводится обобщенная базовая система знаков для западнокавказских языков. Следует отметить, что некоторая часть графем никогда не встречается в данных языках, и приводится лишь для целостной презентации принципов генерации символов.

Из соображений экономии места, в таблице опущен столбец палатальных согласных, а палатальный аппроксимант (j) и его лабиализованный вариант (ç) включены в ряд ламинальных (слегка палатализованных) постальвеолярных.

Мы не коснемся всех вопросов анализа и обоснования выбора очертаний графем нововведенной системы, однако отдельные случаи графики букв нуждаются в прояснении.

В частности, с первого взгляда может показаться, что выбор графем для ламинальных постальвеолярных и их лабиализованных форм не соответствует базовым правилам. В действительности же, эти графемы являются аллографами деривативов от наклонной линии.

	Тип	придых.	звонкие	абрупт.
C	регулярная форма	ʃ	ʒ	ʒ̣
	аллограф	ʃ̣	ʒ̣	ʒ̣̣
C ^w	регулярная форма	ʃ̣	ʒ̣̣	ʒ̣̣̣
	аллограф	ʃ̣̣	ʒ̣̣̣	ʒ̣̣̣̣

Слева приведена таблица их построения, в которой дериваторы и "закругления", соответствующие правилам фонации и лабиализации, показаны оттенками серого. Дополнение данных форм

левым верхним дериватором, показателем палатализации, обусловлено не только соображениями гармоничности, но также для демонстрации того обстоятельства, что ламинальные постальвеолярные имеют легкую степень палатализации.

Несущественные отклонения от базовых правил в алфавите так или иначе существуют, но они носят осознанный ха-

рактир. Разъясним это на примере *абруптивных фрикативных*, построенных с применением дериватора *фарингализации*: $\text{J} (\hat{s}) \rightarrow \text{J} (\hat{s}')$, $\text{S} (\hat{s}^w) \rightarrow \text{S} (\hat{s}^w)$; $\text{I} (\text{I}) \rightarrow \text{I} (\text{I}')$; $\text{F} (\text{f}) \rightarrow \text{F} (\text{f}')$ и т.д. Данное отклонение обусловлено тем, что абруптивные фрикативные являются исключительно редкими звуками не только среди языков мира, но и в самих кавказских языках, где они встречаются лишь в черкесском (f , f' , \hat{s} , \hat{s}^w), убыхском (f') и абазинском (f , f'), следовательно для сохранения степени эффективности протоформ мы не считаем необходимым нарушение общего принципа завершения фрикативных нижней аркой, и, пользуясь отсутствием фарингализации в постальвеолярных фрикативных, выразили абрупцию с помощью пересекающего дериватора.

Отклонение имеется также в лабиальных фрикативных, где, исходя из особенностей графики символа Φ и вышеописанных нюансов представления абруптивных постальвеолярных, звонкость выражена не средним, а нижним правым дериватором: $\Phi (\text{f}) \rightarrow \Phi (\text{v})$.

Заметим, что система дериваторов фонации не применяется, если протоформой является вертикальная линия I , которая используется для построения независимых графем.

Исходя из этого, для звонкого фарингального фрикативного J мы использовали графему T , образующийся надбавлением к простейшей протоформе I пересекающего дериватора, отражающего фарингализацию (⁴). Палатальный аппроксимант $\text{I} (\text{j})$ образован надбавлением дериватора палатализации (¹) к той же I . Придыхательный гортанный взрывной ? также конструируется с помощью пересекающей, но в срединной позиции – I . Независимыми формами являются буквы $\text{L} (\text{r})$ и $\text{r} (\text{w})$, и конечно же, автономна от всех этих форм сама протоформа I , присвоенная гласному i , не имеющему коартикуляций, требующих применения дериваторов. При необходимости ко всем этим *полупервичным* формам, образованным

от вертикальной линии, можно применить систему дериваций второй группы – обозначений коартикуляций, если это не приводит к путанице.

Для подчеркивания графических различий символов и экономии места при наборе текста этими алфавитами целесообразно применение аллографов, которыми мы заменим некоторые вышеприведенные регулярные формы. Представим причины их выбора соответствующими примерами.

Будучи полными и логически обоснованными в системном смысле, формы некоторых символов могут вызвать некоторые трудности при наборе текста. Таковыми являются, например, буквы Զ и Զ', которые оставляют пробелы с одной или обеих сторон. Первую из них, с обоснованием подобной трансформации $\mathcal{Z} \rightarrow \mathcal{Z}$, произошедшей в армянском алфавите в течение веков, можно заменить аллографом Զ, которая и более пропорциональна, и более компактна при наборе. Производный символ Զ' можно заменить символом Զ̄ с более равномерным распределением центра тяжести.

Аллографы, представляющие собой более удобные формы, должны быть графически обоснованы историческим присутствием в южнокавказских алфавитах. Таковыми являются эволюция знака Զ → Զ̄ в армянском письме, а также грузинское соответствие Զ = Զ̄, которые мы включим в ряд аллографов нововведенной системы. Другой побудительной причиной для применения аллографов является желание нарушения схематичности и определенной жесткости изначальных форм и придания письму большей гибкости посредством увеличения количества более каллиграфичных округлых букв, которые из-за ограниченных возможностей деривации почти не были включены в алфавит. Этим обусловлен выбор аллографов Զ̄, Զ̄̄, Զ̄̄̄, Զ̄̄̄̄.

регулярная форма	аллограф
Զ	Զ̄
Զ'	Զ̄'
Զ''	Զ̄''
Զ'''	Զ̄'''
Զ̄	Զ̄̄
Զ̄'	Զ̄̄'
Զ̄̄	Զ̄̄̄

Система гласных западнокавказских языков существенно проще. Фонематичны 2-3 гласные, однако, исходя из соображений точности отображения звуков в словарных заимствованиях, мы вводим полноценную систему гласных, которая без изменений будет повторена и в восточнокавказских языках, так как последние, из-за обилия нюансировок гласных, обладают их существенно бóльшим разнообразием. Данная система, конечно же, не включает все варианты гласных МФА, но с точки зрения практичности более чем достаточна.

	Передние		Центральные		Задние	
	v	v ^w	v	v ^w	v	v ^w
Закрытые	ɪ	i	ɪ	y	ɔ	u
Средние	ɛ	e	ɘ	ə	ɔ	o
Открытые	æ		a		ɑ	

Повторим, что при гласных системе дериваторов не присписывается то же морфологическое значение, что применяется в случае согласных, а для каждого отдельного языка дериваторы используются по-своему, в зависимости от типов нюансировок гласных. Без присвоения конкретных фонетических значений, слева представлен деривационный потенциал некоторых символов.

U	Ụ	U̇	Ü
Ụ	Ụ̣	Ụ̇	
U̇	U̇̇	U̇̈	U̇̈̈
Ü	Ü̈		
ɪ		ɪ̣	ɪ̇
ɪ̣		ɪ̣̣	ɪ̣̇
ɪ̇	ɪ̇̇	ɪ̇̈	
ɔ	Q	ɔ̇	ɔ̈

Итак, применение нескольких морфологических приемов, подобных абугидам, дало нам возможность для адаптации полноценной системы фонетических знаков к западнокавказским языкам, удовлетворяющей алфавитному принципу и отражающей все разнообразие фонем языков этой семьи своеобразными и цельными символами.

Строчные варианты обобщенной системы гласных западнокавказского алфавита и некоторых их деривативов приведены в следующих таблицах.

	Передние		Центр.		Задние	
	V	V ^w	V	V ^w	V	V ^w
Закрытые	ɪ	ɪ̯	ɨ	ɨ̯		ɯ
Средние	e	e̯	ɤ	ɤ̯		o
Открытые	ɛ		ɯ		ɔ̯	

Алфавитный порядок букв

При всех предыдущих обсуждениях, мы для наглядной демонстрации материала в основном приводили обобщенные фонетические таблицы в терминах и обозначениях МФА. Это, с одной стороны, в определенном смысле облегчало системное восприятие сложной фонетики северокавказских языков, с другой – создавало дополнительные трудности для тех, кто привык к набору знаков в алфавитном порядке.

ɯ	ɯ̯	ɯ̯	ɯ̯
ɔ̯	ɔ̯	ɔ̯	
ɛ	ɛ̯	ɛ̯	ɛ̯
e	ɛ		
ɪ		ɪ̯	ɪ̯
ɨ		ɨ̯	ɨ̯
ɯ	ɯ̯	ɯ̯	
o	ɔ̯	ɔ̯	ɔ̯

Следовательно, для упрощения последующего изложения материала и заключительной презентации новых алфавитов нам также необходимо установить некий *формальный порядок чередования* букв в предлагаемых письменных системах.

Последовательность знаков в большинстве алфавитов, абджадов и абугид современности в своей основе копирует отцов финикийского алфавита, от которого они в конечном счете произошли. Это и является основной причиной последовательностей [α, β, γ, δ, ε ...] греческого, [a, b, c, d, e ...] латинского, [ա, բ, գ, դ, ե ...] армянского, [ⵏ, ⵍ, ⵍ, ⵍ, ⵍ ...] грузинского, [а, б, в, г, д, е ...] русского, и прочих алфавитов, берущих свое начало в порядке [ⵏ, ⵍ, ⵍ, ⵍ, ⵍ ...] финикийского письма.

Языки, звуковой состав которых отличается от фонетиче-

ского строя алфавита-источника, в ходе его адаптации либо сокращали количество символов, либо пользовались комбинациями знаков, либо согласно определенной логике вводили в последовательность алфавита новые буквы, модифицируя таким образом порядок их чередования. Так, например, древнегрузинский алфавит добавляет знаки отсутствующих в греческом оригинале фонем преимущественно в конце заимствованной системы, армянский и алуанский же распределяют их по всему алфавиту.

В современных кириллоидных алфавитах северокавказских языков чередование букв в основном повторяет порядок русского алфавита, а символы отсутствующих в последнем фонем вводятся после фонетически близких знаков. Не вдаваясь в критику данной ситуации, отметим, что причиной этого, как и в случае с классическими алфавитами, является лишь факт заимствования, положительные и отрицательные стороны которого были детально рассмотрены в контексте грамматологической совместимости кириллоидных алфавитов (см. Часть I, §6).

При настоящем подходе, однако, благодаря тому, что нововведенные алфавиты оригинальны и непосредственно не повторяют существующие виды письма, алфавитный порядок букв также будет самобытным, логически намного более обоснованным и одновременно легко запоминающимся.

В качестве прототипа для установления формально порядка служит обобщенная фонетическая таблица согласных МФА, из которой берутся лишь протоформы в порядке их чередования слева направо и сверху вниз. Каждая протоформа при надобности чередуется графемами, модифицированными в соответствии с присущими каждому языку типами фонации и коартикуляций в установленной последовательности. Порядок резульативной системы согласных без учета нюансов произношения следующий:

Перейдем теперь к представлению частных алфавитов, выводимых из конкретного фонетического строя отдельных западнокавказских языков. В последующем изложении материала мы проблеме строчных букв более не коснемся, а в обсуждениях фонетики отдельных языков ограничимся лишь разбором случаев отклонения от основных правил или проявлением важных фонетических особенностей.

Абхазский и абазинский языки

На следующих двух страницах с помощью западнокавказского алфавита представлены фонетические таблицы абхазского и абазинского – двух близкородственных языков и единственных представителей абхазо-абазинской группы.

Затемненные фонемы в таблице абхазского в литературном языке отсутствуют и встречаются только в бзыпском диалекте. Они не включены также и в ныне применяющийся кириллоидный алфавит абхазского, поскольку, как уже отмечалось, во многих случаях решающим фактором при выборе основы для развития литературного варианта служила относительная фонологическая простота существующих диалектов. Как по этому поводу замечает Кэтфорд, "в случае с абхазским изначально был выбран бзыпский диалект, но впоследствии в основу литературного языка лег фонологически менее сложный абжуйский" (Catford. ук. соч., стр. 297).

В исконном словаре абхазского и абазинского языков фонематическую значимость имеют только гласные U (a) и I (i), у которых есть широкий спектр аллофонов, образующихся в зависимости от предшествующих согласных. Так, [ε] и [i] возникают от [a] и [i] в соседстве согласных с оттенком палатализации, [o] и [u] – лабиализации и т.д. В орфографии их можно не различать, однако для точного отображения гласных в заимствованиях можно применить весь спектр графем.

В абхазском имеется также долгий гласный а:, являющийся отражением архаичных форм аҭ и ҭа, сохранившихся в абазинском. Для его записи вместо удвоения знака U (а) – UU, предлагается применение лигатуры Ш (строчная форма которой подобна букве ш "а" армянского алфавита). Его можно либо включить в алфавитный строй, либо представить отдельно в качестве дополнения.

Алфавитный порядок букв абхазского языка таким образом обретает следующий вид.

Абхазский алфавит

U	ᵐ	ᵑ	ᵒ	ᵓ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵗ	ᵘ
a	p	b	p'	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{w'}
ᵙ	ᵚ	ᵛ	ᵜ	ᵝ	ᵞ	ᵟ	ᵠ	ᵡ	ᵢ
k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{w'}	k ^j	g ^j	k ^{j'}	ε
ᵣ	ᵤ	ᵥ	ᵗ	ᵘ	ᵙ	ᵚ	ᵛ	ᵜ	ᵝ
q'	q ^{w'}	q ^{j'}	i	ts	dz	ts'	ts ^w	dz ^w	ts ^{w'}
ᵞ	ᵟ	ᵠ	ᵡ	ᵢ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵗ	ᵘ
tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ	dz	tʃ'	i	tʃ	dʒ	tʃ'
ᵠ	ᵡ	ᵢ	ᵔ	ᵕ	ᵖ	ᵗ	ᵘ	ᵙ	ᵚ
f	v	s	z	ʃ	ʒ	ç	ç'	ç ^w	ç ^{w'}
ᵛ	ᵜ	ᵝ	ᵞ	ᵟ	ᵠ	ᵡ	ᵢ	ᵔ	ᵕ
u	ʂ	ʐ	ʂ ^w	ʐ ^w	o	χ	κ	χ ^w	κ ^w
ᵛ	ᵜ	ᵝ	ᵞ	ᵟ	ᵠ	ᵡ	ᵢ	ᵔ	ᵕ
χ ^j	κ ^j	χ ^s	χ ^{s'}	h	h ^w	m	n	w	r
ᵠ	ᵡ	ᵢ		<i>лигатуры</i>			Ш		
l	j	ç					a:		

Серым цветом обозначены дополнительные согласные бзыпского диалекта. В стандартный алфавит, как и в остальные, введены лишь наиболее часто встречаемые в других языках простые гласные U (a), C (ε), Һ (i), I (i), П (u), O (o).

Аналогично, в случае абазинского языка имеем следующий алфавит.

Абазинский алфавит

U	Г	Р	Ը	Г	Դ	Ե	Կ	Զ	Կ	Ը	Գ	Դ
a	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'	k ^w	g ^w	
Գ	Կ	Զ	Կ	С	Կ	Կ	Գ	Զ	Կ	Դ	Ի	Ի
k ^w	k ^j	g ^j	k ^j	ε	q	q'	q ^w	q ^w	q ^j	?	i	
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
ts	dz	ts'	tʃ	dʒ	tʃ'	tɕ	dʒ	tɕ'	tɕ ^w	dʒ ^w	tɕ ^w	
Ի	Փ	Փ	Փ	Ն	Ն	Ն	Տ	Ն	Չ	Չ	Չ	Չ
i	f	v	f'	s	z	t	ʃ	f'	ʃ	z	ɕ	
Չ	Ձ	Ձ	Ս	Լ	Լ	Լ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե
z	ɕ ^w	z ^w	u	x	x ^w	x ^j	o	χ	κ	χ ^w	κ ^w	
Լ	Ե	Յ	Ծ	Յ	Յ	Կ	Ի	Լ	Ը	Լ	Լ	Լ
χ ^j	κ ^j	h	ʃ	h ^w	ʃ ^w	m	n	w	r	l	j	

Напомним, что вышеприведенный алфавит отображает фонемы литературного языка, основанного на тапантском диалекте. Ашхарский диалект абазинского по фонетическому строю ближе к абхазскому и при надобности может быть представлен графическими возможностями последнего.

Гласный состав данного алфавита идентичен с абхазским, хотя исконными из них являются лишь U (a) и I (i).

Адыгейский язык

На следующей странице представлена фонетическая таблица представителя адыгской ветви – адыгейского языка.

Темно-серым в нем отмечены диалектные согласные, а фонемы, приведенные в светло-серых ячейках (Ч, Ч, Ч, Ч), в адыгейском не встречаются, но присутствуют в заимствованиях.

В составе языка имеются интенсивные придыхательные (преруптивные), которые записываются удвоением знака для простого придыхательного (в таблице отмечается как "×2").

Согласный Ф, из соображений экономии места представленный в ряду фарингализованных лабиальных, на самом деле представляет собой уникальный придыхательный бидентальный фрикативный (ɸ), произносимый через стиснутые зубы без участия языка. Среди всех языков мира, этот звук встречается лишь в причерноморском наречии шапсугского диалекта. В описании абадзехского диалекта специально отмечается наличие палатализованного гортанного взрывного (ʔʲ), который можно легко выразить, прибавив к простому символу ʔ дериватор палатализации – ʔ.

Как и в случае абхазского и абазинского языков, в адыгейском фонематическую значимость имеют только короткие гласные [i], [a] и долгий [a:]. Для записи последнего предлагается лигатура Ш.

	Центральные	
	V	V:
Закрытые	I	
Открытые	U	Ш

В языке присутствует всего один дифтонг [wa], для обозначения которого мы воспользуемся возможностями деривации знаков для гласных, примеры которых приведены в нижней таблице на стр. 250. Имея в виду, что данный дифтонг содержит фонему ʔ (w), согласно логике, по которой лигатуры генерируются от составляющих ее компонентов, мы свяжем знаки U и ʔ, обозначив дифтонг [wa] деривативным символом U.

Алфавитный порядок букв адыгейского языка выглядит следующим образом.

Адыгейский алфавит

U	Ш	У	Г	ГГ	Р	С	С	Г	ГГ	Г	Г
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	t	t:	d	t'
Q	[Ч]	[Ч]	[Ч]	q	qq	q	q	С	Ч	ЧЧ	Ч
t ^w	[k]	[g]	[k']	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	ε	q	q:	q'
q	qq	q	+	+	+	+	+	+	+	+	+
q ^w	q ^w :	q ^w	?	? ^w	? ^j	i	ts	ts:	dz	ts'	ts ^w
q ^w q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w	q ^w
ts ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ	tɕ	tɕ:	dz	tɕ'	i	f
Ф	Ф	С	З	С	З	С	З	С	З	С	З
v	h	s	z	t	ɬ	t'	ʃ	ʒ	ɕ	z	u
Ј	Ј	Ј	д	д	д	д	д	д	д	д	д
š	ž	š'	š ^w	ž ^w	š ^w	x	γ	x ^w	o	χ	κ
б	Б	З	У	Н	Т	Т	Л	[С]	Л		
χ ^w	κ ^w	h	m	n	w	w ^ʃ	r	[l]	j		

Серым цветом в адыгейском алфавите обозначены диалектные звуки, а в квадратных скобках – фонемы, присутствующие лишь в иноязычных заимствованиях.

Инкорпорирована обобщенная система простых гласных.

Кабардинский язык

На следующей странице представлен фонетический строй кабардинского языка – второго представителя адыгской группы западнокавказских языков.

Согласные, приведенные в светло-серых ячейках (Ч, Ї), в самом кабардинском языке отсутствуют и встречаются только в иноязычных заимствованиях.

Итак, алфавитный порядок букв кабардинского языка выглядит следующим образом.

Кабардинский алфавит

U	Ш	Г	Р	Л	Г	Г	Г	[Ч]	q	q	q
a	a:	p	b	p'	t	d	t'	[k]	k ^w	g ^w	k ^w
С	Ч	Ц	q	q	+	р	h	Т	Р	Л	Г
ε	q	q'	q ^w	q ^w	?	γ ^w	i	ts	dz	ts'	tc
Н	З	И	Ф	Ф	Ф	С	З	С	З	Q	
dz	tc'	i	f	v	f	s	z	t	ʒ	f'	ʃ
Q	П	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	О	Л	Т	Б
ʒ	u	ʂ	ʒ	ʂ'	x	γ	x ^w	o	χ	κ	χ ^w
Б	Э	У	Н	Т	Л	[Ї]	Г				
κ ^w	h	m	n	w	r	[l]	j				

В квадратных скобках показаны фонемы, присутствующие только в иноязычных заимствованиях. Долгий [a:], как всегда, обозначается лигатурой Ш.

В описании гласного состава кабардинского языка источники выказывают принципиально разные подходы. В русскоязычной литературе (Алексеев) кабардинский представляется 7 гласными (а, æ, ε, i, ə ~ i, o, u) и 4 дифтонгами (ja, jæ, jî, wi), а в исследованиях западных авторов – подобно адыгейскому: фонематически значимыми 3 базовыми гласными (а, а:, i), с широким спектром аллофонов, нюансирующихся в зависимости от консонантного окружения.

При построении кабардинского алфавита предпочтение было дано трончной системе гласных, что обусловлено необходимостью унификации орфографии адыгейского и кабардинского – двух литературных вариантов единого языка.

В алфавит адыгейского, как видим, включены все согласные, встречающиеся в диалектах. Кабардинский язык, в свою очередь, полностью выражается адыгейским алфавитом, привнося лишь графему для абруптивного фрикативного Ф (f). Таким образом, все адыгские (черкесские) языки впредь можно считать орфографически унифицированными.

Общеадыгский алфавит при этом будет выглядеть следующим образом.

Кабардино-адыгейский (общеадыгский) алфавит

U	Ш	U	Г	ГГ	Р	Р	Р	Г	ГГ	Г	Г
a	a:	wa	p	p:	b	p'	p ^w	t	t:	d	f'
Q	[Ч]	[Ч]	[Ч]	d	dd	q	d	C	Ч	ЧЧ	Ч
f ^w	[k]	[g]	[k']	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	ε	q	q:	q'
q	qq	q	+	p	+	h	Т	ТТ	Ф	Т	Ф
q ^w	q ^w :	q ^w	?	? ^w	? ^j	i	ts	ts:	dz	ts'	ts ^w
ФФ	Ф	Г	ГГ	Г	Г	Г	ГГ	Г	Г	Г	Г
ts ^w :	dz ^w	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	te	te:	dz	te'	i	f
Ф	Ф	Ф	С	С	С	С	С	С	С	С	С
v	f	h	s	z	t	ʒ	f'	ʃ	ʒ	ç	z
П	У	У	У	д	д	д	ш	ш	ш	о	ш
u	š	ž	š'	š ^w	ž ^w	š ^w	x	γ	x ^w	o	χ
Б	б	Б	Э	У	Н	Т	Т	Л	[С]	Г	
к	χ ^w	к ^w	h	m	n	w	w ^f	r	[l]	j	

Убыхский язык

В завершение, представим также алфавит ныне мертвого убыхского языка, который в ходе создания общекавказского алфавита послужил нам отправной точкой для обобщения фонетики всей языковой семьи и прототипом для графической стандартизации остальных алфавитов.

О фонетике убыхского сказано достаточно, так что ограничимся лишь представлением букв в алфавитном порядке. Отметим, что иных гласных, кроме исконных, в нем нет.

Убыхский алфавит

U	Г	Р	С	С'	Е	Е'	Г	Г'	Г''	Q	Q'	Q''
a	p	b	p'	p''	b'	b''	t	d	t'	t''	d'	d''
[Ч]	[Ч]	[Ч]	q	q'	q''	q	q'	q''	q	q'	q''	q''
[k]	[g]	[k']	k ^w	g ^w	k ^{w'}	k ^j	g ^j	k ^{j'}	q	q'	q ^w	q ^{w'}
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	+	↑	↑	↑	↑	↑	↑
q ^j	q ^{j'}	q ^{j''}	q ^{jw}	q ^{jw'}	q ^{jw''}	?	ts	dz	ts'	tʃ	dʒ	tʃ'
Т	Н	З	Д	Д'	Д''	І	Г	Г'	Г''	Ф	Ф'	Ф''
tç	dz	tç'	tç ^w	dz ^w	tç ^{w'}	i	tš	dž	tš'	f	v	f'
Ф	С	З	С	З	Q	Q	С	С	Q	Q	С	С
v ^f	s	z	t	t'	ʃ	ʒ	ç	z	ç ^w	z ^w	š	ž
д	д'	д''	д	д'	д''	б	б'	б''	л	л'	л''	л
š ^w	ž ^w	x	γ	χ	κ	χ ^w	κ ^w	χ ^j	κ ^j	χ ^f	κ ^f	χ ^{f'w}
Б	h	y	у	h	т	т	л	с	л			
κ ^{f'w}	h	m	m ^f	n	w	w ^f	r	l	j			

Описание алфавитов западнокавказских языков на этом счете достаточным, и перейдем к рассмотрению возможностей создания алфавита для следующей – восточнокавказской семьи языков.

§4. Восточнокавказский алфавит

В разделе фонетического анализа восточнокавказские языки были обобщены с помощью усредненной таблицы без представления коартикуляций, поскольку языки этой семьи обладают широким внутренним разнообразием фонетических строев. Исходя из их сводных закономерностей и следуя всеобщим принципам деривации, ниже вводим обобщенный алфавит восточнокавказских языков с регулярным отображением лабиализации (стр. 270). Алфавит может быть как ункамерным, так и бикамерным, поэтому представим также таблицу предлагаемых строчных букв (стр. 271).

Приводимый ниже алфавит, как изначально и было предусмотрено (см. §2), отличается от западнокавказской системы преимущественно графическим обозначением взаимно отсутствующих звуков речи. Например, буква *ʃ* в западнокавказском письме применяется для фонемы *tʃ*, отсутствующей в восточнокавказских языках, а в восточнокавказском – для фонемы *qχ*, отсутствующей в западнокавказских и т.д.

Многое из сказанного при изложении принципов, применявшихся в ходе разработке западнокавказского алфавита, применимо также в данном случае. Следовательно, не вдаваясь в обоснование выбора символов, в этой системе, подобно западнокавказской, во избежание преобладания графически схожих форм, мы вводим ту же группу аллографов, с применением которых в ходе изложения и представим алфавиты обсуждаемых языков.

Расширенная система гласных та же, что в случае западнокавказского алфавита и наделена тем же потенциалом деривации, который в этих языках найдет широкое применение, благодаря несоразмерно большому богатству вариантов коартикуляций и прочих нюансировок гласных.

регулярная форма	аллограф
ɨ	ɨ̣
ʌ	ʌ̣
ɛ	ɛ̣
ɔ	ɔ̣

Отметим, что в алфавитах, вводимых для данной семьи, действует *принцип упрощения*: в частных случаях, когда в том или ином языке присутствует только *интенсивный* согласный и отсутствует соответствующий *неинтенсивный*, при записи интенсивного согласного будем применять не двойной знак, а букву для неинтенсивного. Например, в аварском, где из бинарных оппозиций [tʰ, tʰ:] и [tʰʷ, tʰʷ:] присутствуют лишь члены tʰ: и tʰʷ:, последние записываются не как ʷʷ и ʷʷ, а как ʷ и ʷ.

Из соображений экономии места, мы не приводим описание алфавитов всех восточнокавказских языков, а только тех, которые либо имеют литературные формы, либо представляют определенный интерес с точки зрения фонетики или демонстрации репрезентативности системы знаков. Отметим лишь, что алфавиты не были предложены только для двух аваро-андийских языков – чамалинского и багвалинского, для которых мы не располагали сведениями, достаточными для точного анализа и систематизации фонетики, а достоверность имеющихся описаний невозможно было проверить.

Алфавит каждого языка представлен схематично с целью демонстрации закономерностей, детально обрисованных в разделах анализа фонетики и графики.

Порядок букв в восточнокавказском алфавите

В предыдущем параграфе мы детально обсудили вопрос введения регулярной последовательности букв в предлагаемых алфавитах. Все сказанное сохраняет силу и в случае восточнокавказской обобщенной системы, в которой, подобно западнокавказской, формальная последовательность строится в порядке чередования протоформ в обобщенной таблице согласных с последующим инкорпорированием гласных.

Таким образом, получаем следующий *остов формального порядка* чередования букв восточнокавказского алфавита.

U	Г	Г	Ч	С	Ч	Р	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
a	p	t	c	k	e	q	?	?	i	ts	tʃ	tʃ	kx	i	qx	ə
Ф	С	С	П	У	В	Д	О	С	Э	Н	У	Н	Т	Л	С	Т
f	s	t	u	ʃ	ç	x	o	χ	h	h	m	n	w	r	l	j

Установив алфавитный порядок, ниже представляем *обобщенный восточнокавказский алфавит* с регулярным учетом лишь одного варианта коартикуляции – лабиализации, как наиболее часто встречаемого типа нюансировки согласных в восточнокавказских языках. Остальные виды, такие как фарингализация или лабиофарингализация, не имеют общераспространенного характера, и, следовательно, вводятся лишь в конкретных алфавитах отдельных языков.

Интенсивные согласные также не включены в стандартный набор, но при их наличии в языке присутствуют в большей части редуцированных алфавитов либо рядом с неинтенсивными коррелятами, либо же, при отсутствии последних, как самостоятельные формы (без удвоения знака вследствие орфографического принципа упрощения записи).

Обобщенный восточнокавказский алфавит

U	Ц	У	Г	Р	Д	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г	Г
a	æ	a	p	b	pʷ	t	d	tʷ	tʷ	dʷ	tʷ	c				
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	С	Р	Ч	Ч	Ч				
ʃ	cʷ	k	g	kʷ	kʷ	gʷ	kʷ	e	æ	q	ɠ	qʷ				
q	q	q	Р	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
qʷ	ɠʷ	qʷ	?	?	i	y	ts	dʒ	tsʷ	tsʷ	dʒʷ	tsʷ				
Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т
tʃ	tʃʷ	tʃʷ	tʃʷ	tʃʷ	tʃʷ	dʒ	tʃʷ	tʃʷ	dʒʷ	tʃʷ	kx	gɣ	kxʷ			

l	ó	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ
i	#	qχ	gb	qχ'	qχ ^w	gb ^w	qχ ^w	ə	ə	f	v	s
ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃	ɔ̃
z	s ^w	z ^w	t	ʃ	t ^w	u	ʃ	z	ʃ ^w	z ^w	ç	j
ɬ	ɬ	ɬ	ɬ	o	ɬ	b	b	b	ɬ	t	ɬ	h
x	ɣ	x ^w	ɣ ^w	o	χ	ɸ	χ ^w	ɸ ^w	h	ɸ	h ^w	h
ɣ	ɸ	t	l	ɔ̃	l							
m	n	w	r	l	j							

Итак, перейдем к презентации отдельных алфавитов.

Аваро-андийская группа: аварский язык

На следующей странице изображен консонантный строй аварского – единственного представителя аваро-андийской ветви, имеющего литературную форму, восходящую к междиалектной форме *болмацI* ("язык войска"), которая, в свою очередь, сложилась на основе хунзахского диалекта и еще в средневековье стала языком межэтнического общения на части территории современного Дагестана.

Первые письменные памятники аварского восходят к XV веку и сделаны на *аджаме* – варианте арабского письма, известному до сих пор. Новая письменность для аварского была введена 1928 г. на основе латиницы, но в 1938 г. была переведена на русскую графическую основу.

В литературном аварском кроме обычных имеется 23 лабиализованных согласных (интенсивных и неинтенсивных), приведенных на фонетической таблице в серых ячейках, которые согласно орфографии нынешнего кириллоидного алфавита пишутся в сочетании с буквой *в*, имеющей также отдельное фонетическое применение для аппроксиманты *w*.

Система гласных аварского языка лишена нюансировок и коартикуляций. Имеются лишь U (a), C (ε), h (i), П (u), O (o).

Как было отмечено выше (Часть I, §5), в описаниях фонетики восточнокавказских языков имеется неоднозначность в представлении заднеязычных (велярных и увулярных) аффрикат и фрикативных. Некоторые авторы звуки, подобные kx и qχ, описывают как аллофоны интенсивных k: и q:, считая данное произношение результатом интенсивизации, другие их интерпретируют как отдельные фонемы. Для этих согласных, конечно же, можно применить буквы, предназначенные для велярных и увулярных взрывных (Ч, Ч и т.д.), однако, до окончательного прояснения их природы, мы для их обозначения предпочтем использование независимых графем.

Таким образом, алфавит аварского языка в регулярной последовательности букв приобретает следующий вид.

Аварский алфавит

U	Г	Р	Г	Г	Г	q	q	q	Ч	ЧЧ	Ч	Ч
a	p	b	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^w	k	k:	g	k'
ЧЧ	d	dd	q	d	dd	C	+	h	Т	ТТ	Т	ТТ
k':	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	k ^w :	ε	?	i	ts	ts:	ts'	ts':
Q	Q	Q	Q	Г	ГГ	Z	ZZ	δ	δδ	Q	Г	Г
ts ^w	tʃ:	tʃ:	tʃ ^w :	tʃ	tʃ:	tʃ'	tʃ:	tʃ ^w	tʃ ^w :	tʃ ^w	qx:	qx':
Ф	Ф	Ц	ЦЦ	δ	δ	δ	з	зз	δ	П	У	УУ
qx ^w :	qx ^w :	s	s:	z	s ^w	z ^w	ʃ	ʃ:	ʃ ^w	u	ʃ	ʃ:
У	У	УУ	У	О	У	УУ	Б	б	bb	Б	Э	Т
з	x	x:	x ^w	o	χ	χ:	в	χ ^w	χ ^w :	в ^w	н	ф
Э	h	У	h	Г	L	С	Г					
h ^w	h	m	n	w	r	l	j					

Серым цветом выделены лабиализованные согласные аварского языка, которые в нынешней орфографии представляются с помощью буквы *в* (*цIв, чв, чIв, кIкIв, чIчIв, ккв, ххв* и т.д.). В данном алфавите также при желании можно пользоваться этим методом, используя для этого знак ʈ (т.е. ʁ → ʈ, ɕ → ʈ и т.д.), однако мы предпочитаем регулярный способ обозначения лабиализации – закругление протоформы.

Аваро-андийская группа: андийский язык

Андийские языки (андийский, ахвахский, чамалинский, тиндийский, каратинский, годоберинский и т.д.) распространены на западе Дагестана в бассейне реки Андийское Койсу и вместе с аварским образуют аваро-андийскую ветвь восточнокавказских языков. На андийских языках по разным приблизительным оценкам разговаривает от 15-35 тыс. человек. Все языки андийской ветви, в том числе и сам андийский, бесписьменны, а отдельные представители, такие как чамалинский, годоберинский, каратинский, ахвахский, ботлихский и т.д., по данным переписи 2010 г. имеют не больше 500 носителей. Сохранение этих языков таким образом приобретает первостепенную важность.

Среди языков этой ветви, андийский (иначе – кваннаб) имеет наибольшее число носителей (порядка 10 тыс.) и, как следствие, лучше изучен. По фонетическому строю он близок к аварскому, имея, конечно, некоторые отличия.

Общий вид консонантной системы представлен на следующей странице. Лабиализованные согласные в андийском присутствуют в велярном и увулярном рядах, но их точное количество неясно. Эпиглоттальные ʒ (н) и ʈ (ʁ) встречаются только в нижнеандийских говорах.

Система гласных андийского языка лишена нюансировок и коартикуляций. Имеются лишь U (а), ɛ (е), ʏ (и), ʊ (у), O (о).

Алфавитный порядок букв андийского письма таким образом приобретает следующий вид.

Андийский алфавит

U	ᵛ	ᶇ	ᵛ	ᵛ	ᵛ	ᵛᵛ	ᵛ	ᵛ	ᵛᵛ	d	
a	p	b	t	d	f	k	k:	g	k'	k':	k ^w
ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ
g ^w	k ^w	ε	ʔ	i	ts:	ts'	ts:	th:	th':	tʃ	tʃ:
ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ
dʒ	tʃ	tʃ:	qχ:	qχ'	qχ:	qχ ^w :	qχ ^w	s	s:	z	ʃ
ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ
ʃ:	u	ʃ	ʃ:	z	x	o	χ	χ:	ʋ	χ ^w	ʋ ^w
ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ	ᶇ
h	f	h	m	n	w	r	l	j			

Аваро-андийская группа: ахвахский язык

На следующей странице приведена фонетическая таблица очередного представителя андийской ветви аваро-андийской группы – ахвахского.

Ахвахский язык примечателен тем, что имея близкий к андийскому и аварскому состав согласных, сохранил все разнообразие альвеолярных латеральных (7 согласных), включая интенсивные и неинтенсивные аффрикаты в придыхательной и абруптивной фонациях: ʒ (tʃ), ʒ (tʃ'), ʒʒ (tʃ:), ʒʒ (tʃ:'); интенсивные и неинтенсивные фрикативные в придыхательной фонации: ʃ (ʃ), ʃʃ (ʃ:); а также латеральный аппроксимант ʃ (l).

Таким образом, ахвахский, ныне насчитывающий лишь порядка 300 носителей, в этом плане является наиболее богатым языком во всей восточнокавказской семье.

Ахвахский язык

Место Способ	Лабильные	(Дент-) Альвеолярные				Постальвеолярные		Палатальные	Велярные		Увулярные		Эпиглотальные	Глотальные
		Центр.		Латер.		L	F		L	F	L	F		
		L	F	L	F									
Взрывные	придых.	ɸ	ɸ						ɸ	x2				ɸ
	звонкие	ɸ	ɸ						ɸ					
	абрупт.	ɸ	ɸ						ɸ	x2				
Аффрикаты	придых.		ɸ x2	ɸ x2	ɸ x2						ɸ x2			
	звонкие				ɸ									
	абрупт.		ɸ x2	ɸ x2	ɸ x2						ɸ x2			
Фригматив.	придых.		ɸ x2	ɸ x2	ɸ x2	ɸ					ɸ x2	ɸ	ɸ	
	звонкие		ɸ			ɸ					ɸ	ɸ	ɸ	
Назальные		ɸ	ɸ											
Аппроксиманты		ɸ		ɸ				ɸ						
Дрожащие			ɸ											

В эту таблицу не включены лабиализованные согласные, так как из-за неудовлетворительной интерпретации данного вопроса в литературе, точные сведения об их типе и количестве отсутствуют. В словаре ахвахского языка встречаются звукосочетания типа fw , kw , k'w , gw , qɸw , qɸ'w , ɸw , hw и т.д., но их фонологический статус пока неясен. По этой причине, до окончательного прояснения вопроса мы исключим этот вид коартикуляции из стандартного алфавита.

Гласные ахвахского языка, в отличие от аварского и андийского, имеют широкий спектр нюансировок. В нем фонемически различаются обычные и носовые (назализованные), которые также имеют долгие и короткие корреляты. Для отображения носовых мы воспользуемся системой деривации гласных, приведенной на странице 250, а долгие гласные обозначим удвоением знака. Таблица гласных ахвахского с вариациями нюансировок приводится ниже.

	Передние				Центральные				Задние округленные			
	Простые		Назальные		Простые		Назальные		Простые		Назальные	
	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:	V	V:
Закрытые	𐌗	×2	𐌘	×2					𐌙	×2	𐌚	×2
Средние	𐌛	×2	𐌜	×2					𐌞	×2	𐌟	×2
Открытые					𐌠	×2	𐌡	×2				

Алфавит ахвахского языка, таким образом, обретает следующий вид.

Ахвахский алфавит

U	Ш	U	UU	Г	Р	Д	Г	Г	Г	Ч	ЧЧ	
a	a:	ā	ā:	p	b	p'	t	d	t'	k	k:	
Ч	Ч	ЧЧ	С	СС	Е	ЕЕ	Т	Т	ТТ	Б	ББ	
g	k'	k':	ε	ε:	ē	ē:	ʔ	i	i:	ī	ī:	
Т	ТТ	Т	ТТ	Q	QQ	Q	QQ	Т	ТТ	Н	Н	
ts	ts:	ts'	ts':	th	th:	th'	th':	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	
ZZ	Г	ГГ	Г	ГГ	С	СС	З	З	ЗЗ	Н	НН	
tʃ:	qχ	qχ:	qχ'	qχ':	s	s:	z	ʔ	ʔ:	u	u:	
Н	НН	У	УУ	У	У	У	У	У	У	О	ОО	Q
ū	ū:	ʃ	ʃ:	ʒ	ʒ	χ	χ:	κ	o	o:	ō	
QQ	Э	Т	Н	У	Н	Т	Л	С	Л			
ō:	h	ʃ	h	m	n	w	r	l	j			

Аваро-андийская группа: каратинский язык

На следующей странице приведена фонетическая таблица другого представителя андийской ветви аваро-андийской группы – каратинского.

Каратинский язык

Место Способ	Лабиаль- ные	(Дент-) Альвеолярные				Постальвео- лярные		Палаталь- ные	Велярные		Увулярные		Эпиглот- тальные	Глотталь- ные
		Центр.		Латер.		L	F		L	F				
		L	F	L	F									
Ворынные	придых.	ʀ	ʁ						ɸ				ɬ	
	звонкие	ʁ	ʁ						ɸ					
	абрупт.		ʀ						ɸ					
Аффрик.	придых.		ʈ x2		ʈ	ʈ	x2		ɸ		ɸ			
	абрупт.		ʈ x2	ʈ	x2	ʈ	x2		ɸ		ɸ			
Фрикатив.	придых.		ʂ x2	ʂ	x2	ʂ	x2	ʂ			ʂ x2	ʂ	ʂ	
	звонкие		ʂ			ʂ					ʂ		ʂ	
Назальные		ɲ	ɲ											
Аппроксиманты		ɸ		ɸ				ɸ						
Дрожание		ɸ												

Как видим, каратинский язык фонетически довольно близок к ахвахскому, однако гласные в нем не противопоставляются по признаку долготы-краткости. Точные данные о фонологическом статусе лабиализации отсутствуют.

Каратинский алфавит

U	U	ʀ	ʁ	ʈ	ʈ	ʂ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
a	ā	p	b	ɸ	ɸ	ʂ	k	g	k'	ε	ē	?	i	
ɸ	ʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ	ʈʈ
ī	ɸs	ɸs:	ɸs'	ɸs':	ɸt:	ɸt'	ɸt:	ɸʃ	ɸʃ:	ɸʃ'	ɸʃ':	kx	kx'	
ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
qχ:	qχ':	s	s:	z	ɸ	ɸ:	u	ū	ʃ	ʃ:	ʒ	ɸ	χ	
ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ	ɸ
χ:	κ	o	ō	h	ɸ	h	m	n	w	r	l	j		

Все согласные, за исключением фонем билабиального ряда, а также *n*, *l*, *j*, *ʎ*, имеют лабиализованные варианты, которые в предлагаемом алфавите можно отобразить либо закруглением соответствующих графем (ср. таблицу), либо, для упрощения системы, сочетанием со знаком для звонкого лабиального аппроксиманта *ɸ*.

В цезском языке увулярные согласные могут "фарингализовываться" (с *эпиглоттальным* оттенком). В предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, их можно выразить сочетанием со знаком для звонкого эпиглоттального фрикативного *T*.

Вокализм представлен шестью гласными – *a*, *æ*, *ɛ*, *i*, *o*, *u*, которые имеют долгие (*a:*, *æ:*, *ɛ:*) и фарингализованные (*a^ʕ*, *ɛ^ʕ*, *i^ʕ*, *o^ʕ*, *u^ʕ*) корреляты. В письме последние можно выразить либо средствами деривации гласных, проиллюстрированными на странице 250, либо же присоединением к соответствующей букве знака *T* для звонкого эпиглоттального фрикативного. Мы, однако, предпочитаем введение индивидуальных символов, с которыми и представим алфавит цезского языка, который обретает следующий вид.

Цезский алфавит

U	Ш	U	U	U	Г	Р	С	Г	Г	Г	Q
a	a:	a ^ʕ	æ	æ:	p	b	p ^ʕ	t	d	t ^ʕ	t ^w
Q	Q	Ч	Ч	Ч	q	q	С	СС	ε	Ч	
q ^w	t ^w	k	g	k ^ʕ	k ^w	g ^w	k ^w	ε	ε:	ε ^ʕ	q ^ʕ
Q	+	h	h	Т	Т	Ф	Ф	Q	Q	Q	Q
q ^w	ʔ	i	i ^ʕ	ts	ts ^ʕ	ts ^w	ts ^w	tʃ	tʃ ^ʕ	tʃ ^w	tʃ ^w
Г	Z	ɖ	ɖ	ɸ	ɸ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ
tʃ	tʃ ^ʕ	tʃ ^w	tʃ ^w	qɣ	qɣ ^w	s	z	s ^w	z ^w	t	t ^w

П	П̣	Ј	Ј̣	д	д̣	О	Q	Л	Б	б	Б̣
u	u ^ʕ	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	o	o ^ʕ	χ	κ	χ ^w	κ ^w
Э	Т	Э	Һ	У	Ӏ	Л	С	І			
h	ʔ	h ^w	h	m	n	w	ɾ	l	j		

Остальные языки этой группы близки к цезскому по фонетике, значительно отличаясь лишь в коартикуляциях и нюансировках гласных. Алфавиты бежтинского, гунзибского и гинухского языков легко выводятся из общей системы. Их мы представим схематично и без обзора особенностей фонетики. Ниже ограничимся лишь обсуждением особенностей хваршинского языка, имеющего самый богатый в данной группе состав согласных.

Цезская (дидойская) группа: хваршинский язык

Важной характеристикой хваршинского языка является экстенсивная фарингализация, встречающаяся в лабиальном, увулярном и гортанном рядах. Присутствуют утраченные в других языках цезкой группы интенсивные согласные, фонологический статус которых пока не выяснен. Имеются некоторые сведения о наличии тонов в системе гласных, что, однако, также нуждается в дальнейшем уточнении.

На следующей странице представлена комбинированная таблица согласных собственно хваршинского и ее диалектов. В нее включены фарингализованные и лабиофарингализованные согласные инхокваринского диалекта хваршинского (который часто считается отдельным от хваршинского языком), а для их обозначения применяются формы, логически выводимые из общих принципов построения.

В светло-серых ячейках приводятся фонемы, встречающиеся исключительно в иноязычных заимствованиях.

В хваршинском имеются краткие (a, ε, i, i, o, u) и долгие (a:, ε:, i:, i:, o:, u:) гласные с назализованными коррелятами некоторых из них (ã, ẽ, î, õ, ù, ã:, ẽ:, õ:, ù:).

Как и в случае с цезским языком, в предлагаемом алфавите, во избежание отягощения письма дополнительными знаками, фарингализацию можно было бы выражать сочетанием соответствующих букв со знаком Т, встречающегося лишь в заимствованиях. Мы, однако, предпочитаем ввести отдельные знаки. Алфавит хваршинского приводится ниже.

Хваршинский алфавит

U	Ш	U	UU	р	р	р	р	р	р	г	г
a	a:	ã	ã:	p	b	p'	p ^ʕ	b ^ʕ	p ^{ʕs}	t	ɟ
г	q	q	q	ч	ч	ч	d	q	d	ч	ч
t'	t ^w	d ^w	t ^{wʕ}	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{wʕ}	k ^ʕ	g ^ʕ
ч	с	сс	ε	εε	ц	ц	б	б	ц	ц	б
k ^{ʕs}	ε	ε:	ẽ	ẽ:	q	q'	q ^w	q ^{wʕ}	q ^ʕ	q ^{ʕs}	q ^{ʕw}
б	т	т	т	т	п	т	т	т	т	т	т
q ^{ʕwʕ}	ʔ	ʔ ^ʕ	i	i:	ĩ	ts	ts'	ts ^w	ts ^{wʕ}	tʃ	tʃ'
т	т	т	т	т	л	л	з	з	з	з	з
t ^{ʕwʕ}	tʃ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^{wʕ}	i	i:	s	z	s ^w	z ^w	t
п	пп	п	пп	у	у	д	д	[ɰ]	о	оо	о
u	u:	ũ	ũ:	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	[x]	o	o:	õ
QQ	л	б	б	б	т	б	б	б	з	[T]	h
õ:	χ	κ	χ ^w	κ ^w	χ ^ʕ	κ ^ʕ	χ ^{ʕw}	κ ^{ʕw}	h	[ʃ]	h
н	у	у	н	т	л	з	л	л			
h ^ʕ	m	m ^ʕ	n	w	r	l	l'	j			

Цезская (дидойская) группа: гинухский, гунзибский и бежтинский языки

В завершение представления цезской группы языков схематически приводятся алфавиты нелитературных гинухского, гунзибского и бежтинского языков, без подробного анализа фонетических систем и обоснования выбора символов.

Гинухский алфавит

U	Ш	У	Р	Р	Ը	᠘	᠘	᠘	Ч	Ч	Ч
a	a:	a ^ʕ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'
Ԡ	Ԡ	Ԡ	С	СС	Ե	Կ	Կ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ
k ^w	g ^w	k ^{wʕ}	e	e:	e ^ʕ	q	q'	q ^w	q ^{wʕ}	ʔ	i
ԠԠ	Ԡ	ԠԠ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ
i:	y	y:	ts	ts'	th	th'	tʃ	tʃ'	s	z	t
Ո	ՈՈ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Լ	Ե	Ե	Ե	Յ
u	u:	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	χ	κ	χ ^w	κ ^{wʕ}	h
Ԡ	Ԡ	Կ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ				
ʕ	h	m	n	w	r	l	j				

Гунзибский алфавит

U	Ш	У	У	UU	У	Р	Р	Ը	᠘	᠘	᠘
a	a:	ā	a	a:	ā	p	b	p'	t	d	t'
Ч	Ч	Ч	С	СС	Ե	Կ	Կ	Ԡ	Ԡ	ԠԠ	Ԡ
k	g	k'	e	e:	ē	q	q'	ʔ	i	i:	ī
Ԡ	ԠԠ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ	Ԡ
ə	ə:	ē	ts	ts'	th	th'	tʃ	tʃ'	i	i:	ī

Ն	ծ	Յ	Ո	ՈՈ	Ռ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Ք
s	z	t̥	u	u:	ũ	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	õ
Լ	Ե	[Յ]	[Թ]	Ի	Ս	Ն	Բ	Լ	Շ	Դ	
χ	κ	[h]	[ʧ]	h	m	n	w	r	l	j	

Бежтинский алфавит

Ա	Մ	Ա	ԱԱ	Ա	Ա	ԱԱ	Բ	Բ	Բ	Դ	Դ
a	a:	ã	ã:	æ	æ̃	æ:	p	b	p'	t̥	ɖ
Դ	Կ	Կ	Կ	Ը	ԸԸ	Է	Է	Է	Կ	Կ	?
t̥	k	g	k'	ɛ	ɛ:	ē	œ	œ̃	q	q'	ʔ
Ի	ԻԻ	Ի	ԻԻ	Ի	Ի	ԻՏ	ԻՏ'	ԻԲ	ԻԲ'	ԻԳ	ԻԳ'
i	i:	ĩ	ĩ:	y	ỹ	ʦ	ʦ'	tʰ	tʰ'	tʃ	tʃ'
Ն	ծ	Յ	Ո	ՈՈ	Ռ	Յ	Յ	[Ճ]	Օ	ՕՕ	Ք
s	z	t̥	u	u:	ũ	ʃ	ʒ	[x]	o	o:	õ
Լ	Ե	[Յ]	[Թ]	Ի	Ս	Ն	Բ	Լ	Շ	Դ	
χ	κ	[h]	[ʧ]	h	m	n	w	r	l	j	

Лезгинская группа: лезгинский язык

Перейдем теперь к следующей широко распространенной группе восточнокавказских языков – лезгинской.

Лезгинские языки отличает весьма сложный консонантизм. Согласные в них нередко противопоставляются по признакам лабиализации, фарингализации и интенсивности. В некоторых языках в ряду радикалов встречаются эпиглоттальный взрывной ʔ и весьма редкие превелярные латеральные. Вокализм также сложен.

Ниже представлена таблица согласных лезгинского языка.

В лезгинском языке имеется множество диалектов, отличающихся от литературного варианта, основанного на гюнейском диалекте кюринского наречия, в частности, составом согласных. Диалектные фонемы, отсутствующие в литературной форме, приведены в темных ячейках.

Интенсивизация согласных в лезгинском, как было отмечено выше (см. Часть I, §5), параллельно сопровождается деаспирацией. Это обстоятельство у некоторых авторов отражается как противопоставление согласных по четырехуровневой системе фонации: звонкие, придыхательные глухие, непридыхательные глухие, абруптивные, что не вполне корректно. На самом деле, все придыхательные смычные и аффрикаты имеют интенсивные варианты, изображающиеся удвоением знака (ḡḡ, ḡḡ и т.д.).

Известны следующие гласные: а, æ, ε, і, у, о. Гласный [о] в литературной форме отсутствует и встречается лишь в заимствованиях. В литературе [æ] и [у] иногда представляются как слегка фарингализованные [a^ʕ] и [u^ʕ].

Лезгинский алфавит

U	Ц	Г	Р	Ը	ḡ	ḡ	ḡ	q	q	ḡ	ч	Ч
a	æ~a ^ʕ	p	b	p'	t	ḡ	t'	t ^w	ḡ ^w	t ^w	k	g
Կ	q	q	q	с	Կ	Կ	Կ	q	q	+	Ի	Բ
k'	k ^w	g ^w	k ^w	ε	q	g	q'	q ^w	q ^w	?	i	y~u ^ʕ
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	ϕ	Ն	Շ
ts	dz	ts'	ts ^w	ts ^w	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^w	f	s	z
Շ	Շ	Ո	Յ	Յ	ժ	ժ	ճ	ճ	ճ	[O]	Լ	Ե
s ^w	z ^w	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	y	x ^w	[o]	χ	κ
Բ	Բ	Յ	Ծ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
χ ^w	κ ^w	h	f	h	m	n	w	g	l	j		

Лезгинская группа: табасаранский язык

Консонантный состав табасаранского языка – второго по числу носителей языка лезгинской группы – окончательно не уточнен, но в основе мало отличается от лезгинского. Произношение лабиализованных постальвеолярных (ʃ^w , ʒ^w , tʃ^w , $\text{tʃ}^{w\text{~}}$, $\text{tʃ}^{w\text{~}}$) *дентолабиальное* (dentolabial), т.е. при артикуляции *нижний* зубной ряд касается *верхней* губы.

По сравнению с развитой системой консонантизма, вокализм табасаранского сравнительно несложный. Имеются простые гласные (a, æ, e, ø, i, u), из которых [æ] и [ø] в литературе описываются как фарингализованные корреляты [a] и [u]. В заимствованиях из азербайджанского языка встречается также гласный [y], который наряду с встречающимся в некоторых говорах долгими гласными, не имеет отдельного фоно-логического статуса и поэтому не включается в стандартный алфавит. При надобности его можно отобразить знаком ɔ .

Все придыхательные смычные, аффрикаты и фрикативные (наряду с вариантами коартикуляций) имеют интенсивные корреляты, представляемые удвоением знака (ʃʃ , bɔ и т.д.).

Табасаранский алфавит

U	U	Г	Р	Ը	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч	ԥ	ԥ	ԥ
a	æ~a ^ʃ	p	b	p'	t	ɖ	t'	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^w
С	Ч	Ч	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ	ԥ
e	q	ɟ	q'	ɟ ^w	q ^w	q ^w	ʔ	i	ʃs	ɖz	ʃs'	tʃ	ɖz
Z	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ф	Ԑ	Ԑ	П	Ј	Ј	ԥ	ԥ	Ԑ
tʃ	tʃ ^w	ɖz ^w	tʃ ^w	ø~u ^ʃ	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x
Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ	Ԑ
y	χ	κ	χ ^w	κ ^w	h	ʃ	h	m	n	w~v	r	l	j

Лезгинская группа: рутульский и цахурский языки

Другие языки лезгинской группы имеют сходный с лезгинским и табасаранским фонемный состав и, следовательно, могут отображаться в письме с помощью алфавитов этих двух. Некоторые языки, такие как агульский, цахурский и крызский, отличаются в основном вокализмом, а такие как рутульский, вследствие многочисленных фарингализованных в увулярном ряду, порой имеют более богатую фонемную структуру. В качестве примера приведем алфавит рутульского языка на основе мухадского и шиназского диалектов.

Рутульский алфавит

U	U	Ц	Г	Р	С	Г	Г	Г	Q	Ч	Ч	Ч	q	q
a	a ^ʕ	æ	p	b	p'	t	d	t'	t ^w	k	g	k'	k ^w	g ^w
q	С	Е	Ч	Ч	Ч	q	q	q	q	q	q	q	q	q
k ^w	ε	ε ^ʕ	q	g	q'	q ^w	g ^w	q ^w	q ^ʕ	g ^ʕ	q ^ʕ	q ^{ʕw}	g ^{ʕw}	q ^{ʕw}
Р	+	Г	В	Т	Р	Т	Ф	Ф	Г	Г	Г	Г	Г	Г
ʔ	ʔ	i	y	ts	dz	ts'	ts ^w	ts ^w	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	dʒ ^w	tʃ ^w
l	l	[Ф]	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	ʔ	[O]	ʔ
i	i ^ʕ	[f]	s	s ^w	z	u	u ^ʕ	ʃ	ʃ ^w	x	y	x ^w	[o]	χ
б	б	б	ц	е	б	б	з	h	у	h	т	л	с	l
в	χ ^w	в ^w	χ ^ʕ	в ^ʕ	χ ^{ʕw}	в ^{ʕw}	н	h	m	n	w	г	l	j

Как уже обсуждалось в §3 первой части, вследствие методологической несостоятельности фонетического анализа в подавляющей части литературы по данной тематике, в случае малоизученных языков созданные для них алфавиты могут содержать некоторые неточности или же не во всей полноте отображать фонетический строй языка.

В этом отношении вышеприведенный алфавит рутульского не исключение, т.к. в различных источниках фонетика языка трактуется совершенно по-разному. Не вдаваясь в анализ источников, отметим, что иногда в описаниях встречаем упоминания о палатализованных согласных (t^j , s^j , l^j , g^j , k^j , k^j , x^j), которые, видимо, позиционны и не включены в настоящий алфавит наряду с фонемами остальных диалектов рутульского (z^w , $ʒ$, $ɣ^w$, t , d , $ʃs^w$, $tʃ$, $tʃ$, k , g , g^w , G , G^f , o , $œ$).

Часто, коартикулированные согласные того или иного языка либо вовсе отсутствуют в фонетических таблицах, либо не приводятся во всей полноте. Так, в некоторых случаях невозможно было определить весь состав лабиализованных, фарингализованных или интенсивных согласных того или иного языка, вследствие чего данные виды произношения не включались в стандартные алфавиты.

В целом, вопрос наличия палатализации в некоторых описаниях восточнокавказских языков остается самым спорным, и до окончательного прояснения фонологической значимости данного вида коартикуляции мы предпочтем применение знака l для его обозначения в графике. В тех случаях, однако, если достоверность источника не вызывает никаких сомнений, палатализованные согласные могут быть включены в стандартный алфавит. Именно такова ситуация с цахурским языком, фонетическое описание которого, данное у Шульце³¹, не вызывает никаких сомнений. Согласно этому описанию, цахурский язык в отношении консонантизма довольно близок к лезгинскому, но содержит большое число фарингализованных увулярных. Гласные цахурского в свою очередь противопоставляются по фарингализации и лабиализации.

Без дальнейшего подробного анализа фонетики, ниже представляем алфавит цахурского языка.

³¹ Wolfgang Schulze, *Tsakhur*, Lincom Europa, München, 1997.

Цахурский алфавит

U	U	U	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ	ᵐ
a	a ^ʳ	æ	p	p:	b	p ^ʳ	t	t:	d	t ^ʳ	t ^w	d ^ʲ			
q	q	q	qᵐ	q	q	q	с	ε	e	q	qᵐ	q			
c	j	k	k:	g	k ^ʳ	g ^w	ε	ε ^ʳ	æ	q	q:	g			
q	q ^w	q ^{wᵐ}	q ^ʳ	g ^ʳ	q ^ʳ	ʔ	i	i ^ʳ	y	ʒs	ʒs:	dʒ			
ᵐ	ᵐ	ᵐ	z	ʒ	ʒ	l	φ	ʒ	ʒʒ	ʒ	ᵐ	ᵐ			
ʒs ^ʳ	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	tʃ ^{wᵐ}	i	f	s	s:	z	u	u ^ʳ			
ʒ	ʒ:	ç	x	x:	y	x ^w	o	o ^ʳ	χ	χ:	ʁ	χ ^w			
ᵐ	ᵐ	h	y	ᵐ	ᵐ	L	ç	ç	l						
χ ^ʳ	ʁ ^ʳ	h	m	n	w	r	l	ʲ	j, + ^j						

Лезгинская группа: агульский язык

Все что было сказано о неточностях представлений фонетических систем некоторых восточнокавказских языков в литературе, можно повторить и в случае агульского, поскольку за исключением нескольких описаний³², все остальные являются довольно непоследовательными и ненадежными.

Сказанное в основном относится к описанию так называемых "ларингальных" согласных. Под этим термином часто совершенно некорректным образом объединяются фарингальные, эпиглоттальные и глоттальные (гортанные) фонемы

³² А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Глагол*. Москва, 1988; А. К. Кибрик, С. В. Кодзасов. *Сопоставительное изучение дагестанских языков: Имя, фонетика*. Москва, 1990.

многих языков. Иногда к ним ошибочно присоединяют также фарингализованные увулярные.

По составу радикалов (фарингальные, эпиглоттальные) и собственно гортанных (глоттальные), некоторые агульские диалекты не имеют себе подобных, поскольку в них фонемически противопоставляются как фарингальные, так и эпиглоттальные фрикативные и взрывные. Таким образом, общее количество "ларингальных" в языке достигает семи: h , ʕ , h , ʕ , ʔ , ʕ , h , что является исключительным показателем среди всех кавказских языков. В большинстве транскрипций, однако, все это разнообразие не отображается, а фарингальные и эпиглоттальные фрикативные не различаются.

Мы, однако, постараемся включить данные фонемы в нововведенный алфавит с помощью дополнительных знаков, специально диверсифицируемых для агульского языка. Вспомним, что в обобщенном восточнокавказского алфавите мы учли лишь один тип радикалов – эпиглоттальный, поскольку фарингальный тип произношения в восточнокавказских языках, за исключением агульского, не встречается.

В остальном агульский язык имеет довольно сходный с лезгинским и табасаранским звуковой строй. Вокализм простой: имеется 4 простых (а, е, і, u) и 2 коартикулированных ($\text{æ}\sim\text{a}^{\text{f}}$, $\text{y}\sim\text{u}^{\text{f}}$) гласных.

Вопрос фонемической значимости лабиализованных согласных до конца не выяснен, поэтому нами опускается. В словарях встречаются как альвеолярные (ts^{w}), постальвеолярные ($\text{t}^{\text{f}^{\text{w}}}$, $\text{d}^{\text{z}^{\text{w}}}$, $\text{t}^{\text{ʃ}^{\text{w}}}$, ʃ^{w} , z^{w}), велярные (k^{w} , g^{w} , k^{w}), увулярные (q^{w} , q^{w} , $\text{q}^{\text{f}^{\text{w}}}$, $\text{q}^{\text{ʃ}^{\text{w}}}$, b^{w} , $\text{b}^{\text{ʃ}^{\text{w}}}$), так и эпиглоттальные (ʕ^{w}) лабиализованные фонемы, из которых в алфавит включены лишь те, фонологический статус которых не вызывает сомнений. Остальные можно либо выражать закругленными символами, либо в сочетании со знаком ʔ билабиального аппроксиманта.

Ниже представляем алфавит для агульского языка.

Агульский алфавит

U	U	Г	Р	С	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч
a	æ~a ^ʕ	p	b	p'	t	d	f'	k	g	k'
С	Ч	Ч	Ч	Ч	Р	Т	Т	Р	Т	Р
ε	q	q'	q ^ʕ	q ^{ʕʕ}	ʔ	ʔ	i	y~u ^ʕ	ts	dʒ
Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Ф	С	С	П
ts'	tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	dʒ ^w	tʃ ^{wʕ}	f	s	z	u
Ј	Ј	Д	Д	Д	О	С	Т	Т	Е	Ә
ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	o	χ	β	χ ^ʕ	β ^ʕ	h
Ә	Ә	Т	Т	У	Н	Т	Л	С	Т	
ʕ	h	f	h	m	n	w,+ ^w	r	l	j,+ ^j	

В агульском языке все придыхательные согласные, кроме *h*, *n*, *h*, *ʔ*, *ʔ*, имеют интенсивные корреляты, представляемые удвоением знака. В некоторых диалектах встречаются палатализованные согласные, которые можно отобразить в сочетании со знаком *l* палатального аппроксиманта.

Лезгинская группа: кризский и будухский языки

Фонетически наиболее простым из всех языков лезгинской группы является будухский язык, на котором разговаривают в селах Будух, Дели-Кая, Ергюдж и т.д. Азербайджана. Общая численность носителей языка за последние годы резко сократилась, достигнув 200 человек.

В нем отсутствуют все виды коартикуляций согласных, состав которых в свою очередь минимален. Вокализм немного сложнее (*a*, *æ*, *ε*, *æ*, *i*, *i*, *ə*, *y*, *u*), нюансировки отсутствуют.

Ниже представлен алфавит будухского языка.

Будухский алфавит

U	Ц	Г	Р	Д	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч	С
a	æ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'	e
е	Ч	Ч	Ч	Р	Т	Р	Р	Т	Т	Т	Н
æ	q	g	q'	ʔ	ʔ	i	y	ts	ts'	tʃ	dʒ
Z	І	Н	Ф	С	З	П	У	У	Д	Д	О
tʃ	i	ə	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	ɣ	o
Л	Б	Э	Т	Н	У	Н	Т	Л	С	І	
χ	β	h	ʔ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Фонетика крызского языка намного ближе к лезгинскому, табасаранскому и агульскому как в плане согласных, так и гласных. Язык распадается на ергюджский, хапутлинский, джекский, алыкский и собственно крызский диалекты, существенно отличающихся как фонетически, так и грамматически, вследствие чего иногда считаются отдельными языками. Алфавит для крызского имеет следующий вид.

Крызский алфавит

U	Ц	Г	Р	Д	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч	q	q	q
a	æ	p	p:	b	p'	t	t:	d	t'	k	k:	g	k'
С	е	Ч	Ч	Ч	q	q	q	Т	Р	Р	Т	Т	Т
ε	æ	q	g	q'	q ^w	g ^w	q ^w	ʔ	i	y	ts	dʒ	ts'
Т	Н	Z	Д	І	Ф	С	З	П	У	У	Д	Д	Д
tʃ	dʒ	tʃ	tʃ ^w	i	f	s	z	u	ʃ	ʒ	x	x ^w	ɣ
О	Л	Б	б	Э	Т	Н	У	Н	Т	Л	С	І	
o	χ	β	χ ^w	h	ʔ	h	m	n	w~v	r	l	j	

Лезгинская группа: арчинский язык

Среди представителей не только лезгинской группы, но и всех восточнокавказских языков, исключительным экземпляром в плане богатства фонетики является арчинский, многократно отмеченный в изложении, представлением которого и завершим описание лезгинской группы.

На следующей странице приведена таблица согласных арчинского языка. На нем в затемненных ячейках представлены *превелярные латеральные* аффрикаты и фрикативные, графемы которых дублируют базовые формы латеральных согласных альвеолярного ряда обобщенного алфавита, так как эти в арчинском отсутствуют.

Ниже приводится также таблица вокализма арчинского, из которого видно, что в этом языке гласные противопоставляются по долготе, фарингализации и тону. Последняя нюансировка, в свою очередь, может выступать в кратком, долгом и фарингализованном вариантах.

	Передние					Центральные					Задние округленные				
	Простые		Высокий тон			Простые		Высокий тон			Простые		Высокий тон		
	V	V ^ʕ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^ʕ	V	V ^ʕ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^ʕ	V	V ^ʕ	Ṽ	Ṽ:	Ṽ ^ʕ
Закрытые	ɪ	+ ^ʕ	ɪ̃	×2	+ ^ʕ						ɯ	+ ^ʕ	ɯ̃	×2	+ ^ʕ
Средние	ɛ	+ ^ʕ	ɛ̃	×2	+ ^ʕ	ɪ					ɔ	+ ^ʕ	ɔ̃	×2	+ ^ʕ
Открытые						ɯ	+ ^ʕ	ɯ̃	×2	+ ^ʕ					

Поскольку звонкий эпиглоттальный фрикативный ʕ в арчинском не встречается, его знак ʔ мы будем *фонемично* (без присвоения отдельного фонетического значения) сочетать с гласными для отображения фарингализации (+^ʕ), одновременно инкорпорируя его в графику там, где это возможно при использовании приемов деривации.

Алфавитный порядок букв арчинского языка, таким образом, приобретает следующую форму.

Арчинский алфавит

U	U	U	UU	U	ᵐ	ᵐᵐ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ
a	a ^ʕ	á	á:	á ^ʕ	p	p:	b	b'	t	t:	d
ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ
t'	t' ^w	ᵑ ^w	k	k:	g	k'	k ^w	k ^w :	g ^w	k ^w	e
CT	E	EE	ET	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ
e ^ʕ	é	é:	é ^ʕ	q	q'	q:	q ^w	q ^w :	q ^ʕ	q ^ʕ :	q ^ʕ :
ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ
q ^{ʕw}	q ^{ʕw}	ʔ	i	i ^ʕ	í	í:	í ^ʕ	ts	ts:	ts'	ts':
ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ
ts ^w	ts ^w	tʃ	tʃ'	tʃ:	tʃ ^w	tʃ ^w	kɫ	kɫ	kɫ ^w	kɫ ^w	ə
ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑᵑ	ᵑᵑ	J
s	s:	z	s ^w	s ^w :	z ^w	u	u ^ʕ	ú	ú:	ú ^ʕ	ʃ
JJ	J	d	dd	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	S	ᵑ	ᵑᵑ	O	ᵑ
ʃ:	ʒ	ʃ ^w	ʃ ^w :	ʒ ^w	ɫ	ɫ:	ɫ	ɫ ^w	ɫ ^w :	o	o ^ʕ
Q	QQ	QT	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ
ó	ó:	ó ^ʕ	χ	χ:	κ	χ ^w	χ ^w :	κ ^w	χ ^ʕ	χ ^ʕ :	κ ^ʕ
ᵑ	ᵑᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ	ᵑ
χ ^{ʕw}	χ ^{ʕw} :	κ ^{ʕw}	h	h	m	n	w	r	l	j	+ ^ʕ

В алфавите отражены все типы коартикуляций согласных и гласных, встречаемых в языке. В него также включен специальный знак Т для обозначения фарингализации у гласных.

За исключением гортанных и эпиглоттальных рядов, все простые и лабиализованные придыхательные (взрывные, аффрикаты и фрикативные) имеют интенсивные корреляты, отражающиеся в письме удвоением знака.

Вокализм лакского представлен тремя гласными (a, i, u) с фарингализованными (a~a^ʕ, u^ʕ, ə~o^ʕ) и долгими (a:, i:, u:) коррелятами. Последние в нынешнем кириллоидном алфавите и основанной на нем орфографии не отображаются. В некоторых диалектах встречаются также гласные ε и о.

Алфавит лакского языка, без включения долгих и интенсивных гласных и согласных, представлен ниже.

Лакский алфавит

U	Ц	Г	Р	Ը	Г	Դ	Ղ	Կ	Կ	Կ
a	a~a ^ʕ	p	b	p'	t	d	t'	k	g	k'
Գ	Գ	Գ	[С]	Կ	Կ	Գ	Գ	Գ	Ի	Բ
k ^w	g ^w	k ^{wʕ}	[ε]	q	q'	q ^w	q ^{wʕ}	ʔ	i	y~u ^ʕ
Մ	Մ	Մ	Մ	Դ	Շ	Ճ	Ճ	Փ	Ն	Յ
ts	ts'	ts ^w	ts ^{wʕ}	tʃ	tʃ'	tʃ ^w	tʃ ^{wʕ}	ə~o ^ʕ	s	z
Յ	Ո	Ո	Յ	Յ	Ժ	Շ	Շ	Ճ	[O]	Լ
z ^w	u	u ^ʕ	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	x	x ^w	[o]	χ
Ե	Ե	Ե	Յ	Ի	Ս	Ն	Լ	Շ	Լ	Ե
κ	χ ^w	κ ^w	h	h	m	n	w	r	l	j

Даргинский диалектный континуум: даргинский

На следующей странице приведена таблица согласных литературного варианта даргинского языка, базирующегося на акушинском наречии северной группы диалектов.

Даргинский язык

Место Способ		Лабии- альные	Альвеолярные		Пост- альвео- лярные	Пала- тальные	Веляр- ные	Увуляр- ные	Эпиглот- тальные	Глот- тальные
			Центр.	Латер.						
Взрывные	придых.	ʈ	ɟ				ɕ	ɟ̥		ʈ̥
	звонкие		ɟ̣				ɕ̣	ɟ̣̥	ʈ̣̥	
	абрупт.	ʈ̥̣	ɟ̣̥				ɕ̣̥	ɟ̣̥̥		
Аффрикаты	придых.		ɟ̥		ʃ̥					
	звонкие		ɟ̣̥		ʃ̣̥					
	абрупт.		ɟ̣̥̥		ʃ̣̥̥					
Фрикатив.	придых.	ɸ	ʒ		ʃ	ð	ɟ̥			ɸ̥
	звонкие		ʒ̣		ʃ̣		ɟ̣̥	ɸ̣̥	ɟ̣̥̥	ɸ̣̥̥
Назальные		ɟ̣̥̥	ɸ̣̥̥							
Аппроксиманты		ɸ̣̥̥̥		ɸ̣̥̥̥̥		ɸ̣̥̥̥̥̥				
Дрожащие			ɸ̣̥̥̥̥̥							

Традиционно языки даргинского континуума считаются диалектами одного языка, хотя фактически представляют собой группу довольно далеко разошедшихся и часто не взаимопонятных отдельных языков, числом не менее 15, многие из которых до сих пор не описаны в литературе.

По сравнению с другими восточнокавказскими языками фонетика даргинских языков довольно простая. В литературном варианте отсутствуют интенсивные, лабиализованные, фарингализованные и палатализованные согласные. Следует, однако, отметить, что во многих даргинских языках и диалектах (цудахарский, урахинский, кайтагский и т.д.) лабиализация и интенсивизация присутствуют.

О способе произношения увулярных смычных даргинского языка имеются различные мнения. Согласно Алексееву, это аффрикаты (qɕ, gɕ, qɕ̣), а по TITUS-у – взрывные (q, g,

q'), каковыми и отображены в вышеприведенной таблице.

Окончательный выбор символов может быть сделан после прояснения данного вопроса. Тем временем, мы будем графически различать заднеязычные (велярные и увулярные) взрывные и аффрикаты.

Вызывает некоторые сомнения также факт существования звонкого эпиглоттального взрывного ʔ , поскольку в литературе эпиглоттальный и глоттальный ряды приводятся под ошибочным термином "ларингальные". Есть описания языка, в которых эпиглоттальный и увулярный ряды объединены в "фарингальный" и т.д. Так или иначе, в алфавите мы ввели отдельную букву ʔ для обозначения данной фонемы.

Вокализм литературного даргинского языка также простой. В нем различаются 4 простые гласные (а, е, и, у) и один фаринаглизованный – $\text{æ} \sim \text{a}^{\text{f}}$. Противопоставление по долготе в литературном варианте отсутствует, хотя встречается в некоторых диалектах, наряду с более широким охватом фарингализации гласных (ицаринский, кубачинский и т.д.).

Алфавит литературного даргинского языка в регулярной последовательности знаков выглядит следующим образом.

Даргинский алфавит

U	Ц	Г	Ը	Г	Г	Г	Ч	Ч	Ч	С
a	$\text{æ} \sim \text{a}^{\text{f}}$	p	p'	t	d	t'	k	g	k'	e
Ч	Ч	Ч	Զ	Է	Ը	Թ	Լ	Լ	Լ	Լ
q	g	q'	ʔ	ʔ	i	ts	dz	ts'	tʃ	dʒ
Z	Ф	С	Ծ	Ս	Ճ	Ճ	Յ	Ջ	Ջ	[O]
tʃ	f	s	z	u	ʃ	ʒ	ɣ	x	y	[o]
Ե	Թ	Ի	Մ	Ն	Բ	Լ	Շ	Լ		
к	ɣ	h	m	n	w~v	r	l	j		

В консонантном составе литературного чеченского языка отсутствуют лабиализованные, но имеются фарингализованные коартикуляции, встречающиеся в лабиальном, альвеолярном и постальвеолярном рядах. Во избежание отягощения письма дополнительными символами, для обозначения данных фонем мы будем пользоваться *афонемным* знаком Т, поскольку звук ʈ, обозначаемый в базовом алфавите символом Т, в чеченском не встречается.

В языке также встречаются интенсивные согласные, произносимые как геминированные (долгие). Несмотря на то, что данная нюансировка в чеченском имеет общераспространенный характер, в стандартный алфавит она отдельно не включается, а сами интенсивные согласные при надобности, как всегда, представляется удвоением знака.

Новый алфавит чеченского языка имеет следующий вид.

Чеченский алфавит

U	Ш	Ц	У	Ҁ	҂	҄	҆	҈	Ҋ
a~ə	ɑ:	æ	æ:	p	b	p'	t	d	t'
Ч	Ч	Ч	С	Е	Е	Ф	Ч	Ч	Р
k	g	k'	e	e:	ø	ø:	q	q'	ʔ~ʔ'
Ҁ	҂	҄	҆	҈	Ҋ	ҋ	Ҍ	ҍ	Ҏ
ʔ	i	i:	y	y:	je	ie	qø	yø	ts
Ґ	ґ	ґ	ґ	ґ	[Ф]	[Ф]	ʂ	ʂ	п
dʒ	ts'	tʃ	dʒ	tʃ'	[f]	[v]	s	z	u
ҏ	ґ	Ө	Ґ	ґ	ґ	О	Q	ґ	Э
u:	wo	uo	ʃ	ʒ	x	q	q:	ʋ	h
Һ	У	Ҁ	҂	҄	҆	҈	Ҋ	ҋ	Ҍ
h	m	n	w	ɾ	ɽ	l	j	oʃ	õ

Как в большинстве восточнокавказских языков, так и в чеченском, фрикативные *f* и *v* присутствуют только в иноязычных заимствованиях. Основным отличием в плане фонетики является противопоставление в языке звонкого и придыхательного вариантов дрожащих – *ɣ* и *ɣ̥*, оба которых включаются в алфавит чеченского языка.

Нахская группа: ингушский язык

Следующим языком нахской группы является ингушский, который, будучи схожим с чеченским по составу согласных, кардинально отличается от него системой гласных.

Вокализм литературного ингушского включает 8 простых гласных (а, æ, е, і, і̄, ə, о, u), долгие варианты которых имеют в некотором смысле дифтонгизированное произношение.

	Передние				Центральные				Задние			
	Простые		Долгие		Простые		Долгие		Простые		Долгие	
Закрытые	ɪ	i	ɛ̃	ij	ɪ	ī			ɯ	u	ɯ̃	uw
Средние	ɛ̃	ε	ɛ̃̄	ie	ɯ̃	ə			ɔ̃	o	ɔ̃̄	uo
Открытые			ɯ̃̄	ea	ɯ̃̄	a	ɯ̃̄	a:			ɯ̃̄	oa

При этом, [ie] и [uo] являются нисходящими, т.е. ударение при произношении падает на первый гласный, а [ea] и [oa] – восходящими, при которых акцентируется последний член. Фонетически их можно представить соответственно как [i:^o], [u:^o] и [e^oæ:], [o^oa:].

В языке имеется большое количество других дифтонгов (eј, əј, aј, oј, ^uoј, əw, a:w), которые могут выражаться с помощью комбинированной записи соответствующих гласных и аппроксимантов, а не отдельными графемами.

В консонантной системе отсутствуют лабиализованные фонемы, но имеется 6 интенсивных согласных (t, t', s, l, k, q:), изображающихся удвоением знака. В нижеприведенный алфавит данные звуки не включаются.

Ингушский алфавит

U	Ш	Ц	У	Р	Р	Р'	Т	Т	Т'
a	a:	ə	ea	p	b	p'	t	d	t'
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч	С	Е	Ч	Ч
c	j	c'	k	g	k'	e	ie	q	q'
Р	+	И	В	Т	Т	Т	З	І	Ф
?	?	i	ij	ts	ts'	tʃ	tʃ'	i	f
С	З	U	U	J	J	O	Q	U	С
s	z	u	uw	ʃ	ʒ	o	uo	oa	χ
Т	Э	Н	У	Р	Т	Л	Е	С	І
к	н	h	m	n	w	r	ɣ	l	j

Хиналугский изолят

Последним из восточнокавказских алфавитов будет представлен алфавит одного из самых интересных представителей этой семьи – хиналугского – языка малочисленного этноса (самоназвание *кеттитурдур*, *кетиш*), насчитывающего порядка 2000 человек, проживающих в высокогорном селе Хиналыг на северо-востоке Азербайджана.

Ранее считали, что хиналугский язык принадлежит к лезгинской группе, и вместе с крызским и будухским объединяли в особую – "шахдагскую" ветвь. Впоследствии, однако, его стали рассматривать как изолят – отдельную ветвь восточнокавказских языков с единственным представителем.

В фонетическом отношении хиналугский близок к непосредственным соседям – крызскому и будухскому.

Консонантизм несложный. Фарингализация и лабиализация отсутствуют, а во всех комплексах "согласный + w" вторая составляющая выступает самостоятельно. В языке имеются интенсивные корреляты придыхательных.

Гласных в языке 9 (a, æ, ε, œ, i, y, i, o, u). Также имеется несколько дифтонгов, которые мы будем записывать комбинациями знаков для входящих в их состав звуков. Есть сведения о назализации гласных, которая возникает под влиянием последующего [ŋ] в закрытом слове (обычно перед заднеязычными согласными). Поскольку данная нюансировка в основном имеет позиционный характер, в стандартный алфавит такие фонемы не включаются. При надобности, однако, можно пользоваться системой, применяемой для аваро-индийских языков (ахвахский, каратинский).

Хиналугский алфавит представлен ниже.

Хиналугский алфавит

U	U	Г	Г	Р	Р	Г	Г	Г	Г	Ч
a	æ	p	p:	b	p'	t	t:	d	d'	k
ЧЧ	Ч	Ч	С	е	Ч	†	†	Р	Т	ТТ
k:	g	k'	ε	œ	q:	ʔ	i	y	ts	ts:
Р	Т	Т	ТТ	К	З	Г	І	Р	Р	Ф
dz	ts'	tʃ	tʃ:	dʒ	tʃ'	kx	i	qx	qx'	f
Ф	С	З	П	Ј	Ј	Ј	Ј	О	С	Б
v	s	z	u	ʃ	ʒ	x	y	o	χ	κ
Э	Т	Һ	У	Н	Т	Л	С	І		
h	f	h	m	n	w	r	l	j		

§5. Аланский (осетинский) алфавит

В ходе изложения материала акцентируя необходимость полноценного фонетического письма для кавказских языков, считаем необходимым коснуться также вопроса аланского (осетинского), который, принадлежа к индоевропейской семье языков (точнее – к западноскифской подгруппе иранской группы индоиранской ветви), более двух с половиной тысяч лет локализован на севере Великого Кавказского хребта и, подвергнувшись сильному ареальному влиянию, приобрел фонемную структуру, характерную для соседних северокавказских языков.

Алфавит осетинского, также базированный на основе кириллицы, имеет те же недостатки и несоответствия, которые детально были обсуждены в части, посвященной грамматологии, и здесь более не разъясняются. Следовательно, для осетинского языка также был сконструирован алфавит, который по структуре близок к алфавитам двух северокавказских семей. Однако, поскольку осетинский язык почти лишен коартикуляций и содержит лишь несколько лабиализованных согласных, его алфавит не нуждается в системе деривации графем, необходимой для построения алфавитов кавказских языков. Имея в виду данное обстоятельство, при конструировании осетинского алфавита мы позволили себе большую свободу, разнообразив подбор его символов и приблизив его к южнокавказским историческим алфавитам.

На следующей странице приведено фонетическое описание осетинского языка в заглавных и строчных буквах предлагаемого алфавита. При желании, для записи языка конечно же можно применить алфавит, редуцированный из западно- или восточнокавказской базовой системы, однако идея создания *независимых письменных систем для разных языковых семей* нам показалась более заманчивой.

Осетинский язык

	Лабильные		(Дент-) Альвеолярные	Постальвеолярные	Палатальные	Веларные		Увулярные	
	придых.	звонкие				С	С ^w	С	С ^w
Взрывные	р	р	ʀ			ʁ	ʁ	ʁ	ʁ
		р	ʀ			ʁ			
	абр.	р	ʀ			ʁ			
Аффрикаты	придых.		ʃ	ʃ					
	звонкие		ʒ	ʒ					
	абр.		ʃ	ʒ					
Фрикатив.	придых.	ф	ɸ	ɸ				ɸ	ɸ
	звонкие	ф	ɸ	ɸ				ɸ	ɸ
	Насальные	у	ɸ	ɸ					
Аппроксиманты	ɹ				ɹ				
Латеральные			ɹ						
Дрожание			ɹ						

	Передние		Центральные	Задние округленные
	Закрытые	Открытые		
Закрытые	ɪ	ɪ	ɛ	ɔ
Средние	ɛ	ɛ	ɛ	ɔ
Открытые			ɪ	

Примечание

Отметим, что в самом осетинском языке альвеолярные и постальвеолярные фрикативные фонематически не различаются (произносятся в промежуточном положении). Для их записи используются символы альвеолярного ряда. Тем не менее, для точной передачи фонем в иноязычных заимствованиях вводятся графемы постальвеолярных фрикативных, приведенных в серых ячейках.

Поскольку в фонетическом отношении осетинский язык стоит намного ближе к языкам Южного Кавказа – армянскому и грузинскому, и отличается от них лишь наличием нескольких лабиализованных согласных, порядок символов в осетинском алфавите мы установим на базе южнокавказских систем, в свою очередь основанных на клише финикийского и греческого алфавитов. Однако, если армянское письмо органическим образом инкорпорирует в канву алфавита фонемы, не встречающиеся в греческом языке, то грузинский добавляет их в основном в конце. Алуанский алфавит в этом отношении копирует армянский порядок, вводя не имеющиеся в армянском языке фонемы в основной остов.

Для осетинского алфавита мы заимствуем порядок армянского и алуанского систем письма, располагая осетинские фонемы, не встречающиеся в армянском языке согласно их положению в алуанском письме. Таким образом, новый алфавит осетинского языка принимает следующую форму.

Осетинский алфавит

U	Բ	Կ	Գ	Դ	Ե	Ծ	Ա	Ը
a	b	g	g ^w	d	e	z	æ	i
Դ	[ժ]	Ի	Շ	Լ	Բ	Յ	Վ	Ջ
t	[ʒ]	i	l	χ	χ ^w	ts'	k'	k ^w
Յ	Ե	Ձ	Մ	Լ	Ժ	Ք	Ի	[Ձ]
dz	κ	tʃ	m	j	q	q ^w	n	[ʃ]
Օ	Ծ	Ր	Ճ	Լ	Տ	Վ	Ղ	Ի
o	tʃ	p'	dʒ	r	s	v	t'	w
Յ	Ո	Փ	Դ	Կ	Փ			
ts	u	f	p	k	k ^w			

§6. "Алуанский" алфавит удинского языка

Изложение настоящей работы считаем необходимым заключить обсуждением алфавита удинского – языка лезгинской группы восточнокавказской семьи, вопрос которого мы сознательно обходили стороной в ходе презентации языков этой группы. Удинский, на котором ныне разговаривают примерно 8000 человек в селах Нидж и Варташен (Огуз) в Азербайджане и Зенобиани (прежний Октомбери) в Грузии, считается последним живым наследником (прямым или косвенным) языка исконной территории Кавказской Албании, демонстрируя целый ряд фонологических и грамматических сходств с языком дешифрованного синайского палимпсеста.

Принимая во внимание данный исключительный статус удинского, для этого языка, как возрождение исторического наследия, можно предложить ту часть алуанского алфавита, которая совпадает с фонетикой современного удинского. Ввиду того, что можно, конечно же, применить алфавит, редуцированный из базового трафарета лезгинской группы, мы представим оба варианта рядом, не делая между ними окончательного выбора.

Ниже приводится таблица фонетического строя удинского языка в двух алфавитах – восточнокавказском и алуанском. В затемненных ячейках представлены те фонемы алуанского, которые утеряны в современном удинском: ᵀ (d^j), ᶒ (t^j), ᶑ (ts^j), ᶑ (dz^j), ᶑ (ts^j), ᶑ (n^j), ᶑ (l^j), ᶑ ($ʕ$), ᶑ (w). Фонетические же значения этих букв восстанавливаются весьма условно даже в алуанском языке вследствие недостаточности данных для этимологического анализа слов, в которых они встречаются.

В алуанском языке восстанавливается также ряд "палатализованных" постальвеолярных, с соответствующими графемами ᶑ (t^j), ᶑ ($dʒ^j$), ᶑ ($tʃ^j$), ᶑ ($ʃ^j$), ᶑ ($ʒ^j$), прямое соответствие которых фонемам современного удинского языка трудно счи-

УДИНСКИЙ ЯЗЫК

Способ	Место	Лабials	Alveolar		Postalveolar		Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
			C	C'	C	F/C					
Взрывные	придых.	р	ʀ					ʀ	ɣ		
	звонкие	р	ʀ	ɾ				ʀ			
	абрупт.	р	ʀ	ɾ				ʀ			
Аффрикаты	придых.		ʈ		ʈ	ʈ					
	звонкие		ʈ		ʈ	ʈ					
	абрупт.		ʈ		ʈ	ʈ					
Фрикативы	придых.	ʃ	ʃ		ʃ	ʃ			ʃ		h
	звонкие	ʃ	ʃ		ʃ	ʃ			ʃ		h
Насальные		ɲ	ɲ	ɲ							
Аппроксиманты											
Латеральные			l	l							
Дрожание			l	l							

тять окончательно выясненным, так как в литературе данный ряд постальвеолярных в удинском у части авторов (Шульце) описывается как палатализованный, а в других (TITUS и ссылаемая в нем литература) – как интенсивный. Не являясь специалистами в этой области, мы, не вдаваясь в подробности произношения, из многообразия графем восточнокавказской базовой системы привели им в соответствие закругленные варианты букв, поскольку в удинском языке лабиализация согласных отсутствует.

Вокализм современного удинского языка несложен. В нем имеется 6 основных гласных (а, е, і, э, о, u) с фарингализованными (а^ʕ, е^ʕ, і^ʕ, э^ʕ, о^ʕ, u^ʕ) и лабиализованными (æ, œ, у) коррелятами. В отношении вокализма удинский и алуанский языки имеют меньше сходств, чем в отношении консонантизма, поскольку в палимпсесте встречается всего 7 простых гласных: Q (а), U (а), J (е), Ч (і), O (о), Oʔ (u), Uʔ (у).

В алуанском языке отсутствуют э и œ, которые в удинском, видимо, возникли под влиянием тюркских языков, но имеется долгий [e:] или дифтонг [ej], представляемый буквой Ğ. Серии фарингализованных гласных в алуанском могут соответствовать комбинации простых гласных со знаком ʕ звонкого фарингального фрикативного. Алуанские гласные U (а) и Uʔ (у) также предполагаются слегка фарингализованными.

Как уже сказано, для удинского языка мы ввели два алфавита. Первый – это вытекающая из восточнокавказского обобщенного алфавита регулярная система, второй – алуанский алфавит, адаптированный к фонетике современного удинского языка. Обсудим обе системы в отдельности.

1. *Восточнокавказская основа.* На графемной основе восточнокавказского алфавита консонантный состав удинского выражается полностью. Для отображения интенсивных ("палатализованных") постальвеолярных вводятся закругленные

формы. Фарингализацию гласных выражаем деривативными формами, а дифтонги – буквосочетаниями.

В итоге получаем следующий стандартный алфавит.

Удинский алфавит (восточнокавказская основа)

U	U̇	Ü	ʀ	ʁ	ʀ̇	ʀ̈	ʀ̉	ʀ̊	ʀ̋	ʀ̌	ʀ̍
a	ȧ	æ	p	b	ṗ	t̄	d̄	ṫ	k	g	
ʀ̎	ʀ̏	ʀ̐	ʀ̑	ʀ̒	ʀ̓	ʀ̔	ʀ̕	ʀ̖	ʀ̗	ʀ̘	ʀ̙
k̇	ε	ε̇	œ	q	q̇	i	i̇	y	ts	dz	
ʀ̚	ʀ̛	ʀ̜	ʀ̝	ʀ̞	ʀ̟	ʀ̠	ʀ̡	ʀ̢	ʀ̣	ʀ̤	ʀ̥
tṡ	tʃ	dʒ	tʃ̇	tʃ̈	dʒ̇	tʃ̈	ə	ə̇	f	v	
ʀ̦	ʀ̧	ʀ̨	ʀ̩	ʀ̪	ʀ̫	ʀ̬	ʀ̭	ʀ̮	ʀ̯	ʀ̰	ʀ̱
s	z	u	u̇	ʃ	ʒ	ʃ̇	ʒ̇	o	ȯ	χ	
ʀ̲	ʀ̳	ʀ̴	ʀ̵	ʀ̶	ʀ̷	ʀ̸					
ʀ̹	ʀ̺	ʀ̻	ʀ̼	ʀ̽	ʀ̾	ʀ̿					
ʀ̻̇	ʀ̼̇	ʀ̽̇	ʀ̾̇	ʀ̿̇							
ʀ̻̈	ʀ̼̈	ʀ̽̈	ʀ̾̈	ʀ̿̈							
ʀ̻̉	ʀ̼̉	ʀ̽̉	ʀ̾̉	ʀ̿̉							
ʀ̻̊	ʀ̼̊	ʀ̽̊	ʀ̾̊	ʀ̿̊							
ʀ̻̋	ʀ̼̋	ʀ̽̋	ʀ̾̋	ʀ̿̋							
ʀ̻̌	ʀ̼̌	ʀ̽̌	ʀ̾̌	ʀ̿̌							
ʀ̻̍	ʀ̼̍	ʀ̽̍	ʀ̾̍	ʀ̿̍							
ʀ̻̎	ʀ̼̎	ʀ̽̎	ʀ̾̎	ʀ̿̎							
ʀ̻̏	ʀ̼̏	ʀ̽̏	ʀ̾̏	ʀ̿̏							
ʀ̻̐	ʀ̼̐	ʀ̽̐	ʀ̾̐	ʀ̿̐							
ʀ̻̑	ʀ̼̑	ʀ̽̑	ʀ̾̑	ʀ̿̑							
ʀ̻̒	ʀ̼̒	ʀ̽̒	ʀ̾̒	ʀ̿̒							
ʀ̻̓	ʀ̼̓	ʀ̽̓	ʀ̾̓	ʀ̿̓							
ʀ̻̔	ʀ̼̔	ʀ̽̔	ʀ̾̔	ʀ̿̔							
ʀ̻̕	ʀ̼̕	ʀ̽̕	ʀ̾̕	ʀ̿̕							
ʀ̻̖	ʀ̼̖	ʀ̖̽	ʀ̖̾	ʀ̖̿							
ʀ̻̗	ʀ̼̗	ʀ̗̽	ʀ̗̾	ʀ̗̿							
ʀ̻̘	ʀ̼̘	ʀ̘̽	ʀ̘̾	ʀ̘̿							
ʀ̻̙	ʀ̼̙	ʀ̙̽	ʀ̙̾	ʀ̙̿							
ʀ̻̚	ʀ̼̚	ʀ̽̚	ʀ̾̚	ʀ̿̚							
ʀ̛̻	ʀ̛̼	ʀ̛̽	ʀ̛̾	ʀ̛̿							
ʀ̻̜	ʀ̼̜	ʀ̜̽	ʀ̜̾	ʀ̜̿							
ʀ̻̝	ʀ̼̝	ʀ̝̽	ʀ̝̾	ʀ̝̿							
ʀ̻̞	ʀ̼̞	ʀ̞̽	ʀ̞̾	ʀ̞̿							
ʀ̻̟	ʀ̼̟	ʀ̟̽	ʀ̟̾	ʀ̟̿							
ʀ̻̠	ʀ̼̠	ʀ̠̽	ʀ̠̾	ʀ̠̿							
ʀ̡̻	ʀ̡̼	ʀ̡̽	ʀ̡̾	ʀ̡̿							
ʀ̢̻	ʀ̢̼	ʀ̢̽	ʀ̢̾	ʀ̢̿							
ʀ̻̣	ʀ̼̣	ʀ̣̽	ʀ̣̾	ʀ̣̿							
ʀ̻̤	ʀ̼̤	ʀ̤̽	ʀ̤̾	ʀ̤̿							
ʀ̻̥	ʀ̼̥	ʀ̥̽	ʀ̥̾	ʀ̥̿							
ʀ̻̦	ʀ̼̦	ʀ̦̽	ʀ̦̾	ʀ̦̿							
ʀ̧̻	ʀ̧̼	ʀ̧̽	ʀ̧̾	ʀ̧̿							
ʀ̨̻	ʀ̨̼	ʀ̨̽	ʀ̨̾	ʀ̨̿							
ʀ̻̩	ʀ̼̩	ʀ̩̽	ʀ̩̾	ʀ̩̿							
ʀ̻̪	ʀ̼̪	ʀ̪̽	ʀ̪̾	ʀ̪̿							
ʀ̻̫	ʀ̼̫	ʀ̫̽	ʀ̫̾	ʀ̫̿							
ʀ̻̬	ʀ̼̬	ʀ̬̽	ʀ̬̾	ʀ̬̿							
ʀ̻̭	ʀ̼̭	ʀ̭̽	ʀ̭̾	ʀ̭̿							
ʀ̻̮	ʀ̼̮	ʀ̮̽	ʀ̮̾	ʀ̮̿							
ʀ̻̯	ʀ̼̯	ʀ̯̽	ʀ̯̾	ʀ̯̿							
ʀ̻̰	ʀ̼̰	ʀ̰̽	ʀ̰̾	ʀ̰̿							
ʀ̻̱	ʀ̼̱	ʀ̱̽	ʀ̱̾	ʀ̱̿							

2. *Алуанская основа.* Адаптация алуанского алфавита к современному удинскому языку сопряжена с определенными трудностями. Если часть алфавита, выражающую консонантный строй алуанского языка можно каким-то образом привести в соответствие с составом согласных удинского, то в случае гласных однозначное соответствие невозможно из-за отсутствия необходимого набора графем в алуанском письме.

Следовательно, мы вынуждены пользоваться комбинациями знаков не только для обозначения нюансировок, но также и некоторых простых гласных (ə, æ, œ), не выходя при этом за рамки графики алуанского алфавита.

Так, звонкий фарингальный фрикативный алуанского

языка в современном удинском отдельно не встречается, следовательно, графему **ᵇ** можно использовать для выражения фарингализации гласных в современном удинском.

Отметим, что графема **ᶒ** в алуанском письме применялась для диграфической записи гласного [u] в форме **ᵛᶒ**, что представляло собой клише греческого дифтонга **ΟΥ**, как и соответствующие лигатуры в армянском (**ՈԴ**) и грузинском (**ՉԿ**) алфавитах, обозначающие простой гласный [u] и не предполагающие дифтонгизированного произношения, как в древнегреческом языке. По этой же логике строилась форма записи **ᶒᶒ** для алуанского гласного [y].

Из армянской письменной традиции в алуанскую перешло применение знака **ᶒ** для обозначения второго члена дифтонгов **ᵛᶒ** (aw), **ᶒᶒ** (ew), **ᶒᶒ** (iw). Также, подобно древнеармянской орфографии, этот знак в интервокальном положении использовался вместо буквы **ᵛ** (v). В библейских именах, однако, буквосочетание **ᵛᶒ** скорее читалось именно как [ow], а не [u], как, например в имени **ᵛᵛᶒᶒᶒ** *Mowsēs*. Таким образом, знак **ᶒ** в письме отдельно не встречался и собственного фонетического значения, подобного билабиальному аппроксиманту [w], в отличие от армянского, не имел.

Так или иначе, мы не станем пользоваться традиционной диграфической записью гласных и дифтонгов и знак **ᶒ** соотнесем с удинской фонемой [y]. Алуанскую же букву **ᶒ** применим для записи гласного [u] удинского языка.

Отсутствие алуанских гласных [ε:] и [ɑ] в удинском делает возможным использование графем **ᶒ** и **ᶒ** соответственно для [æ] и [ə], в свою очередь, не встречающихся в алуанском. Итак, у нас остается один гласный – [ε], для которого не нашлось соответствия в инвентаре гласных алуанского алфавита. Для его записи мы предлагаем несколько вариантов.

а) *лигатуры*: можно использовать комбинации **ᵛᶒ** (o+ε),

ԸԷ (æ+u) или ԸԵ (æ+^с), не встречающиеся в удинском;

б) *отдельные графемы*: можно выделить правило, согласно которому знак Ե при отдельном применении обозначает гласный [æ], а в случае сочетания с другими гласными – фарингализацию последних;

г) *замена*. можно взять из алуанского письма одну из графем отсутствующих в удинском языке согласных и приписать им гласное значение. Для этой цели подойдут все 7 фонем "палатального" альвеолярного ряда: Ի, Լ, Ծ, Կ, Դ, Ժ, Ծ, среди которых наиболее простыми по форме являются Ի, Լ и Ժ, которыми и можно обозначить гласный [æ].

Из всех предложенных вариантов нам более экономичным представляется второй – двойное применение графемы Ե.

Ниже представляем адаптацию алуанского письма для современного удинского языка в последовательности, известной из армянского манускрипта MS No. 7117.

Удинский алфавит (алуанская основа)

Ձ	Ե	Ը	Գ	Ե	Զ	Ը	Թ	Շ
a	b	g	ǰ	ε	z	æ	ʒ	tʃ
Խ	Լ	Ծ	Կ	Ե	Դ	Ծ	Ձ	Բ
tʃ ^h /tʃ ^h :	j	ʒ ^h /ʒ:	i	æ, + ^с	l	χ	tsʰ	dʒ ^h /dʒ:
Տ	Ծ	Ի	Ս	Ս	Թ	Ձ	Գ	Կ
kʰ	h	q	ə	tʃ ^h /tʃ:	tʃ ^h	m	qʰ	n
Ժ	Գ	Օ	Դ	Ծ	Յ	Գ	Տ	Ժ
ʃ	dʒ	o	f	dʒ	tʃ	pʰ	κ	r
Ի	Ե	Ծ	Ց	Ս	Դ	Ի	Կ	Ժ
s	v	tʃ	ʃ ^h /ʃ:	y	ts	u	p	k

§7. Принципы компьютеризации

Завершая представление северокавказских алфавитов, кратко обсудим вопросы, связанные с их компьютеризацией. Очевидно, что классические клавиатуры из 101/105 клавиш представляют определенные трудности, связанные с вводом письменных систем, содержащих свыше 40 знаков. Поэтому для многих языков в операционных системах предусмотрены прикладные программы поддержки альтернативных методов ввода, включающих как использование *национальных раскладов*, так и *функциональных* и *мертвых* клавиш для модификации вида символов. Функциональные клавиши действуют при одновременном нажатии с другой клавишей (Shift , Alt , AltGr , Cmd), а мертвые – при последовательном. С помощью соответствующего программного обеспечения можно ограничить действие мертвых клавиш только на те знаки, вид которых они предназначены модифицировать. Мертвыми могут быть как клавиши некоторых диакритических знаков специальных европейских раскладов (´, ` , ^ и ¨), которые при предварительном нажатии перед гласными модифицируют их как á, à, â, ä, так и клавиши обычных букв, которые в сочетании с другими могут изменить облик последних.

К примеру, для ввода слоговых знаков эфиопского письма применяется второй принцип совместно с фонетическим правилом, согласно которому вид знака меняется в результате нажатия клавиши последующего гласного. Так, для получения слога ለ (la) необходимо последовательно нажать на L и A , независимо кодирующие слоги ለ (la) и ለ (’a).

Подобные комбинированные методы ввода лежат также в основе набора широко используемых китайского, японского, корейского и индийских шрифтов. Ими без труда пользуются свыше двух миллиардов человек по всему земному шару. Для эффективного ввода некоторых письменных систем с особо сложной системой знаков применяются специальные нацио-

нальные клавиатуры, располагающие индивидуальными клавишами для отдельных структурных элементов символов.

Из сказанного становится очевидным, что простейший вариант компьютеризации обобщенных северокавказских алфавитов, состоящих примерно из 150 знаков (не считая строчных букв), должен сочетать функциональные и мертвые клавиши для модификации коартикуляций и уровней фонации с некоторыми фонетическими правилами, так как в северокавказских алфавитах форма знаков главным образом определяется особенностями произношения. На клавиатуру же национального расклада выводятся лишь протоформы.

В качестве примера представим предлагаемые расклады западнокавказского (верхний) и восточнокавказского (нижний) обобщенных алфавитов для стандартной клавиатуры Windows из 104 ключей. Отметим, что расклады отдельных языков могут отличаться от приводимых более эффективным набором и расстановкой протоформ и мертвых клавиш.

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	()	-	+ x2	←
1	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	[]	\
Tab	Ч	У	Т	Е	Л	Г	У	П	И	О	Р	/	Ш
↑ Caps Lock	A	S	D	F	G	H	J	K	L	;	'	↵	Enter
⇧ Shift	Z	X	C	V	B	N	M	,	>	?	!	⇧	Shift
Ctrl		Alt						Alt Gr		Menu		Ctrl	

~	!	@	#	\$	%	^	&	*	()	-	+ x2	←
1	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	[]	\
Tab	Ч	У	Т	Е	Л	Г	У	П	И	О	Р	/	Ш
↑ Caps Lock	A	S	D	F	G	H	J	K	L	;	'	↵	Enter
⇧ Shift	Z	X	C	V	B	N	M	,	>	?	!	⇧	Shift
Ctrl		Alt						Alt Gr		Menu		Ctrl	

На вышеприведенных клавиатурах функциональными являются ключи Shift и AltGr, а мертвыми – ` , ; , ' , / и =. Shift применяется для ввода заглавных букв, а AltGr – для лабиализации знаков. Звонкость и абруптивность передаются с помощью мертвых клавиш ; и ' , а палатализация и фарингализация – / и ` . Для удвоения знака используется клавиша = . К примеру, для ввода знака Ё нужно одновременно нажать Shift + x , а потом – последовательно на ; и ` . Для записи же знака Ё следует сперва применить комбинацию Shift + AltGr + x , и лишь потом – последовательно ; и ` . Естественно, данный тип ввода обеспечивается программами многоязыковой поддержки (Multilingual support) при наличии соответствующих шрифтов.

Для упрощения набора текста на северокавказских языках возможно также внедрение специальных клавиатур, какими ныне пользуются для ввода китайского, японского и других подобных систем письма. При этом можно отказаться от мертвых клавиш, применяя для модификации знаков исключительно функциональные. В качестве примера приведем вариант северокавказской клавиатуры с западнокавказским раскладом. Подобный тип клавиатуры, как наиболее общий и удобный, с теми же функциональными клавишами и незначительными различиями расстановки знаков может применяться для набора всех северокавказских языков.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, в ходе изложения материала мы представили нынешнее критическое состояние северокавказских языков, выявили и детально обсудили некоторые факторы, препятствующие их развитию и, возможно, способствующие их постепенному вымиранию. Одной из главных причин данной ситуации мы назвали внедрение и институционализацию системно несовместимых с этими языками кириллоидных алфавитов в результате политики русификации первых десятилетий образования СССР.

Мы пришли к выводу, что нынешние кириллоидные алфавиты представляют собой несостоятельную систему символов, потенциал которой в плане структурного соответствия исключительно невысок и недостаточен не только для эстетической и гармоничной записи северокавказских языков, но даже их простой, практичной и фонетически полноценной передачи, так как количество и разновидности артикуляций фонем в северокавказских языках многократно превосходят графические возможности нынешних алфавитов и являются основным препятствием для их адаптации.

Возможным выходом из сложившегося положения нам представилась научная разработка адаптированных к данным языкам новых систем письма, которые упорядочены с точки зрения морфологии символов и логики их модификаций и в то же время – соответствуют сложнейшим фонологическим особенностям этих языков и отличаются полноценной фонетической репрезентативностью и алфавитной взаимооднозначностью. Для достижения поставленной цели, во-первых, требовалось свести воедино все достоверные исследования по фонетике северокавказских языков, представив полную картину всего фонемного разнообразия этих языковых семей в рамках единой терминологии, что и было осуществлено, а во-вторых – представить графическую систему в качестве основы для планируемых алфавитов.

Для этого был выявлен и детально проанализирован грамматологический и знакообразующий потенциал южнокавказских алфавитов с многовековой исторической традицией, на графемной базе которых была предложена четкая регулярная система символов, возможности которой исключительны не только для точного и алфавитно взаимооднозначного отображения всех фонетических особенностей северокавказских языков, содержащих наибольшее количество согласных среди всех языков мира, но, при необходимости, также и для многократно более объемных систем. Четкие принципы и правила построения символов без каких-либо затруднений позволяют запоминать большое количество графем.

Для наибольшей степени практичности нами сконструированы два сходных, но в определенном смысле независимых базовых алфавита для западно- и восточнокавказских языковых семей, из которых в свою очередь дедуцируются алфавиты отдельных языков. Как неотъемлемой части кавказского наследия, для осетинского языка тоже создан независимый алфавит, близкий к принципам конструирования символов северо- и южнокавказских алфавитов.

Таким образом мы попытались придать новую и исторически обоснованную целостность и непрерывность двух-тысячелетней письменной культуре кавказского региона, а также свежий импульс для развития крупных языковых обществ и жизнестойкости – для сохранения и развития вымирающих или находящихся на грани исчезновения северокавказских языков. В отличие от всех предыдущих попыток, разработанные алфавиты не заимствуют письмо какой-либо лингво-культурной или религиозно-политической формации, прямо и косвенно принижающей или сводящей к вторичному разряду уникальные и своеобразные кавказские языки. Они лишь обновляют и переосмысливают многообразное историческое, лингвистическое, культурное и политическое наследие Южного и Северного Кавказа в общем и объединенном кавказском контексте.

A PROPOSAL FOR PAN-CAUCASIAN ALPHABET

(Synopsis)

The Caucasus or *Jabal Al-Asun* ("Mountain of Tongues"), as it was named in the annals of medieval Arab geographers, is one of the most prominent places on Earth by the diversity and density of concentration of languages. The region is home to more than 50 nations, which belong to five language families. The three of those, namely, the *Northwest Caucasian* (West-Caucasian or Abkhaz-Adyghean), *Northeast Caucasian* (East Caucasian or Nakh-Dagestanian) and *South Caucasian* (Kartvelian) families are confined within the limits of the Greater and Lesser Caucasus Mountain Ranges and currently comprise 41 languages considered native to the region for at least four thousand years.

Located amidst the sphere of distribution, contiguity and mutual influence of the Indo-European, Altaic and Semitic language families, the Caucasus, presumably due to the peculiarities of the landform and relative isolation of mountainous regions, was able to preserve a certain degree of representativeness and sufficient diversity of the three autochthonous language families, preventing their extinction or reduction to a language isolate.

Nevertheless, the historical and political realities, established in the region during the latest 200 years, gravely threaten the means of development of these languages and even their future existence. For instance, from the mid-19th century the majority of

native speakers of the NWC languages settled beyond the limits of the Caucasus, being almost completely deported in consequence of imperial expansion. As a result, this once multilingual family that was widely and homogeneously spread all over the Western Caucasus, has presently diminished to a few isolated enclaves with a shrinking population. The situation is somewhat different in the Eastern Caucasus, but there also a number of NEC languages presently count a few thousand of even a few hundred speakers, and being enclosed within one or a few villages, are reduced to a definitely or severely endangered state.

The uncertainty of the future of those North Caucasian languages (NWC and NEC together), which are endangered or under an imminent threat of extinction, is not only stipulated by the historical, cultural, political and confessional realities of the Caucasus, but also by the absence of one of the most essential components that shape the identity of ethnic communities – a centuries-old written tradition and heritage, that places these generally small groups into a vulnerable position against cultural and especially political and religious expansion.

Among the languages of three native families of the Caucasus, Georgian is the only one to have an uninterrupted centuries-old written tradition, which originated, by the prevailing opinion, in the 5th century by virtue of the invention of an authentic alphabet. From other Caucasian languages, the presently extinct language of Caucasian Albania – the so-called "Caucasian Albanian" or "Aluanian", "Aghuan", "Aghvan", which belongs to the Lezgi branch of NEC languages and is considered to be the direct ancestor of modern Udi, have had an original written tradition and literature (at least in translation). During the Middle Ages – in the period of the spread of Islam, an attempt has been made to adapt a modified version of the Arabic script to some NEC languages. However, due to various reasons it did not turn fully successful in this linguistic area and the Arabic script gained limited use.

Standardized writing systems for the North Caucasian languages have been implemented only in the 20th century. Initially based upon the Latin script, the adapted alphabets have been shifted to Cyrillic-shaped graphics during the mid 30s. Unfortunately, both versions do not match in practice with the phonetics of the Caucasian languages since these writing systems originated or have been modified to express totally unlike phonetic structures of the source languages. They are extremely deficient for the purposes they were intended for, and present serious difficulties not only for graphical harmony and aesthetics of composition, but also for their practical application and functionality. More specifically, the limited number of characters and their insufficient flexibility in graphical modifications make these writing systems incapable to represent, in an unambiguous way, the phonetics of the North Caucasian languages, which in their turn possess an outstanding feature of having one of the richest consonant inventories among all the languages of the world.

For instance, the language of the Ubykhs (extinct since 1992) has 86 consonants and two vowels; the Archi language, presently reduced to 1200 speakers, distinguishes 81 consonants and 26 vowels (many of the former do not have exact correspondences in other languages); the consonant inventory of the Bzyp dialect of Abkhaz includes 68 phonemes, etc.

All Caucasian languages have a regular three-level phonation for stops and affricates (voiced, ejective and aspirated voiceless), whereas the Cyrillic script distinguishes only two levels of phonation (voiced and unaspirated voiceless) in case of stops and one (aspirated voiceless) in case of affricates. The Latin alphabet does not represent affricates at all. However, if the Latin alphabet, with all its drawbacks, acquired a more or less conventional set of auxiliary signs and supplementary characters due to a wide usage among a vast number of languages during two millennia, the Cyrillic script until the 20th century has chiefly been confined to

a limited range of a few Slavic languages sharing similar phonetic traits. And, since writing systems containing nearly 30 graphemes are essentially unfit for full phonemic rendition with simultaneous preservation of the alphabetic principle (i.e. one-to-one correspondence between graphemes and phonemes) in case of languages possessing 50 phonemes in average, dissimilar sets of symbols often with illogical combinations were introduced into the alphabets of particular North Caucasian languages during the adaptation of the Russian script.

Another important reason why these adaptations fail to be consistent is that this script has evolved in the environment of Russian language and therefore is specifically intended to express its pronunciation peculiarities alone. It possesses only two means of alteration of articulation – palatalization, expressed by the sign *ь*, and depalatalization, which is mostly omitted in current orthography, but if necessary, can be marked by the sign *ѣ*. Meanwhile, the North Caucasian languages feature four different types of coarticulation – labialization, palatalization, pharyngealization and labiopharyngealization. Among these only the palatalization can regularly be expressed using the Russian script. As a result, the other specifics of articulation are either expressed by graphemes, which in their turn have individual phonetic values (such as the use of the letters *б* /*v*/ and *у* /*u*/ to mark the labialization in most Caucasian languages), or totally omitted in the script.

For instance, the series of Ubykh postalveolar affricates and fricatives numbers 22 distinct phonemes, for which there is only one (!) correspondence in the Cyrillic script – the letter *ч* (*tʃ*). Obviously, this one sign alone is quite insufficient to express the overall phonemic diversity of this extensive series by means of Cyrillic graphics. Set aside the letter *х*, there is no other direct or indirect graphical correspondence for uvular, pharyngeal, epiglottal and glottal stops, affricates, fricatives and sonorants, which in Caucasian languages abound.

As one can see, the quantity of phonemes of these languages by far exceeds the graphical capabilities of all alphabetic systems that have previously been proposed for them or are currently in use. Such a vast phoneme inventory significantly hinders the possibilities of adaptation of any actual script and constitutes the prime reason for the current project.

So, it becomes evident that the structural deficiency of the Latin and Cyrillic writing systems in regard to their adaptation to the North Caucasian languages had to cause unnecessary functional complications in expressing these languages by means of the adapted alphabets.

This can clearly be noticed from the practice of overuse of constrained di-, tri-, tetra- and pentagraphs (*xxьIв, κIκIв, чIчIв, xxьI, ллъв, зъIв, кхъу, ккв, ххв, къь, зъу, хъу, κIу, жсъу* etc.), which not only greatly confuse the orthography, but also undermine the very base of the alphabetic principal – the systematic and predictable relationship between written letters, symbols and spoken words.

Note, that a moderate number of di- and trigraphs does not raise many difficulties for the practical use of a particular writing system. In German, for instance, there is one trigraph (*sch*) and even one tetragraph (*ttsch*), both of which do not perplex the perception of a written text.

However, a certain limit exists that, if passed, may lead to a serious distortion or even a violation of the alphabetic principle.

This is the case in almost all North Caucasian Cyrillic alphabets, where the quantity of compound combinations often exceeds 50% of the total letter inventory. For example, 24 out of 69 characters of Adyghe alphabet are double, and 11 – triple, making in sum 35 compounds, which is more than half of the total listing with 69:35 ratio.

The similar statistics of the other Caucasian Cyrillic alphabets is as follows: Abaza (74:40), Kabardian (55:25), Abkhaz (64:24),

Akhvakh (56:30), Aghul (69:32), Avar (53:37), Lak (59:25), Tabasaran (59:25), Tsez (40:14), Chechen (45:16) etc.

The Chechen alphabet alone having merely 45 characters in the presence of 44 authentic vowels and diphthongs in the language itself, clearly convinces one in the fact that even at the cost of universal violation of the alphabetic principle and inappropriate complication of orthography, the given alphabets are unable to express the phonemic structure of the Caucasian languages even in the least satisfactory manner.

Hence, it is no surprise that the superposition of the Russian script over the Caucasian languages resulted in a number of grammatical discrepancies. One can also add that during the adaptation procedure an essentially substandard approach was shown in choosing the characters and their combinations that fails to represent in a similar way the orthographies of even closely related languages. The inconsistent differences are such that a few years ago a proposal to unify the orthographies of two literary versions of Circassian – Adyghe and Kabardian, was presented. The Parliament of the Kabardino-Balkar Republic discussed the issue, but with no progress whatsoever.

All above-mentioned complications essentially limited the means of graphical expression of these languages and led to a point, where, set aside rare dialectal phonemes, a series of sounds of literary languages were omitted in a number of alphabets. In many cases, these very same circumstances also defined the selection of dialects upon which the literary versions of some Caucasian languages were subsequently based: neither the extent of geographical distribution, nor the greater number of speakers was the decision criterion, but the minimal consonant inventory.

In summary, we may conclude that presently for the languages of both North Caucasian families there are practically no alphabets with a satisfactory level of phonematicity. Moreover, in

Cyrillic script we deal with a quite inconsistent system of symbols, the potential of which in respect of grapheme morphology and structural correspondences is extremely low and insufficient not only for a simple, practical and phonemically complete rendition of the North Caucasian languages, but also for their aesthetic graphical representation.

The latter is of paramount importance for psychology of writing and determines the representativeness and competitiveness of an authentic language under the dominance of another – an official language with an identical writing system. This can be exemplified in an Adyghe text that looks as follows:

*Ублалэм щегъэжьсагъэу а Гуцылэр Тхьэм ыдэжьщ
цылагъ. Тхьэм а Гуцылэм зэкIэри кыригъэгъэхъ-
угъ... Тхьэм кыргъэхъугъэ пстэуми ащыцэу а Гу-
цылэм кыримыгъэгъэхъугъэ зи цылэн.*

There is no need to prove the obvious – that a similar graphic portrayal of a language can never assist its literary development.

Besides the imperfection of the writing system or even its absence, the official status and the cultural dominance of Russian has a no less considerable impact on the marginalization of the spheres of usage of the native Caucasian languages, promoting their gradual extinction. A large number of languages, among which were examples unique by their grammatical and phonetic properties, either completely died out or are on the brink of extinction being reduced to a few hundred or thousand of speakers, such as Archi, Akhvakh, Khinalug, Khwarshi, Tsez, Hinukh, Hunzib, Bezhta, Ghodoberi, Kryts, Budukh, Udi and many others.

Granting these languages a new impetus and means for development may be a possible breakthrough the mentioned difficulties. To achieve this goal we suggest a scientifically valid development of completely new and well-adapted Caucasian al-

phabets that are adjusted by the morphology of symbols and the logic of their modification. At the same time, they must correspond to the complex intrinsic phonetic features of these languages, render them with full phonemic representativeness and alphabetical unambiguity, and at the same time be free from any irrelevant political or cultural context and enforcing influence.

The best illustrations to the aforesaid are the 1600-year time-tested alphabets of once dominant languages of the South Caucasus and the Armenian Highlands – Armenian, Georgian and the extinct and only recently deciphered Caucasian Albanian. Among the writing systems of the world, these three alphabets are distinguished by their highest level of grapheme-to-phoneme correspondence and are listed among the phonetically most perfect. Caucasian Albanian, *inter alia*, was the only language of the South Caucasus possessing phonetic features similar to the North Caucasian languages and an ancient alphabet adapted to it.

Throughout the centuries, the viability of the Armenian and Georgian alphabets, alongside with the power of tradition and some peculiarities of the identity of these two nations, was supported by the fundamental fact: they reflect the phonetics of these languages with the highest level of perfection. These alphabets were never superseded by the Greek, Aramaic, Arabic, Russian or Latin scripts, as they weren't adopted or modified, but from the beginning developed on the basis of a meticulous scientific analysis of the phonetics of Armenian and Georgian (as well as Caucasian Albanian).

In their triunity, these remarkable examples of cultural heritage of the contemporary Caucasian region once unified the three nation-states of the South Caucasus and the Armenian Highlands in a common but mutually independent and unique writing tradition. The current project is an attempt to restore former triunity, which has been interrupted after one of its essential parts – the Caucasian Albanian alphabet became obsolete and fell into oblivion.

Hence, we set forth the idea to introduce completely original, easily legible, and most importantly – phonetically perfect and grammatologically thorough writing systems for the North Caucasian linguistic area, based on the character forms and graphical principles of construction of the alphabets of geographically adjacent and historically akin South Caucasus.

If formulated properly, this problem, however complicated it may seem, does not cause principal difficulties. With an appropriate political will and flexible approach, it might have had a satisfactory solution as early as in the beginning of the 20th century.

Thus, pooling together the available scientific research on the Caucasian phonology and summarizing the general pattern of the overall phonetic diversity of these families within single terminology, we have constructed *phonetically complete featural alphabets*, based on a peculiar usage of the morphological principles of construction of millennial South Caucasian alphabets.

For this purpose the whole grammatical and constructive potential of these writing systems was revealed and analyzed, and, based on their generalized grapheme matrix, a solid and thoroughly arranged regular system of characters was proposed. It has exceptional properties for precise and alphabetically unequivocal rendition of all phonetic peculiarities of the North Caucasian languages possessing the largest consonant inventory among all the languages of the world. The set of distinct rules for grapheme formation enables one to remember a large number of visual forms with no difficulty whatsoever.

To achieve maximum efficiency, two similar, but mutually independent generalized sets of characters for NWC and NEC language families are introduced, wherefrom the specific alphabets for the particular languages are subsequently deduced.

Additionally, for the Ossetic language alike, which is an integral part of the Caucasian heritage, an independent alphabet shar-

ing the features of both the newly developed North Caucasian and the ancient Transcaucasian alphabets has been created.

Thus, we attempt to give a new and historically sound unity and continuity to the millennial writing culture of the Caucasian region, a new impulse to the development of greater speech communities, as well as viability for preservation and future revival to smaller ones currently on the verge of extinction. Unlike all previous attempts, the developed featural alphabets are not adopted, and they do not copy the writing of any linguo-cultural, religious or political order directly or indirectly reducing to a secondary position the original and unique Caucasian languages.

They are aimed to renew and reinterpret the distinct historical, linguistic, cultural and philosophical heritage of the South and North Caucasus in a united and coherent Caucasian context.

To illustrate the essential ideas, we present the generalized alphabets for the NWC and NEC language families in a specially developed typeface titled *Aria Caucasica Unicode* (based on the isometric features of the Arial family) alongside with IPA transcriptions.

The specific alphabets, derived to fit the phonetics of particular Caucasian languages, can be found in Chapter 3 (page 236). Thus, the Abkhaz and Abaza alphabets are presented on pages 260 and 261 respectively. The Pan-Circassian or common Adyghe alphabet, intended to unite the orthographies of both literary standards (Adyghe and Kabardian) and all dialects of the Circassian dialect continuum, is shown on page 267. The other alphabets are presented on the following pages: Avar (276), Andi (279), Akhvakh (281), Karata (282), Tsez (284), Khwarshi (287), Hinukh (288), Hunzib (288), Bezhta (289), Lezgi (291), Tabasaran (292), Rutul (293), Tsakhur (295), Aghul (297), Budukh (298), Kryts (298), Archi (301), Lak (303), Dargwa (305), Chechen (307), Ingush (309), Khinalug (310), Ossetic (313) and Udi (317, 319).

The Generalized Northeast Caucasian Alphabet
(the tense consonants and vowel articulations are not listed)

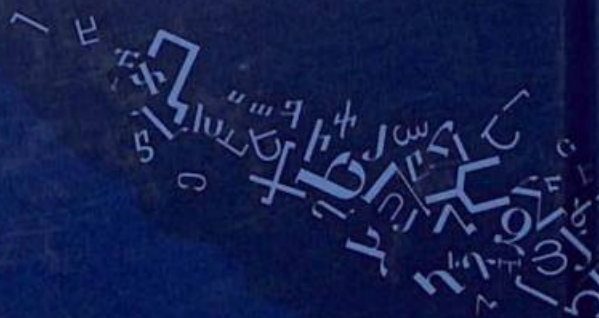
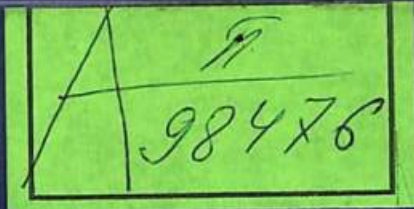
U	Ա	Ս	Բ	Բ	Ը	Դ	Դ	Ղ	Գ	Գ	Ջ	Վ
a	æ	a	p	b	p'	t	d	t'	t ^w	d ^w	t ^{w'}	c
Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Գ	Գ	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Ը
j	c'	k	g	k'	k ^w	g ^w	k ^{w'}	ε	æ	q	ɠ	q'
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
q ^w	ɠ ^w	q ^{w'}	ʔ	ʔ	i	y	ts	dz	ts'	ts ^w	dz ^w	ts ^{w'}
Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
tʰ	tʰ'	tʰ ^w	tʰ ^{w'}	tʃ	dʒ	tʃ'	tʃ ^w	dʒ ^w	tʃ ^{w'}	kx	gy	kx'
Լ	Օ	Բ	Բ	Ը	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
i	u	qχ	ɠɛ	qχ'	qχ ^w	ɠɛ ^w	qχ ^{w'}	ə	e	f	v	s
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
z	s ^w	z ^w	t	ʒ	t ^w	u	ʃ	ʒ	ʃ ^w	ʒ ^w	ɛ	j
Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Օ	Լ	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
x	y	x ^w	y ^w	o	χ	ɛ	χ ^w	ɛ ^w	h	ɸ	h ^w	h
Կ	Ը	Ի	Լ	Շ	Լ							
m	n	w	r	l	j							

[3000pp.]

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0224707

... երբ փաղիշահն առաջին անգամ լսեց 19-րդ դարի կեսերին Կովկասից իր տիրույթներ գաղթած ուրբիսների զարմանալի լեզվի մասին, իր ծառաներից մեկին ուղարկեց Կովկաս՝ սովորելու այն: Վերջինս այդպես էլ չսովորեց, սակայն երբ ետ վերադարձավ, ցույց տվեց, թե ինչպես կարող է հնչել 86 բաղաձայն ունեցող լեզուն: Նա վերցրեց բարերով լի մի տոպրակ և սկսեց դատարկել այն փաղիշահի առջև՝ պալատի մարմարե հատակին՝ ասելով. «Ուշադիր լսիր այս ձայները: Օտարները երբևէ չեն կարող ավելի խորն ըմբռնել ուրբիսների լեզուն»:

... Когда падишах впервые услышал про удивительный язык убыхов, переселившихся в середине 19-го века в его владения из Кавказа, он отправил в этот край слугу, чтобы тот выучил убыхский язык. Слуга его так и не выучил, но когда вернулся, наглядно показал, как может звучать язык, имеющий 86 согласных. Он взял мешочек с камнями и начал высыпать их на мраморный пол перед падишахом. «Вслушайся в эти звуки, – сказал он. – Иностранцы никогда не достигнут большего понимания языка убыхов».